॥ श्रीः ॥

महामुनिपारस्कराचार्यप्रणीत-

# गृह्यसूत्रम्।

## श्रीमद्धरिहरभाष्येण संयुतम्।

तदेतत्

श्रीकृष्णदासात्मज-गङ्गाविष्णोः
अध्यक्ष "लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर" मुद्रणागारे
मैनेजर पं० शिवदुलारे वाजपेयी इत्यनेन स्वाम्यर्थे
मुद्रयित्वा प्रकाशितम्।

१९७९, शकाब्दाः १८४४.

कल्याण-मुंबई.



॥ श्रीः ॥

महामुनिपारस्कराचार्यप्रणीत-

# गृह्यसूत्रम् ।

श्रीमद्धरिहरभाष्येण संयुतम् ।

तदेतत्

श्रीकृष्णदासात्मज-गङ्गाविष्णोः

अध्यक्ष " लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर " मुद्रणागारे

मैनेजर पं० शिवदुलारे वाजपेयी इत्यनेन स्वाभ्यर्थं

मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

संवत् १९७९, शकाब्दाः १८४४.

कल्याण-मुंबई.

# प्रस्तावना ।



आसंश्च अस्मदार्यवर्यपूर्वजा मन्त्रद्रष्टारः सुष्टुज्ञानविलसिता वसिष्ठाद्या जगद्वरिष्ठा महर्षयः । यत्कृतस्मृत्याद्याज्ञया वयं वर्तामहे । ये च श्रीमद्वाराहरूपिनारायणाराधनेन पुनर्मंत्रान्प्रापितवंतः । अग्रे चासादितश्रीमद्वेदव्यासशरीरेण तेनैव भगवता कारुणिकेन यदा वेदविभागाः संपादितास्तदा तत्तद्विषयानुसारेण मंत्रा अपि स्वस्वगृह्यकरणे उक्तऋषिशिष्यपरंपरया विनियुक्ताः । ते चाश्वलायनादिमुनिभिः सूत्रेण ग्रथिताश्चास्मद्गोचराः समुल्लसंति, यदनुसारतश्चास्मदीयाः सर्वे संस्कारा यज्ञादिकर्म च भवति । सूत्रलक्षणं त्वन्यत्र ज्ञायतेऽभिज्ञजनैः " अल्पाक्षरमसंदिग्धम् "इत्यादि ॥ एवमेवेदं शुक्लयजुर्वेदिद्विजजनानां सर्वसंस्कारादिविधायकमेतद् "गृह्यसूत्रं" पारस्करमहर्षिप्रणीतं वेदितव्यम् । यतश्च यन्नाम पारस्करगृह्यसूत्रमिति । अत्र श्रीमतोक्तमहर्षिणा प्रथम सुमान्यं कुशकंडिकाद्युक्त्वा विवाहमारभ्य समावर्तनांतान्संस्कारान् समंत्रं संगृह्य प्रायः सर्वं द्विजकर्म शालाकर्मादि संप्रणीतं वेदितव्यम् । अयं पारस्करो महर्षिः कस्मिन्कालेभूदितीदानींतनानां कालाऽऽकलनाऽसमर्थैरर्थार्थिभिः कथं ज्ञातुं शक्यते परमेवं कथ्यते यदि तावच्छ्रीमत्पाणिनिना मुनिना "संज्ञायां संस्तुट्कःपारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम्" इति निपातितोऽयमेव स्याच्चेत्तर्हि प्राचीन इति वक्तुं शक्यते । अयमाश्वलायनोत्तरतः संजात इति तत्सूत्रोक्त्या तन्मतप्रदर्शनेन ज्ञायते । अस्तु नाम । इदं गृह्यसूत्रमसंदिग्धत्वादिगुणयुक्तत्वेनान्वर्थमिति परीक्षायामस्माकं योग्यतापि न । अत्र च महापाण्डिताग्रसरहरिहरकृतं भाष्यं सुगमं सुविचार्य प्रणीतं प्रमाणान्तरैः पूरितं वरीवर्ति अधस्ताच्च सूत्रमनुसृत्य प्रयोगा अपि उक्तपाण्डितवर्येण निबद्धाः सुलभतया कर्मसंपादनाय । यैश्च कातीयाः सर्वे संस्कारैः संस्कृता

भवंति । एवं विज्ञायास्माभिः पुस्तकप्रतिमा मेलयित्वा पण्डितैः संशोध्य मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

सम्प्रत्यस्यामावृत्तौ पुनः पण्डितैः संशोध्य मया स्वकीये "लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर" मुद्रणालये मुद्रयित्वा प्रकाशितम् तदेतद्ग्रहणेनै तदनुसारिसंस्कारकरणेन सफलयन्तु मे परिश्रमं विद्वांस इति भृशमभ्यर्थयते—

विद्वज्जनकृपाकांक्षी—

**गङ्गाविष्णुः श्रीकृष्णदास,**

"लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर" ( स्टीम् ) यन्त्रालयाध्यक्षे कल्याणःस्थः ।



॥ श्रीः ॥

# अथ पारस्करगृह्यसूत्रविषयानुक्रमणिका ।

विषयः पृष्ठांकाः

इति पारस्करगृह्यसूत्रविषयानुक्रमणिका समाप्ता.

श्रीः ।

# पारस्करीयं गृह्यसूत्रं

## श्रीहरिहरभाष्यसहितम् ।



अथातो गृह्यस्थालीपाकानां कर्म ॥ १ ॥ परिसमुह्योपलि-प्योल्लिख्योद्धृत्याभ्युक्ष्याग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्मास-नमास्तीर्य प्रणीय परिस्तीर्यार्थवदासाद्य पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीः संस्कृत्यार्थवत्प्रोक्ष्य निरूप्याज्यमधिश्रित्य पर्यग्नि-कुर्यात् ॥ २ ॥ स्रुवं प्रतप्य संमृज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निदध्यात् ॥ ३ ॥ आज्यमुद्वास्योत्पूयावेक्ष्य प्रोक्षणीश्च पूर्ववदुपयमनान्कुशानादाय समिधोऽभ्याधाय पर्युक्ष्य जुहु-यात् ॥ ४ ॥ एष एव विधिर्यत्र क्वचिद्धोमः ॥ ५ ॥ १ ॥

इष्टापूर्तक्रियासिद्धिहेतुं यज्ञभुजां मुखम् ।
अग्निं त्रयीवचःसारं वंदे वागधिदैवतम् ॥ १ ॥
पारस्करकृते गृह्यसूत्रे व्याख्यापुरःसराम् ।
प्रयोगपद्धतिं कुर्वे वासुदेवादिसंमताम् ॥ २ ॥

( अथातो गृह्यस्थालीपाकानां कर्म ) अथ श्रौतकर्मविधानानंतरं यतः श्रौतानि कर्माणि विहितानि स्मार्त्तानि तु विधेयानि अतो हेतो-र्गृह्ये आवसथ्येऽग्नौ ये स्थालीपाकाः गृह्यस्थालीपाकाः तेषां गृह्यस्था-लीपाकानां कर्म क्रियानुष्ठानमिति यावत् । वक्ष्यत इति सूत्रशेषः । तत्रादावाधानादिसर्वकर्मणां साधारणो विधिः प्रथमकंडिकयोच्यते । तत्र गृह्येष्वावसथ्याधानादिषु सर्वकर्मसु यजमान एव कर्त्ता नान्य ऋत्विक् ।

तस्यानुक्तत्वात् । अथ यजमानः सुस्नातः सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वाचांतः कर्मस्थानमागत्य वारणादियज्ञियवृक्षोद्भवासने प्रागग्रानुदगग्रान्वा त्रीन्कुशान् दत्त्वा प्राङ्मुख उपविश्य वाग्यतः शुद्धायां भूमौ सप्तविंशत्यंगुलं मंडलं परिलिख्य तत्र ( परिसमुह्य ) त्रिभिर्दर्भैः पांसूनपसार्य ( उपलिप्य ) गोमयोदकेन त्रिः ( उल्लिख्य ) त्रिःखादिरेण हस्तमात्रेण खड्गाकृतिना स्फ्येन उल्लिख्य प्रागग्रा उदक्संस्थाः स्थंडिलपरिमाणास्तिस्रो रेखाः कृत्वा ( उद्धृत्य ) अनामिकांगुष्ठाभ्यां यथोल्लिखिताभ्यो लेखाभ्यः पांसूनुद्धृत्य ( अभ्युक्ष्य ) मणिकाद्भिरभ्युक्ष्याभिषिच्य ( अग्निमुपसमाधाय ) कर्मसाधनभूतं लौकिकं स्मार्तं श्रौतं वाग्निम् आत्माभिमुखं स्थापयित्वा ( दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य ) तस्याग्नेर्दक्षिणस्यां दिशि ब्रह्मणे आसने वारणादियज्ञियदारुनिर्मितं पीठमास्तीर्य । कुशैः स्तीर्त्वा तत्र वरणाभरणाभ्यां पूर्वसंपादितं कर्मसु तत्त्वज्ञं ब्राह्मणं तदभावे पंचाशत्कुशानिर्मितं अग्नेरुत्तरतः प्राङ्मुखमासीनं स्वयमुदङ्मुख आसीनोनुलेपनपुष्पमाल्यवस्त्रालंकारादिभिः संपूज्यामुककर्माहं करिष्ये तत्र मे त्वमुकगोत्रामुकप्रवरामुकशर्मन् ब्राह्मण त्वं ब्रह्मा भवेति वृत्वा भवामीत्युक्तवंतमुपवेश्य ( प्रणीय ) अप इति शेषः। तद्यथा । अग्नेरुत्तरतः प्रागग्रकुशैरासनद्वयं कल्पयित्वा वारणं द्वादशांगुलदीर्घं चतुरंगुलविस्तारं चतुरंगुलखातं चमसं सव्यहस्ते कृत्वा दक्षिणहस्तोद्धृतपात्रस्थोदकेन पूरयित्वा पश्चिमासने निधायालभ्य पूर्वासने स्थापयित्वा ( परिस्तीर्य ) अग्निं बर्हिर्मुष्टिमादाय ईशानादिप्रागग्रैर्बर्हिर्भिरुदक्संस्थमग्नेः परिस्तरणं कृत्वा ( अर्थवदासाद्य ) यावद्भिः पदार्थैरर्थः प्रयोजनं तावतः पदार्थान् द्वंद्वं प्राक्संस्थान् उदगग्रानग्नेरुत्तरतः पश्चाद्वा आसाद्य । तद्यथा । पवित्रच्छेदनानि त्रीणि कुशतरुणानि । पवित्रे साग्रे अनंतर्गर्भे द्वे कुशतरुणे । प्रोक्षणीपात्रं वारणं द्वादशांगुलदीर्घं करतलसंमितखातं पद्मपत्राकृति कमलमुकुलाकृति वा आज्यस्थाली तैजसी मृन्मयी वा द्वादशांगुलविशाला प्रादेशोच्चा । तथैव चरुस्थाली संमार्गकुशास्त्रयः । उपय-

मनकुशास्त्रिप्रभृतयः । समिधस्तिस्रः पालाश्यः प्रादेशमात्राः स्रुवः खादिरो हस्तमात्रः अंगुष्ठपर्वमात्रखातपरिणाहवर्त्तुलपुष्करः । आज्यं गव्यम् । चरुश्चेद्व्रीहितंडुलाः । षट्पंचाशदधिकमुष्टिशतद्वयपरिमितं परार्द्ध्यम् । बहुभोक्तृपुरुषाहारपरिमितमवरार्द्ध्यम् । तंडुलाद्यन्नपूर्णपात्रं दक्षिणावरो वा यथाशक्ति हिरण्यादिद्रव्यं ( पवित्रे कृत्वा ) प्रथमं त्रिभिः कुशतरुणैरग्रतः प्रादेशमात्रं विहाय द्वे कुशतरुणे प्रच्छिद्य ( प्रोक्षणीः संस्कृत्य ) प्रोक्षणीपात्रं प्रणीतासन्निधौ निधाय तत्र पात्रांतरेण हस्तेन वा प्रणीतोदकमासिच्य पवित्राभ्यामुत्पूय पवित्रे प्रोक्षणीषु निधाय दक्षिणेन हस्तेन प्रोक्षणीपात्रमुत्थाप्य सव्ये कृत्वा तदुदकं दक्षिणेनो-च्चाल्य प्रणीतोदकेन प्रोक्ष्य ( अर्थवत्प्रोक्ष्य ) अर्थवंति प्रयोजनवन्ति आज्यस्थाल्यादीनि पूर्णपात्रपर्यंतानि । प्रोक्षणीभिरद्भिरासादनक्रमेणै-कैकशः प्रोक्ष्य । असंचरे प्रणीताग्न्योरंतराले प्रोक्षणीपात्रं निधाय (निरूप्याज्यं )आसादितमाज्यमाज्यस्थाल्यां पश्चादग्नेर्निहितायां प्रक्षिप्य। चरुश्चेच्चरुस्थाल्यां प्रणीतोदकमासिच्य । आसादितांस्तंडुलान्प्रक्षिप्य । ( अधिश्रित्य ) तत्राज्यं ब्रह्माधिश्रयति तदुत्तरतः स्वयं चरुमेवं युगप-दग्नावारोप्य ( पर्यग्निकुर्यात् ) ज्वलदुल्मुकं प्रदक्षिणमाज्यचर्वोः समं-ताद्भ्रामयेत् । ईषच्छृते चरौ ( स्रुवं प्रतप्य ) दक्षिणेन स्रुवमादाय प्राञ्चम-धोमुखमग्नौ तापयित्वा सव्ये पाणौकृत्वा दक्षिणेन संमार्गाग्रैर्मूलतो-ग्रपर्यन्तं ( संमृज्य) मूलैरग्रमारभ्य अधस्तान्मूलपर्यंतं( अभ्युक्ष्य ) प्रणी-तोदकेनाभिषिच्य ( पुनःप्रतप्य निदध्यात् ) पुनः पूर्ववत्प्रतप्य दक्षिण-तोनिदध्यात् ( आज्यमुद्वास्य ) आज्यमुत्थाप्य चरोः पूर्वेण नीत्वाऽ ग्नेरुत्तरतः स्थापयित्वा चरुमुत्थाप्य आज्यस्य पश्चिमतो नीत्वा आज्यस्योत्तरतः स्थापयित्वा आज्यमग्नेः पश्चादानीय चरुं चानीय आज्यस्योत्तरतो निधाय एवं त्रिचतुरादीन्यन्यान्यपि हवींष्युद्वासये-दधिश्रितानां पूर्वेणोद्वासितानां पश्चिमतो हविष उद्वास्यानयनमिति याज्ञिकसंप्रदायात् ( उत्पूय ) पूर्वपवित्राभ्यां ( अवेक्ष्य ) अवलोक्याज्यं तस्मादपद्रव्यनिरसनं ( प्रोक्षणीश्च पूर्ववत् ) पवित्राभ्यामुत्पूय पूर्ववत्

( उपयमनान् कुशानादाय ) दक्षिणपाणिना गृहीत्वा सव्ये निधाय ( समिधोऽभ्याधाय ) उत्तिष्ठन्समिधः प्रक्षिप्य ( पर्युक्ष्य जुहुयात् ) प्रोक्षण्युदकेन सपवित्रेण दक्षिणचुलुकेन गृहीतेन अग्निमीशानादि उदगपवर्गं परिषिच्य जुहुयात् । आधारादीन् संस्रवधारणार्थं पात्रं प्रणीताग्न्योर्मध्ये निदध्यात् ( एष एव विधिर्यत्र क्वचिद्धोमः )॥ १ ॥ (एषः) परिसमूहनादिपर्युक्षणपर्यंतो विधिरेव । न मंत्राः ( क्वचित् ) यत्र क्वचन लौकिके स्मार्ते वाग्नौ होमस्तत्र वेदितव्यः । इति हरिहरकृते पारस्करकृतगृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमकांडे प्रथमा कंडिका ॥ १ ॥

आवसथ्याधानं दारकाले ॥ १ ॥ दायाद्यकाल एकेषाम् ॥ २ ॥ वैश्यस्य बहुपशोर्गृहादग्निमाहृत्य ॥ ३ ॥ चातुष्प्राश्यपचनवत्सर्वम् ॥ ४ ॥ अरणिप्रदानमेके ॥ ५ ॥ पंचमहायज्ञा इति श्रुतेः ॥ ६ ॥ अग्न्याधेयदेवताभ्यः स्थालीपाकꣳश्रपयित्वाज्यभागाविष्ट्वाज्याहुतीर्जुहोति ॥ ७ ॥ त्वन्नोऽअग्ने सत्वन्नोऽअग्न इमम्मेवरुण तत्त्वायामि येतेशतमयाश्चाग्न उदुत्तमं भवतन्न इत्यष्टौ पुरस्तात् ॥ ८ ॥ एवमुपरिष्टात्स्थालीपाकस्याग्न्याधेयदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति ॥ ९ ॥ स्विष्टकृते च ॥ ॥ १० ॥ अयास्यग्नेर्वषट्कृतं यत्कर्मणात्यरीरिचं देवागातुविदइति ॥ ११ ॥ बर्हिर्हुत्वा प्राश्नाति॥ १२॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ १३॥ २॥

( आवसथ्याधानं दारकाले ) आवसथ्याग्निना साध्यानि कर्माणि व्याख्यातुं प्रतिज्ञातानि प्रथमसूत्रे सूत्रकृता पारस्करेण यतोऽतस्तस्याधानविधिं व्याख्यातुमुपक्रमते । आवसथ्यस्य गृह्यस्य अग्नेराधानमावसथ्याधानं तद्दारकाले विवाहकाले चतुर्थीकर्मानंतरं कुर्यात् प्राक्

चतुर्थीकर्मणः पत्न्या भार्यात्वस्यानुपपत्तेः । सभार्यस्य च आधानेऽधिकारः वैवाहिकोऽग्निरेवौपासनाग्निरित्याश्वलायनादीनां पक्षः । ते हि विवाहहोममेव दाराग्न्योः संस्कारकं मन्यंते । अस्माकं तु आवसथ्याधानं दारकाल इत्यारभ्याग्निसंस्कारस्य पारस्कराचार्येण पृथगभिधानात् तत्संस्कारकृतोग्निरौपासनः ( दायाद्यकाल एकेषाम् ) एकेषामाचार्याणां मते दायाद्यकाले भ्रातॄणां पितृधनविभागकाले अविभक्ते हि पित्र्ये धने सर्वेषां भ्रातॄणां स्वत्वस्य साधारणत्वेन विनियोगानर्हत्वात् धनविनियोगसाध्यं हि आवसथ्यादिकर्मानुष्ठानम् अतो भ्रातृमतां विभक्तानामाधानेऽधिकारः इति तेषामभिप्रायः अभ्रातृकस्य दारकाले । एवं व्यवस्थितो विकल्पः एवं कृतविवाहस्य विभक्तधनस्य च आधाने अधिकारमभिधाय इदानीमाहरणपक्षे आधानमाह ( वैश्यस्य बहुपशोर्गृहादग्निमाहृत्य ) ( चातुष्प्राश्यपचनवत्सर्वं ) तत्रावसथ्याधानं करिष्यन् । उक्तकालातिक्रमाभावे ज्योतिःशास्त्रे अग्न्याधानार्थोपदिष्टमासतिथिनक्षत्रवारादिके काले प्रातः सुस्नातः सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वाचांतः सपत्नीकः गोमयोपालिप्ते शुचौ देशे स्वासने उपविश्य अद्येत्यादिदेशकालौ स्मृत्वा आवसथ्याग्निमहमाधास्य इति संकल्पं विधाय मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं यथोक्तं कुर्यात् । कालातिक्रमे तु " यावंत्यब्दान्यतीतानि निरग्नेर्विप्रजन्मनः । तावंति कृच्छ्राणि चरेद्धौम्यं दद्याद्यथाविधि " इतिवचनात् अतिक्रांतसंवत्सरसंख्यया प्राजापत्यरूपं प्रायश्चित्तं मुख्यविधिना चरित्वा तदशक्तौ प्रतिप्राजापत्य गां दत्वा तदलाभे तन्मूल्यं निष्कमेकम् अर्द्धं तदर्द्धं वा द्वादशब्राह्मण भोजनमयुतगायत्रीजपं वा गायत्र्या तिलाज्यसहस्रहोमं वा शक्त्यपेक्षयान्यऽतमं विधाय हौम्यं सायंप्रातर्होमद्रव्यं प्रत्यहमाहुतिचतुष्टयपर्याप्तमतिक्रांतदिवसान् गणयित्वा ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । प्रशंसावाक्यं तत्र गृह्यकांडे " नावसथ्यात्परो धर्मो नावसथ्यात्परं तपः । नावसथ्यात्परं दानं नावसथ्यात्परं धनम् ॥ नावसथ्यात्परं श्रेयो नावसथ्यात्परं यशः । नावसथ्यात्परासिद्धिर्नावसथ्यात्परा गतिः ॥ नावसथ्या-

त्परं स्थानं नावसथ्यात्परं व्रतम् ” इत्यावश्यकत्वान्नित्यं तस्मात्तदकरणे प्रत्यवायात् तत्क्षयार्थं प्रायश्चित्तमुचितम् । तत्रवाक्यम् । आवसथ्याधानमुख्यकालातिक्रांतैतावद्वर्षनिरग्नित्वजनितदुरितक्षयाय एतावंति प्राजापत्यव्रतानि चरिष्ये । तदशक्तौ प्राजापत्यप्रत्याम्नायत्वेन प्रतिप्राजापत्यमेकैकां गां ब्राह्मणेभ्योऽहं संप्रददे । एवमन्येषु गोमूल्यदाननिष्कतदर्द्धार्द्धद्वादशब्राह्मणभोजनाऽयुतगायत्रीजपगायत्र्या तिलाहुतिसहस्ररूपेषु वाक्यमूहनीयम् । ततः स्वशाखाध्यायिनं कर्मसु तत्त्वज्ञं ब्राह्मणं गन्धपुष्पमाल्यवस्त्रालंकरादिभिरभ्यर्च्यामुकगोत्रममुकशर्माणममुकवेदामुकशाखाध्यायिनमावसथ्याधानं करिष्यन् कृताकृतावेक्षकत्वेन ब्रह्माणमेभिश्चंदनपुष्पाक्षतवस्त्रालंकारैस्त्वामहं वृणे वृतोऽस्मीति तेन वाच्यम् । केचिद् ब्रह्माणं मधुपर्केणार्चयंति ऋत्विक्त्वाविशेषात् । ततः पत्न्या सहाहते वाससी परिधाय अग्न्याधानदेशे स्थंडिलमुपलिप्य पंचभूसंस्कारान् कृत्वा तं देशमहतवाससा पिधाय ब्रह्मणा सह सम्मृदं स्थालीमादाय ब्राह्मणैः परिवृतो वेदघोषमंगलगीतवाद्यादिभिर्जनितोत्साहो वैश्यस्य तृतीयवर्णस्य बहुपशोः पशुभिः समृद्धस्य तदलाभे गोभिलादिसूत्रवचनात् भ्राष्ट्रगृहादंवरीषाद् बहुयाजिनो ब्राह्मणस्य गृहाद्बह्वन्नपाकात् ब्राह्मणमहानसाद्वा स्थाल्यामग्निं गृहीत्वा तथैव गृहमागत्य परिसमूहनादि पंचभूसंस्कारसंस्कृते स्थंडिले प्राङ्मुख उपविश्यात्माभिमुखमग्निं निदध्यात् । ततो ब्रह्मोपवेशनादिब्राह्मणभोजनांतं वक्ष्यमाणं कर्म कुर्यात् । ( चातुष्प्राश्य पचनवत्सर्वम् ) इति सूत्रकृता पूर्वपक्षउपन्यस्तो न तु संमत इति कर्कोपाध्यायो भाष्ये निरूपितवान् । अधुनारणेयपक्षमाह ( अरणिप्रदानमेके ) एके आचार्याः अरणिप्रदान प्रशब्द उपशब्दस्यार्थे अरणिप्रदानमुपादानं कारणमुत्पत्तिस्थानं यस्याग्नेः सोरणिप्रदानस्तमरणिप्रदानमग्निमादधीतेति मन्यंते । ( पंचः महायज्ञा इति श्रुतेः ) पंचमहायज्ञानां श्रौतत्वात् आरणेयेऽग्नावनुष्ठानं युक्तमित्यभिप्रायः । ततो ब्रह्मोपवेशनादि आज्यभागांतं कर्म कृत्वा ( अग्न्याधेयदेवताभ्यः स्थालीपाकं श्रपयित्वाज्यभागाविष्ट्वाज्याहुती-

जुहोति ) ( त्वन्नो अग्ने सत्वन्नोअग्न इमम्मे वरुण तत्त्वायामि येते शत-
मयाश्चाग्न उदुत्तमं भवतन्न इत्यष्टौ ) अग्न्याधेयस्य श्रौतस्य देवताः
अग्निः पवमानोऽग्निः पावकोऽग्निः शुचिरादितिश्च अग्न्याधेयदेवताः
ताभ्यः स्थालीपाकं चरुं श्रपयित्वा यथाविधि पक्त्वा आज्यभागौ
आग्नेयसौम्यौ आघारपूर्वकौ हुत्वा आज्येन आहुतयो होतव्याः आज्या-
हुतयस्ता आज्याहुतीर्जुहोति त्वन्नो अग्नइत्यादिभिर्भवतन्नइत्यंताभिरष्ट-
भिर्ऋग्भिः प्रत्यृचमष्टौ। ननु अग्न्याधेयदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति इति
वक्ष्यति तत्किमर्थमत्राग्न्याधेयदेवताभ्य इत्युक्तं बह्वीनां देवतानां
देवतात्वज्ञापनायेति चेत्। ननु बहुत्वमस्त्येव। कुत इयं शंका।
पवमानादिविशेषणविशिष्टस्याग्नेरेकत्वात्। अग्निरेका अदितिर्द्वितीयेति
द्वे एवाग्न्याधेयदेवते इति द्वयोरेव देवतात्वं माभूदिति पुनर्ग्रहणात्
बह्वीनामेव देवतात्वं विशिष्टस्य देवतांतरत्वमिति इंद्रमहेंद्राधिकरणे
जैमिनीयैर्निर्णीतत्वात्। आज्यभागाविष्ट्वेति किमर्थं पुनर्वचनम् आघारा-
दीनां चतुर्दशानां क्रमेण पठिष्यमाणत्वात्, उच्यते। आज्याहुतीनां
किं स्थानमिति संशये आज्याहुतिस्थानविधानार्थम्, अष्टग्रहणं तु मंत्र-
प्रतीकसंशयनिवृत्त्यर्थम्। ( पुरस्तादेवमुपरिष्टात् स्थालीपाकस्याग्न्याधे-
यदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति ) पुरस्तात्। पूर्वकस्य अन्याधेयदेवताहोम-
स्याष्टौ जुहोति यथा। एवमुपरिष्टात् एवं तथा त्वन्नोअग्नइत्यादिना
क्रमेण उपरिष्टात् ऊर्ध्वं जुहोत्यष्टौ किं कृत्वा काभ्यः। अग्न्याधेयदेव-
ताभ्यः पूर्वोक्ताभ्यः। कस्य स्थालीपाकस्य चरोः स्थालीपाकस्यावय-
वलक्षणा षष्ठी। ( स्विष्टकृते च ) स्विष्टकृते चाग्नये अष्टर्चहोमांते
स्थालीपाकस्य हुत्वा। चशब्दात् ( अयास्यग्नेर्वषट् कृतं यत्कर्मणात्यरी-
रिचं देवागातुविदइति ) अयास्यग्नेर्वषट्कृतमित्यनेन मंत्रेणा-
ज्याहुतिं जुहोति। ननु स्विष्टकृते इति किमर्थमुक्तम्। प्राङ्महाव्याहृ-
तिभ्यः स्विष्टकृदन्यचेदाज्याद्धविरिति वक्ष्यमाणत्वात्। अत्र चान्यस्य
हविषः सद्भावात्। प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः प्राप्तस्य स्विष्टकृद्धोमस्य
उच्यते अयास्यग्नेरिति आज्याहुतेर्महाव्याहृतिभ्यः पूर्वं प्राप्त्यर्थं

( बर्हिर्हुत्वा प्राश्नाति ) बर्हिः परिस्तरणार्थमग्नौ प्रक्षिप्य प्राश्नाति भक्षयति । अत्र प्राशनोपदेशसामर्थ्यात् प्राश्यमाकांक्षितम् । तत्किं हुतशेषः अन्यद्वा किंचित् । उच्यते । पाकयज्ञेष्ववत्तस्यासर्वहोमो हुत्वा शेषप्राशनमिति कात्यायनोक्तेः स्रुवेणावत्तस्य होमद्रव्यस्य सर्वस्य निषेधात् हुतशेषस्य प्राशनविधानात् सर्वेषामाहुतीनां होमद्रव्यं स्रुवेऽवशेषितं संस्रवत्वेन प्रसिद्धं पात्रांतरे प्रक्षिप्यते तत्प्राश्यमिति । ननु 'अकृते वैश्वदेवे तु' इत्यादिवचनाद्वैश्वदेवात् प्राक् स्थालीपाकानुष्ठानं प्राप्तं तत्र च संस्रवप्राशनं विहितं तत्कृत्वा कथं माध्याह्निके वैश्वदेवादिकर्मण्यधिकार इति चेत् । उच्यते । शेषप्राशनस्य कर्मांगत्वेन विधानात् अप्राशने च कर्मणो वैगुण्यात् । नोत्तरकर्माधिकारनिवृत्तिः बर्हिर्होमश्च विधानसामर्थ्यादग्न्याधान एव भवति नान्येषु कर्मसु ( ततो ब्राह्मणभोजनं ) ततः समाप्ते कर्मणि ब्राह्मणभोजनं दद्यात् । ब्राह्मणभोजनमित्यत्र एकस्मै द्वाभ्यां बहुभ्यो वा भोजनं ब्राह्मणभोजनमिति समासस्य तुल्यत्वात् । एकस्मिन्नपि ब्राह्मणे भोजिते अर्थस्यानुष्ठितत्वात् एकस्यैव भोजनमिति युक्तमिति सूत्रार्थः । अथ पद्धतिः । तत्रावसथ्याधानं करिष्यन् उक्तकालातिक्रमाभावे अग्न्याधानार्थोपदिष्टमासतिथिनक्षत्रवारादिके काले प्रातः सुस्नातः सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वाचांतः सपत्नीको गोमयलिप्ते शुचौ स्वासने उपविश्य अद्येहेत्यादिदेशकालौ स्मृत्वा आवसथ्याग्निमहमाधास्य इति संकल्पं विधाय मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं यथोक्तं कुर्यात् । कालातिक्रमे तु "यावंत्यब्दान्यतीतानि निरग्नेर्विप्रजन्मनः । तावंति कृच्छ्राणि चरेद्धोम्यं दद्याद्यथाविधि" इतिवचनादतिक्रांतसंवत्सरसंख्यप्राजापत्यरूपं प्रायश्चित्तं मुख्यविधिना चरित्वा तदशक्तौ प्रतिप्राजापत्यं गां दत्त्वा तदलाभे तन्मूल्यं निष्कमेकमर्द्धं तदर्द्धं वा द्वादशब्राह्मणभोजनं वा अयुतगायत्रीजपं वा गायत्र्या तिलाज्यसहस्रहोमं वा शक्त्यपेक्षयान्यतम विधाय हौम्यं सायंप्रातर्होमद्रव्यं प्रत्यहमाहुतिचतुष्टयपर्याप्तमतिक्रांतदिवसान् गणयित्वा ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । अथ वाक्यम् । आवसथ्याधा-

नमुख्यकालातिक्रान्तैतावद्वर्षनिरग्नित्वजनितदुरितक्षयाय एतावंति प्राजापत्यव्रतानि चरिष्ये । तदशक्तौ प्राजापत्याम्नायत्वेन प्रतिपाजापत्यमेकैकां गां ब्राह्मणेभ्योऽहं संप्रददे । एवमन्येष्वपि वाक्यमूहनीयम् । तद्यथा । आवसथ्याधानमुख्यकालातिक्रांतैतावद्वर्षनिरग्नित्वजनितदुरितक्षयाय प्राजापत्यप्रत्याम्नायत्वेन प्रतिप्राजापत्यमेतावतीनां गवां मूल्यमिदमेतावत्सुवर्णं ब्राह्मणेभ्योहं संप्रददे तद्वत्प्राजापत्याम्नायत्वेनैतावतो ब्राह्मणान् भोजयिष्ये । आवसथ्याधानमुख्यकालातिक्रांतैतावद्वर्षनिरग्नित्वजनितदुरितक्षयाय एतावत्प्राजापत्यप्रत्याम्नायत्वेन गायत्र्या एतावत्ययुतानि जपिष्ये तद्वदेतावंति तिलाहुतिसहस्राणि होष्यामीति । एवं कृतप्रायश्चित्तो होमद्रव्यं दद्यात् । तद्यथा । आवसथ्याधानमुख्यकालातिक्रांतैतावद्दिनसंबंधि सायंप्रातर्होमद्रव्यमेतावत्परिमाणं दधितंडुलयवानामन्यतमं ब्राह्मणेभ्योऽहं संप्रददे । तन्मूल्यद्रव्यमेतावत्परिमाणं वा होम्यं दद्यादितिवचनात् ॥ इतरपक्षाद्यादिकर्मद्रव्यदाननिवृत्तिः । छंदर्षिस्मरणम् । इषेत्वादि खं ब्रह्मांतम् । ततः स्वशाखाध्यायिनं कर्मसु तत्त्वज्ञं ब्राह्मणं गंधपुष्पमाल्यवस्त्रालंकारादिभिरभ्यर्च्य अमुकगोत्रममुकशर्माणममुकवेदममुकशाखाध्यायिनमावसथ्याधानं करिष्यन् कृताकृतावेक्षकत्वेन ब्रह्माणमेभिश्चंदनपुष्पाक्षतवस्त्रालंकारैस्त्वामहं वृणे । वृतोऽस्मीति तेन वाच्यम् । केचिद् ब्रह्माणं मधुपर्केणार्चयंति । ऋत्विक्त्वाविशेषात् । ततः पत्न्या सहाहते वाससी परिधाय अग्न्याधानदेशे स्थंडिलमुपलिप्य पंचभूसंस्कारान् कृत्वा तं देशमहतवाससा पिधाय ब्रह्मणा सह समृदं स्थालीमादाय ब्राह्मणैः परिवृतो वेदघोषमंगलगीतवाद्यादिभिर्जनितोत्साहो वैश्यस्य तृतीयवर्णस्य बहुपशोः पशुभिः समृद्धस्य तदलाभे गोभिलादिसूत्रवचनात् भ्राष्ट्रगृहादंबरीषाद्बहुयाजिनो ब्राह्मणस्य गृहाद् बह्वन्नपाकाद् ब्राह्मणमहानसाद्वा स्थाल्यामग्निं गृहीत्वा तथैव गृहमागत्य परिसमूहनादिपंचभूसंस्कारसंस्कृते स्थंडिले प्राङ्मुख उपविश्य आत्माभिमुखमग्निं निदध्यात् । इत्याहरणपक्षे ॥ आरणेयपक्षे तु गृह्याग्न्याधानजातेच्छो यजमानः पुण्येहनि । " अश्वत्थो यः शमीगर्भः प्रशस्तोर्वीसमुद्भवः । तस्य या प्राङ्मुखी शाखा उदीची

चोर्ध्वगापि वा ॥ अरणिस्तन्मयी ज्ञेया तन्मध्ये चोत्तरारणिः । सारव-दारवं चात्रमोविली च प्रशस्यते ॥ संसक्तमूलो यः शम्या स शमी-गर्भ उच्यते । अभावे त्वशमीगर्भादाहरेदविलंबितः ॥ चतुर्विंशांगुला दीर्घा विस्तारेण षडंगुला । चतुरंगुलमुत्सेधा अरणिर्याज्ञिकैः स्मृता ॥ मूलादष्टांगुलं त्यक्त्वा अग्राच्च द्वादशांगुलम् । अंतरं देवयोनिः स्यात्तत्र मथ्यो हुताशनः ॥ मूर्धाक्षिकर्णवक्त्राणि कंधरा चापि पंचमी । अंगुष्ठ-मात्राण्येतानि द्व्यंगुष्ठं वक्ष उच्यते ॥ अंगुष्ठमात्रं हृदयमंगुष्ठमुदरं तथा । एकांगुष्ठा कटिर्ज्ञेया द्वौ वस्तिर्द्वौ च गुह्यकम् ॥ ऊरू जंघे च पादौ च चतुस्त्र्येकैर्यथाक्रमम् । अरण्यवयवा ह्येते याज्ञिकैः परिकीर्तिताः ॥ एतद्गुह्यमिति प्रोक्तं देवयोनिः स उच्यते । तस्यां यो जायते वह्निः स कल्याणकृदुच्यते ॥ प्रथमे मंथने ह्येष नियमो नोत्तरेषु च । अष्टांगुलः प्रमंथः स्याच्चात्रं स्याद् द्वादशांगुलम् ॥ ओविली द्वादशैव स्यादेतन्मंथनयंत्रकम् । गोवालैः शणसंमिश्रैस्त्रिवृद्वृत्तमनंशुकम् ॥ व्यामप्रमाणं नेत्रं स्यात् तेन मथ्यो हुताशनः । चात्रबुध्ने प्रमंथाग्रं गाढं कृत्वा विचक्षणः" ॥ इत्युक्तलक्षणमरण्यादिकं संपाद्य उक्तकाले माघा-दिपंचमासानामन्यतमे मासे कृत्तिकारोहिणीमृगशिरःफल्गुनीद्वयह-स्तानामृक्षाणामन्यतमर्क्षान्वितायां शुभायां तिथौ चंद्रशुद्धौ गृह्याग्नि-मादधीत । मुख्यकालातिक्रमे तु एतावान् विशेषः ॥ उक्तविधिना कृतप्रायश्चित्तो दत्तहौम्यद्रव्यः स्नानादिपूर्वकं संकल्पादिमातृपूजाभ्युद-यिकश्राद्धब्रह्मवरणाहतवासःपरिधानादि कृत्वा शालायां यजमान उपविशति । तस्य दक्षिणांगे पत्नी ॥ अथ ब्रह्मा अरणी आदाय अधरारणिं पत्न्यै उत्तरारणिं यजमानाय दद्यात् । तौ चावसथ्याग्नि-साधनभूते इमे अरणी आवाभ्यां परिगृहीते तत्रेयमधरा इयमुत्तरा । इदं चात्रं इयमोविली इमानि स्रुवादीनि पात्राणि परिगृहीतानीति परिगृहीतः ॥ ततोऽग्न्याधानदेशे शंकुं द्वादशांगुलं खादिरं चतुरंगुल-मस्तकं निखाय तत्र रज्जुपाशं क्षिप्त्वा सार्द्धत्रयोदशांगुलरज्ज्वंतं शंकंतराले संवेष्ट्य प्रदक्षिणपरिभ्रामणेन परिलिख्य तत्र परिसमूहना-

दिपंचभूसंस्कारान् कृत्वा आच्छाद्य मंथनमारभेत् । तद्यथा । प्राग्ग्रीवमुत्तरलोमकृष्णाजिनमास्तीर्य तत्रोदगग्रामधरारणिं निधाय तत्पूर्वेत उत्तरारणिं च अधरारण्यामुक्तलक्षणमंथनप्रदेशे प्रमंथमूलं निधाय चात्राग्रे चौविलीमुदगग्रां च नेत्रेण चात्रं त्रिर्वेष्टयित्वा गाढं धृत्वा पश्चिमाभिमुखोपविष्टया पत्न्या मंथयेत् यावदग्नेरुत्पत्तिः पत्न्या मंथनासामर्थ्ये अन्ये ब्राह्मणाः शुचयो मंथयंति । एवं यजमानासामर्थ्ये अन्यो यंत्रं धारयति । ततो जातमग्निं मृन्मये पात्रे शुष्कगोमयपिंडोपरि निहिततूले सपुरीषं प्रक्षिप्य संधुक्ष्य प्रज्वाल्य पूर्वसंस्कृते देशे आदध्यात् । तत्र ब्रह्मोपवेशनादिदेवताभिधानपर्युक्षणांतं कृत्वा । स्रुवमादाय दक्षिणजान्वाच्य ब्रह्मणान्वारब्धः प्रजापतये स्वाहेतिमनसा ध्यायन् प्रांचमूर्ध्वं ऋजुं संततमाज्येन अग्नेरुत्तरप्रदेशे पूर्वाघारमाघारयति । इदं प्रजापतये इति त्यागं कृत्वा हुतशेषं पात्रांतरे प्रक्षिपेत् तथैवेन्द्राय स्वाहेति । अग्नेर्दक्षिणप्रदेशे उत्तराघारमिदामिंद्रायेति त्यागं विधाय । अग्नये स्वाहेति अग्नेरुत्तरार्द्धपूर्वार्द्धे आग्नेयमाज्यभागं हुत्वा इदमग्नय इति द्रव्यं त्यक्त्वा तथैव सोमाय स्वाहेति दक्षिणार्द्धपूर्वार्द्धे सौम्यमाज्यभागं हुत्वा । इदं सोमायेति स्वत्वं त्यजेत् । समिद्धतमे वाग्निप्रदेशे आघाराद्याः सर्वाहुतीर्जुहुयात् । अथाष्टर्चहोमः । नान्वारंभः त्वन्नोअग्ने सत्वन्नोअग्न इमम्मेवरुण तत्त्वायामि ये ते शतमयाश्चाग्न उदुत्तमं भवतन्न इत्येताभिरष्टभिर्ऋग्भिः प्रत्यृचमेकैकामष्टाज्याहुतीर्हुत्वा यथादैवतं स्वत्वत्यागं च कृत्वा । स्थालीपाकस्य जुहुयात् । तद्यथा । त्वन्नोअग्नइति वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप्छंदोग्नीवरुणौ देवते । प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः ॥ सत्वमिति पूर्ववत् ॥ अयाश्चाग्नइतिप्रजापतिर्ऋषिर्विराट् छंदोग्निर्देवता ॥ ये ते शतमिति शुनःशेपऋषिर्जगतीछंदः वरुणः सविता विष्णुर्विश्वेदेवामरुतः स्वर्क्का देवताः प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः ॥ उदुत्तममिति शुनःशेपऋषिस्त्रिष्टुब्वरुणः विष्णुक्रमेषु पाशोन्मोचने विनियोगः ॥ त्वन्नोअग्न० प्रमुमुग्ध्यस्मत्स्वाहा ॥ इदमग्नीवरुणाभ्याम् ॥ सत्वन्नोअग्ने० सुहवोनएधि स्वाहा इदमग्नीवरुणाभ्याम् ।

इमम्मे वरुण० चके स्वाहा ॥ इति वरुणाय ॥ तत्त्वायामि० प्रमोषीः स्वाहा ॥ इदं वरुणाय । येते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशावितता महांतः । तेभिर्न्नोऽअद्य सवितोतविष्णुर्विश्वे मुंचंतु मरुतस्वर्क्काः स्वाहा ॥ इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यः ॥ केचिदिदं वरुणायेति ॥ अयाश्चाग्नेस्यनाभिशस्तिपाश्चसत्यमित्वमयाआसि ॥ अयानोयज्ञं वहास्ययानोधेहि भेषजः ठं स्वाहा इदं जातवेदोभ्याम् ॥ केचिदिदमग्निभ्यः । अथ स्थालीपाकेन चतस्रोग्न्याधेयदेवताः ॥ अग्नये पवमानाय स्वाहा इदमग्नये पवमानाय । अग्नये पावकाय स्वाहा इदमग्नये पावकाय ॥ अग्नये शुचये स्वाहा इदमग्नये शुचये ॥ आदित्यै स्वाहा इदमदित्यै ॥ इत्यग्न्याधेयदेवताभ्यः ॥ ततः पूर्ववदाज्येनाष्टर्चहोमः । ततो ब्रह्मान्वारब्ध उत्तरार्द्धात् ॥ स्रुवेण चरुमादाय अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति अग्नेरुत्तरार्धे जुहुयात् ॥ इदमग्नये स्विष्टकृते ॥ अथानन्वारब्धआज्येन अयास्यग्नेर्वषट्कृतं यत्कर्मणात्यरीरिचं देवागातुविदोगातुंवित्वागातुमित मनसस्पतइमन्देवयज्ञठं स्वाहा व्वातेधाः स्वाहा ॥ इदं देवेभ्यो गातुविद्भ्यः इति स्वत्वं त्यक्त्वा ॥ ब्रह्मान्वारब्धः ॥ ॐ भूर्भुवः स्वरिति क्रमेण प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीछंदोऽग्निर्देवता प्रजापतिर्ऋषिरुष्णिक्छंदो वायुर्देवता ॥ प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छंदः सूर्योदेवता व्याहृतिहोमे विनियोगः । ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये । इदं भूर्वा ॥ ॐ भुवः स्वाहा । इदं वायवे । इदं भुव इति वा ॥ ॐ स्वःस्वाहा । इदं सूर्याय इदं स्व इति वा ॥ ॐ त्वन्नोअग्ने । सत्वन्नोअग्ने । अयाश्चाग्ने । ये ते शतं । उदुत्तमं । पंचमंत्राः प्राजापत्यांता नवाहुतीर्हुत्वा बर्हिर्होमं च कृत्वा संस्रवं प्राश्याचम्य पवित्राभ्यां मुखं मार्जयित्वा पवित्रे अग्नौ प्राक्षिप्य प्रणीता अग्नेः पश्चिमतो निनीय आसादितपूर्णपात्रवरयोरन्यतरस्य ब्रह्मणे दक्षिणात्वेन दानं कृत्वा एकब्राह्मणभोजनदानम् ॥ तथा स्मृत्यंतरोक्तत्रयोविंशतिब्राह्मणभोजनम् । अत्र मार्जनं पवित्रप्रतिपत्तिः बर्हिर्होमः प्रणीताविमोक इत्येते चत्वारः पदार्थाः भाष्यकारमते गृह्य-

कर्मसु न भवंति वचनाभावात्। आवसथ्याधाने बर्हिर्होमो वचनाद्भवति। इत्यावसथ्याधानम् ॥ ततः मणिकाधानपंचमहायज्ञसायंप्रातर्होमनिमित्तं च श्राद्धचतुष्कं तद्दिने एव कार्यम् ॥ अथ पुनराधाननिमित्तानि लिख्यंते ॥ तत्र कृतावसथ्याधानौ पत्नीयजमानौ अग्निं परित्यज्य यदि ग्रामसीमामतीत्य वसेयातामेकां रात्रिं तत्र प्रातरागत्याग्निं मथित्वोक्तविधिना ब्रह्मोपवेशनादि ब्राह्मणभोजनान्तमाधानं कुर्यात् तत्र होमलोपे तु एकतंत्रेण सायंप्रातर्होमं कुर्यात्। बहुहोमलोपेप्येवम्। अथ यदि कृताधानो यजमानः प्रजार्थी कामार्थी चोद्वहेत्तत्र अन्ये अरणी संपाद्य प्रातर्होमं विधाय दिवा विवाहं कृत्वा आचतुर्थीकर्मणो होमं त्यक्त्वा तदंते अतिक्रान्तहोमद्रव्यं दत्त्वा पंचमेहनि पुनराधानं यथोक्तमित्येकः पक्षः प्रातर्होमं कृत्वा दिवा विवाहं संपाद्य सद्यः चतुर्थीकर्म च कृत्वा तद्दिन एवावसथ्याधानमिति द्वितीयः पक्षः॥ अत्र पक्षद्वयेऽपि पूर्वारण्योः स्फोटितयोरावसथ्ये दहनं अन्यारण्योराधानं पात्राणि तान्येव। यत्तु छंदोगपरिशिष्टे। "सदारो यः पुनर्दारान् कथंचित् कारणांतरात्। य इच्छेदग्निमान् कर्तुं क्व होमोऽस्य विधीयते। स्वेऽग्नावेव भवेद्धोमो लौकिके न कदाचन। न ह्याहिताग्नेः स्वं कर्म लौकिकेऽग्नौ विधीयते ॥" इति पुनराधानाभावप्रतिपादनं तच्छंदोगविषयं अनेकपत्नीकस्यैकस्याः पत्न्या मरणे अरणिपात्रैः सहावसथ्येन तां दाहयित्वाशौचांते पुनराधानम्। एकपत्नीकस्य तु पत्नीमरणे कृतविवाहस्य चतुर्थीकर्मानंतरं पुनराधानम् अग्नावुपशांते होमकालद्वयातिक्रमे गृहपतौ प्रोषिते प्रमादात् पत्न्या ग्रामांतरवासे तथा गृहस्थिते यजमाने पत्न्याः प्रवासे प्राग्घोमकालादनागमने पुनराधानम् ॥ केचित्तु ज्येष्ठायामग्निसंनिधौ तिष्ठंत्यामन्यासां पतिसहितानां केवलानां वा कार्यवशाद्ग्रामांतरे स्थितानां पत्यौ वा अग्निसन्निधौ तिष्ठति सर्वासां पत्नीनां ग्रामांतरगमनेनाग्निनाशं इत्याहुः॥ तथा पत्न्या अग्निं विना समुद्रगानद्यतिक्रमे भर्तृरहितायाश्चाग्निना सहितायाः भयं विना सीमातिक्रमे कर्मार्थाहरणादन्यत्र शकटं विना शम्यापरासादूर्ध्वं त्रिरुच्छ्वसतः

प्रत्यक्षाग्निहरणे मथ्यमानस्य दृष्टस्याग्नेर्मथनयंत्रोत्थापनादूर्ध्वं नाशे ॥ संवत्सरमेकं यजमानस्य होमाकरणे प्राजापत्यब्रह्मकूर्चयोरन्यतरप्रायश्चित्ताचरणादूर्ध्वं पत्न्याश्च पादकृच्छ्राचरणात्पुनर्विवाहवदाधानम् ॥ उदकेनाग्न्युपशमने शिक्येनाग्न्युद्वाहने प्रत्यक्षस्यारणिसमारूढस्य वाग्नेः एकनामधेयशतयोजनगामिनदीयोजनाधिकगामिनदीसन्तरणे वा सर्वत्र सीमातिक्रमेण आद्यंतसीमातिक्रमेण वा पत्नीयजमानयोरन्वारंभाभावे सूकरगर्दभकाकसृगालश्वकुक्कुटमर्कटशूद्रांत्यजमहापातकिशवसूतिकारजस्वलारेतोमूत्रपुरीषमेदोश्रुश्लेष्मशोणितपूयास्थिमांसमज्जासुराप्रभृतिभिरमेध्यैः प्रत्यक्षस्यारणिसमारोपितस्य वाऽग्नेः स्पर्शे त्रीन्पक्षान्निरंतरं पक्षहोमाकरणे पुनराधानं तथाग्नेरपहरणे प्रादुष्करणादूर्ध्वं पूर्वं वा शांतेऽग्नौ मंथने प्रारब्धेऽग्निजन्माभावे लौकिकाग्निब्राह्मणदक्षिणहस्ताजादक्षिणकर्ण-कुशस्तंबजलानामन्यतमेऽग्निस्थानेऽप्रकल्पिते सूर्यास्तमये उदये वा जाते पुनराधानम् ॥ अग्निनाशभ्रांत्या अग्निं मथित्वा पूर्वाग्निं दृष्ट्वा मथितमग्निम् अयं ते योनिरिति मंत्रेणारण्योः समारोप्य पूर्वाग्नौ होमादिकं विदध्यात् । यदा तु लौकिकाग्न्याद्यन्यतमं निधाय होमं कृत्वा मंथने प्रारब्धे द्वितीयहोमकालात्तृतीयाद्वा अग्नेर्जन्माभावस्तदा पुनराधानम् ॥ आरोपिताग्न्योररण्योर्नाशे एकस्या वा पुनराधानम् ॥ असमारोपितयोस्तु एकतराविनाशे द्वितीयां छित्त्वा मंथनम् । नष्टायाः प्रतिपत्तिरावसथ्य दाहः ॥ यदा पुनर्जंतुभक्षणेन मंथनेन वा मंथनायोग्ये भवतस्तदान्ये अरणी गृहीत्वा दर्शपक्षादिकर्म निर्वर्त्य जीर्णमरणिद्वयं शकलीकृत्य तस्मिन्नग्नौ प्रज्वाल्य दक्षिणहस्तेन नूतनामुत्तरारणिं सव्यहस्तेनाधरारणिं गृहीत्वा दीप्तेऽग्नौ धारयन् ॥ उद्बुध्यस्वाग्ने प्रविशस्व योनिमन्यां देवयज्यां वोढवे जातवेदः । अरण्या अरणिमनुसंक्रमस्व जीर्णां तनुमजीर्णया निर्णुदस्व ॥ अयं ते योनिर्ऋत्विय इत्येतौ मंत्रौ जपित्वा मंथनयंत्रं निधायाग्निं मथित्वा भूसंस्कारपूर्वकं स्थाने निधाय पूर्णाहुतिवदाज्यं संस्कृत्यानादिष्टहोमं कुर्यात् ॥ अथ पक्षहोमविधिः । तत्र

यजमानस्य आमयादिनिमित्ते रोगार्त्तावध्वगमने राष्ट्रभ्रंशे धनाभावे गुरुगृहवासे अन्यास्वपि भयाद्यापत्सु होमानां समासो भवति ॥ तद्यथा ॥ प्रतिपदि सायंकाल आहुतिपरिमाणं होमद्रव्यं चतुर्दशकृत्व एकस्मिन् पात्रे कृत्वा ॥ अग्नये स्वाहेति हुत्वा पुनस्तथैव चतुर्दशकृत्वो होमद्रव्यं गृहीत्वा प्रजापतये स्वाहेति जुहुयात् ॥ एवमेव होमद्रव्यं चतुर्दशकृत्व एकस्मिन् पात्रे कृत्वा सूर्याय स्वाहेति प्रातर्हुत्वा पुनस्तथैव चतुर्दशकृत्वो होमद्रव्यं गृहीत्वा प्रजापतये स्वाहेति जुहुयात् । ततो दक्षिणेन पाणिना प्रागग्रामुत्तरारणिं गृहीत्वा सव्येनाधरारणिमग्नेरुपरि धारयन् अयं ते योनिरिति मंत्रेणाग्निं समारोप्यारणी धारयेत् ॥ अथ पौर्णमास्याममावास्यायां वा प्राप्तायां प्रातररण्योरग्निं निर्मथ्य कुंडे निधायावसरप्राप्तं वैश्वदेवादिकं कर्म विधाय सायंकाले सायंहोमं प्रातःकाले प्रातर्होमं हुत्वा पक्षादिहोमं कुर्यात् ॥ एतावतापि कालेन यद्यापन्न निवर्त्तते तदा उक्तविधिना पुनः पक्षहोमान् कुर्यात् । तृतीये पक्षे तु आपदनुवृत्तावपि न पक्षहोमविधिः किं तु कृच्छ्रेणापि पृथगेव, सायं प्रातर्होमान् विदध्यात् । ततोप्यापदनुवृत्तौ पुनरुक्तविधिना पक्षे होमसमासं कुर्यात् । न तु तृतीये पक्षे । एवं यदैवापन्निमित्तं तदादि औपवसथ्याहप्रातर्होमपर्यंतानां होमानां समासं कुर्यात् । न पक्षांतरगतानाम् । कठश्रुतिपक्षे तु न पक्षद्वयमेव पक्षहोमनियमः । अपितु आपदनुवृत्तौ यावदापन्निवृत्तिस्तावत्प्रतिपक्षमुक्तप्रकारेण निरंतरं पक्षहोमान् समस्येदित्येकः प्रकारः । प्रकारांतरं तु सायंकाले समिदाधानपर्युक्षणानंतरम् आहुतिपरिमाणं होमद्रव्यमग्नये स्वाहेति हुत्वा पुनस्तथैव सूर्याय स्वाहेति हुत्वा आहुतिद्वयपर्याप्तं होमद्रव्यमादाय प्रजापतये स्वाहेति सकृज्जुहुयात् । इति सायंप्रातस्तनयोः समासं यावदापदमाचरेत् । यदा तु आपदो गुरुत्वं भवति तदा सायंहोमैरेव अनेन विधिना प्रातर्होमानां समासं कुर्यात् । एवं पक्षहोमसमासे कृते यद्यंतराले आपन्निवृत्तिस्तदा प्रत्यहं सायंप्रातर्होमान्हुतानपि जुहुयात् नवेति कठा आमनंति । एते च होमसमासाः

सायमुपक्रमः प्रातरपवर्गइत्युत्सर्गः । आपद्विशेषे तु प्रातरुपक्रमः सायमपवर्गः पूर्वाह्णापराह्णादिकालानपेक्षा अपि बोद्धव्याः । यतः तत्रापत्कालपुरस्कारेणैव होमसमासोपक्रमो युज्यते ॥ अपराह्णे पिंडपितृयज्ञः । पिंडपितृयज्ञपद्धतिर्लिख्यते ॥ अमावास्यायामपराह्णे श्राद्धपाकाद्वैश्वदेवं पात्रनिर्णेजनांतं विधाय प्राचीनावीती नीविं बध्वा दक्षिणाभिमुखोऽग्निसन्निधावुपविश्याद्य पिंडपितृयज्ञेनाहं यक्ष्ये ॥ तत्राग्निं कव्यवाहनं सोमं पितृमंतं अमुकगोत्रान् यजमानपितृपितामहप्रपितामहान् अमुकामुकामुकशर्मणः व्रीहिमयैः पिंडैर्यक्ष्यइति प्रतिज्ञायाग्नेयादिदक्षिणांतं दक्षिणाग्रैः कुशैरग्निं परिस्तीर्य पात्राणि सादयेत् पश्चादग्नेर्दक्षिणसंस्थानि । तत्र स्रुचं कृष्णाजिनं चरुस्थालीमुलूखलं मुसलं शूर्पमुदकम् आज्यं मेक्षणं स्फ्यं उदपात्रं सकृदाच्छिन्नानि व्रीहीन् सूत्राणि चेति । ततोग्निमपरेणापूर्णां स्रुचं व्रीहीन् गृहीत्वोत्तरतोऽग्नेः कृष्णाजिनमास्तीर्य तत्रोलूखलं निधाय व्रीहीनुलूखले निक्षिप्य मुसलमादाय तिष्ठन् दक्षिणामुखस्त्रिकृत्वोऽवहन्यात् । यावद्बहुव्रीहयो वितुषाभवंति । ततः शूर्पेण निष्पूय पुनरुलूखले निक्षिप्य सकृत्फलीकृत्य पुनः शूर्पे कृत्वा निष्पूय सोदकायां चरुस्थाल्यां तंडुलानोप्याग्नावधिश्रित्याप्रदक्षिणं मेक्षणेन चालयित्वेषच्छ्रितं चरुं श्रपयेत् । शृतमासादितेन घृतेनाभिघार्य दक्षिणत उद्वास्य पूर्वेणाग्निमुत्तरत आनीय स्थापयेत् । ततः सव्यं जान्वाच्य मेक्षणेन चरुमादायाग्नये कव्यवाहनाय स्वाहेत्येकामाहुतिं हुत्वा इदमग्नये कव्यवाहनायेति त्यागं विधाय पुनर्मेक्षणेन चरुमादाय सोमाय पितृमते स्वाहेति हुत्वा इदꣳ सोमाय पितृमतइति त्यागं विधाय मेक्षणमग्नौ प्रास्याग्नेर्दक्षिणतः पश्चाद्वा दक्षिणाभिमुख उपविश्य सव्यं जान्वाच्योपलिप्य स्फ्येनापहताअसुरा रक्षाꣳसि वेदिषद इति दक्षिणायतां लेखामुल्लिख्योदकमुपस्पृश्य येरूपाणीत्युल्मुकं लेखाग्रे निधाय पुनरुदकमुपस्पृश्योदपात्रमादाय पितृतीर्थेन लेखायाममुकगोत्राऽस्मत्पितरमुकशर्मन् अवनेनिक्ष्वेत्येव पितामहप्रपितामहयोरवनेजनं दत्त्वोपमूलꣳ सकृदाच्छिन्नानि दक्षिणा-

श्राणि लेखायामास्तीर्य तत्रावनेजनक्रमेणामुकगोत्रास्मत्पितरमुकशर्मन्न् एतत्तेऽन्नं स्वधा नम इति पिंडं दत्त्वा इदं पित्रे इति त्यागं विधायैवं पितामहप्रपितामहाभ्यां प्रत्येकं पिंडं दत्त्वात्रपितर इत्यर्द्धर्चं जपित्वा पराङावृत्य वायुं धार्यात्तमना उदङ्मुख आसित्वा तेनैवावृत्यामीमदं-तेत्यर्द्धर्चं जपित्वा पूर्ववदवनिज्य नीवीं विसृज्य नमो व इति प्रतिमंत्रमं-जलिं करोति गृहान्न इत्याशिषं प्रार्थ्यैतद्व इति प्रतिपिंडं सूत्राणि दत्त्वोर्जमिति पिंडेष्वपो निषिच्य पिंडानुत्थाप्य स्थाल्यामवधायावजि-घ्रति । सकृदाच्छिन्नान्यग्नौ प्रास्योल्मुकं प्रक्षिप्योदकं स्पृष्ट्वाचम्य पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धमारभेदिति पिंडपितृयज्ञः ॥ “ क्षुत्तृड्भ्यां क्रोध-संयुक्तो हीनमंत्रो जुहोति यः । अप्रवृद्धे सधूमे वा सोऽन्धः स्यादन्यज-न्मनि ॥ स्वल्पे रूक्षे सस्फुलिंगे वामावर्ते भयानके । अर्द्धकाष्ठैश्च संपूर्णे फूत्कारवति पावके ॥ कृष्णार्चिषि सुदुर्गंधे तथा लिहति मेदिनीम् । आहुतीर्जुहुयाद्यस्तु तस्य नाशो भवेद्ध्रुवम् ।” इदं ब्रह्मपुराणे इति हरिहरभाष्ये द्वितीया कंडिका ॥ २ ॥

षडर्घ्या भवंत्याचार्यऽऋत्विग्वैवाह्यो राजा प्रियः स्नात-क इति ॥ १ ॥ प्रतिसंवत्सरानर्हयेयुः ॥ २ ॥ यक्ष्यमा-णास्त्वृत्विजः ॥ ३ ॥ आसनमाहार्याह साधु भवाना-स्तामर्चयिष्यामो भवन्तमिति ॥ ४ ॥ आहरन्ति विष्टरं पाद्यं पादार्थमुदकमर्घमाचमनीयं मधुपर्कं दधिमधुघृ-तमपिहितं कांस्ये कांस्येन ॥ ५ ॥ अन्यस्त्रिस्त्रिः प्राह विष्टरादीनि ॥ ६ ॥ विष्टरं प्रतिगृह्णाति ॥ ७ ॥ वर्ष्मोऽस्मि समानानामुद्यतामिव सूर्यः । इमं तमभिति-ष्ठामि योमा कश्चाभिदासतीत्येनमभ्युपविशति ॥ ८ ॥ पादयोरन्यं विष्टर आसीनाय ॥ ९ ॥ सव्यं पादं प्रक्षाल्य

दक्षिणं प्रक्षालयति ॥ १० ॥ ब्राह्मणश्चेद्दक्षिणं प्रथमम् ॥ ११ ॥ विराजोदोहोसि विराजोदोहमशीयमयि पाद्यायै विराजोदोह इति ॥ १२ ॥ अर्घ्यं प्रतिगृह्णात्यापः स्थ युष्माभिः सर्वान्कामानवाप्नवानीति ॥ १३ ॥ निनयन्नभिमंत्रयते समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिमभिगच्छत । अरिष्टास्माकं वीरामापरासेचिमत्पयइति ॥ ॥ १४ ॥ आचामत्यामागन्यशसा सꣳसृजवर्चसा तं मा कुरु प्रियं प्रजानामधिपतिं पशूनामरिष्टिं तनूनामिति ॥ १५ ॥ मित्रस्य त्वेति मधुपर्कं प्रतीक्षते ॥ १६ ॥ देवस्यत्वेति प्रतिगृह्णाति ॥ १७ ॥ सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणस्यानामिकया त्रिःप्रयौति नमः श्यावास्यायानशने यत्त आविद्धं तत्ते निष्कृन्तामीति ॥ १८ ॥ अनामिकांगुष्ठेन च त्रिर्निरुक्षयति ॥ १९ ॥ तस्य त्रिःप्राश्नाति यन्मधुनो मधव्यं परमꣳरूपमन्नाद्यम् ॥ तेनाहं मधुनो मधव्येन परमेण रूपेणान्नाद्ये परमोमधव्योन्नादोसानीति ॥ २० ॥ मधुमतीभिर्वा प्रत्यृचम् ॥ २१ ॥ पुत्रायान्तेवासिने वोत्तरतऽआसीनायोच्छिष्टं दद्यात् ॥ २२ ॥ सर्वं वा प्राश्नीयात् ॥ २३ ॥ प्राग्वा संचरे निनयेत् ॥ ॥ २४ ॥ आचम्य प्राणान्त्संमृशति वाङ्मऽआस्ये नसोः प्राणोऽक्ष्णोश्चक्षुः कर्णयोः श्रोत्रं बाह्वोर्बलमूर्वोरोजोऽरिष्टानिमेऽङ्गानि तनूस्तन्वा मे सहेति ॥ २५ ॥

आचान्तोदकाय शासमादाय गौरिति त्रिः प्राह ॥ २६ ॥ प्रत्याह। माता रुद्राणां दुहिता वसूनाᳬस्वसाऽदित्यानाममृतस्य नाभिः। प्रनुवोचँश्चिकितुषे जनाय मागामनागामदितिंवधिष्ट। मम चामुष्य च पाप्मानᳬहनोमीति यद्यालभेत ॥२७॥ अथ यद्युत्सिसृक्षेन्मम चामुष्य च पाप्मा हतः ओमुत्सृजत तृणान्यत्त्विति ब्रूयात् ॥२८॥ नत्वेवामाᳬसोर्घः स्यात् ॥ २९ ॥ अधियज्ञमधिविवाहं कुरुतेत्येव ब्रूयात् ॥ ३० ॥ यद्यप्यसकृत्संवत्सरस्य सोमेन यजेत कृतार्घ्या एवैनं याजयेयुर्नाकृतार्घ्या इति श्रुतेः ॥ ३१ ॥

(षडर्घ्या भवंति) षट्पुरुषा अर्घ्या भवंति अर्घार्हा भवंतीति शेषः। के ते (आचार्य ऋत्विग्वैवाह्यो राजा प्रियः स्नातक इति) आचार्यः उपनयनपूर्वकं वेदाध्यापकः। ऋत्विक् श्रौतस्मार्त्तादिकर्मार्थं वृतो ब्रह्मादिः। वैवाह्यो वरः। राजा अभिषेकादिगुणवान् प्रजापालनेऽधिकृतः क्षत्रियः। प्रिय उत्कृष्टजातिः समानजातिर्वा सखा। स्नातकः ब्रह्मचर्यात्समावृत्तः आचार्यस्याघ्यो नान्यस्य। तथा च मनुः। "तं प्रतीतं स्वधर्मेण ब्रह्मदायहरं पितुः। स्रग्विणं तल्प आसीनमर्चयेत्प्रथमं गवा" इति॥ इत्येते (प्रतिसंवत्सरानर्हयेयुः) प्रतिसंवत्सरमागतानेतान् आचार्यादीन् अर्घेण पूजयेयुः। नार्वाक् (यक्ष्यमाणास्त्वृत्विजः) यक्ष्यमाणाः यज्ञं करिष्यंतो यजमानाः ऋत्विजः याजकान् तु पुनः अर्हयेयुरित्यनुषंगः। न प्रतिसंवत्सरनियमः। कथमर्हयेयुरित्यपेक्षायामाह (आसनमाहार्याह साधु भवानास्तामर्चयिष्यामो भवंतमिति) आसनं वारणादिदारुमयं पीठादि। आहार्य अनुचरैरानाय्य आह ब्रवीति अर्चकः किमिति। एवं कथं भवान् पूज्यः साधु सुखं यथा भवति तथा आस्तां

तिष्ठतु । अर्चयिष्यामः पूजयिष्यामो भवंतमर्चनीयं यावत् । अर्चयिष्याम इति बहुवचनं भार्यापुत्रादिसर्वगृह्यापेक्षम् । तथा च श्रुतिः "यत्र वा अर्हन्नागच्छति सर्वगृह्या इव वै तत्र चेष्टयन्ति" इति । आहरंति विष्टरं पाद्यं पादार्थमुदकमर्घमाचमनीयं मधुपर्कं दधिमधुघृतमपिहितं कांस्ये कांस्येन ·) आहरंति आनयंति यजमानपुरुषाः । विष्टरादिमधुपर्कपर्यंताभ्यर्हणोपकरणानि तत्र विष्टरं पंचविंशतिदर्भतरुणमयं कूर्चम् । पाद्यं पद्भ्यामाक्रमणीयं उक्तलक्षणं द्वितीयं विष्टरम् । पादार्थमुदकं पादप्रक्षालनार्थं ताम्रादिपात्रस्थं जलं सुखोष्णम् । अर्घं गंधपुष्पाक्षतकुशतिलशुभ्रसर्षपदधिदूर्वान्वितं सुवर्णादिपात्रस्थमुदकम् । आचमनीयम् आचमनार्थं कमंडलुसंभृतं जलम् । मधुपर्कं दधिमधुघृतं कांस्यपात्रकृतम् अपरेण कांस्यपात्रेणाच्छादितं ( अन्यस्त्रिस्त्रिःप्राहविष्टरादीनि ) अन्यः अर्चकादपरः विष्टरोविष्टरोविष्टर इत्येवमेकैकां त्रिस्त्रिः त्रींस्त्रीन्वारान् ब्रूयात् विष्टरप्रभृतीन् पाद्यपादार्थोदकाऽर्घाचमनीयमधुपर्कान् ( विष्टरं प्रतिगृह्णाति ) प्रत्यङ्मुखेन यजमानेन तिष्ठता दत्तं आसनात्पश्चिमे प्राङ्मुखस्तिष्ठन्नर्घ्यः पूर्वोक्तलक्षणं विष्टरं तूष्णीं पाणिभ्यामुदगग्रमादत्ते ( वर्ष्मोस्मि समानानामुद्यतामिव सूर्यः इमं तमभितिष्ठामि योमा कश्चाभिदासतीत्येनमभ्युपविशति ) वर्ष्मोस्मीति मंत्रांते एनं विष्टरमुदगग्रमासने निधायाभ्युपविशति ( पादयोरन्यं विष्टर आसीनाय ) विष्टरे आसीनायाघ्र्यायान्यं विष्टरं यजमानः पूर्ववद्ददाति स च तं पूर्ववत् प्रतिगृह्य प्रक्षालितयोः पादयोरधस्ताद्वर्ष्मोस्मीत्यनेन मंत्रेण निदधाति ( सव्यं पादं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालयति ब्राह्मणश्चेद्दक्षिणं प्रथमं ) ततोन्येन पाद्यमिति त्रिरुक्ते यजमानार्पितं पाद्योदकमादाय वामं चरणं प्रक्षाल्य इतरं प्रक्षालयति क्षत्रियादिरर्घ्यः । यदि ब्राह्मणोर्घ्यः स्यात्तदा प्रथमं दक्षिणं प्रक्षाल्य वामं प्रक्षालयति ( विराजोदोहोसि विराजोदोहमशीय मयि पाद्यायै विराजोदोहइति ) विराजोदोहोसीत्यावृत्तेन मंत्रेण ( अर्घं प्रतिगृह्णाति ) ततोर्घ इत्येतत्रिरुक्ते यजमानदत्तमर्घम् ( आपस्थयुष्माभिः सर्वान्कामानवाप्नवानीति ) आपस्थ युष्माभि-

रित्यनेन मंत्रेण प्रतिगृह्णाति ( निनयन्नभिमंत्रयते समुद्रं,व इति ) प्रतिगृहीतमर्घं शिरसाभिवंद्य निनयन् भूमौ प्रवाहयन् अभिमंत्रयते समुद्रं व इति मंत्रेण ( आचामत्यामागन्‌इति ) तत आचमनीयमिति त्रिरन्योक्ते यजमानेन दत्तमाचमनीयं प्रतिगृह्याऽमागन्यशसेत्यनेन मंत्रेणाचामति सकृत्प्राश्नाति जलम् । ततः स्मार्त्तमाचमनं करोति एवं सर्वत्र ( मित्रस्य त्वेति मधुपर्कं प्रतीक्षते ) ततो मधुपर्क इति त्रिरन्योक्ते यजमानदत्तं मधुपर्कं दक्षिणहस्तेन प्रतिगृह्णाति । ( सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणस्यानामिकया त्रिः प्रयौति नमः श्यावास्येति ) तं मधुपर्कं वामहस्ते निधाय दक्षिणस्य पाणेः अनामिकांगुल्या त्रिवारमालोडयाति नमः श्यावास्येति मंत्रेण ( अनामिकांगुष्ठेन च त्रिर्निरुक्षयति ) अनामिका च अंगुष्ठश्च अनामिकांगुष्ठं तेन त्रिवारं निरुक्षयति पात्राद्बहिर्निर्गमयति चकारात्प्रतिसंयमनं निरुक्षणं ( तस्य त्रिः प्राश्नाति यन्मधुनोमधव्यमिति ) तस्य मधुपर्कस्य एकदेशमेकदेशमादाय यन्मधुनोमधव्यमित्यादिना मंत्रेण सकृत्प्राश्य पुनरनेनैव मंत्रेण उच्छिष्ट एव द्वितीयं प्राश्य तृतीयं प्राश्नाति ( मधुमतीभिर्वा प्रत्यृचं ) मधुव्वाता इति तिसृभिः प्रत्यृचं प्रतिमंत्रं वा पूर्ववत्त्रिः प्राश्नाति ( पुत्रायान्तेवासिने वोत्तरत आसीनायोच्छिष्टं दद्यात् सर्वं वा प्राश्नीयात् प्राग्वासंचरे निनयेत् ) मधुपर्कस्य शेषप्रतिपत्तिमाह । पुत्राय सूनवे अन्तेवासिने उपनयनप्रभृति विद्यार्थित्वेन आचार्यकुलवासिने शिष्याय वा । कथंभूताय उत्तरत आसीनाय उच्छिष्टं प्राशितशेषं मधुपर्कं प्रयच्छेत् । अथवा सर्वं भक्षयेत् । यद्वा प्राक् पूर्वस्यां दिशि असंचरे जनसंचारवर्जिते देशे त्यजेत् । अत्र पूर्वापूर्वासंभवे उत्तरोत्तरां प्रतिपत्तिं कुर्यात् ( आचम्य प्राणान् संमृशति वाङ्म आस्ये ) इत्यादिभिर्मंत्रैः । तद्यथा । आचमनं सकृन्मंत्रेण । ततस्त्रिराचम्य एवं सर्वत्र स्मार्त्तमाचमनं कृत्वा प्राणान् इंद्रियाणि संमृशति सजलमालभते । तद्यथा । आस्येस्त्विति मुखं कराग्रेण नसोर्मे प्राणोस्त्विति तर्जन्यंगुष्ठाभ्यां युगपद्दक्षिणादिनासारंध्रे । अक्ष्णोर्मे चक्षुरस्त्विति अनामिकांगुष्ठाभ्यां

युगपच्चक्षुषी । कर्णयोर्मे श्रोत्रमस्त्विति मंत्रावृत्त्या दक्षिणोत्तरौ कर्णौ । बाह्वोर्मे बलमस्त्विति कर्णवद् बाहू । ऊर्वोर्मे ओजोस्त्विति युगपद्धस्तेनोरू । अरिष्टानि मेंगानि तनूस्तन्वा मे सह संत्विति शिरःप्रभृतीनि पादांतानि सर्वाण्यंगान्युभाभ्यां हस्ताभ्यामालभते । ( आचांतोदकाय शासमादाय गौरिति त्रिः प्राह ) आचान्तमुदकं येन स आचांतोदकस्तस्मै अर्घ्याय शासं खड्गं गृहीत्वा यजमानः । गौर्गौर्गौः आलभ्यतामिति प्राह ब्रवीति । ततोर्घ्यः ( प्रत्याह मातारुद्राणां दुहिता वसूनां स्वसादित्यानाममृतस्य नाभिः । प्रनुवोचश्चिकितुषे जनाय मागामनागामदितिं वधिष्ट । मम चामुष्य च पाप्मानꣳहनोमीति यद्यालभेत ) ततोर्घ्यः ॥ मातारुद्राणामित्यादिवधिष्टेत्यंतं मंत्रं पठित्वा मम चामुकशर्मणो यजमानस्य च पाप्मानं हनोमीति पठति यदि गामालभेत ( अथ यद्युत्सिसृक्षेत् ) अथवा अर्घ्यो यदि गामुत्स्रष्टुमिच्छेत् तदा ( मम चामुष्य च ) मम चामुकशर्मणो यजमानस्य च ( पाप्मा हतः ओमुत्सृजत तृणान्यत्त्विति ब्रूयात् ) ओमित्यंतं उपांशु पठित्वा उत्सृजत तृणान्यत्त्विति ब्रूयात् इत्यंतमुच्चैः ( नत्वेवामाꣳसोर्घःस्यात् ) तुशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । अर्घः अमांसः पश्वालंभवर्जितो नैव भवेत् । अत्र यद्यालभेत । यद्युत्सिसृक्षेदित्यनेन सूत्रेण गवालंभस्य विकल्पं विधाय नत्वेवामाꣳसइत्यनेन गवालंभनमर्घपात्रे नियमेन विधत्ते तथा च सति द्वयोः स्मृत्योर्विरोधे अप्रामाण्ये प्राप्ते व्यवस्थामाह ( अधियज्ञमधिविवाहं कुरुतेत्येव ब्रूयात् ) अधियज्ञं यज्ञे अधिविवाहं विवाहे । कुरुत विदधत गवालंभं पाप्मानं हनोमीत्यस्यांते इत्येवं वदेत् अन्यत्र पाप्मा हत इति । पाप्मानꣳहनोमीति वा विकल्पः । नान्यत्रेतिभावः । यद्यप्येवं मधुपर्के गवालंभ आचार्येणोक्तः तथापि अस्वर्ग्यत्वाल्लोकविद्विष्टत्वाच्च कलौ न विधेयः । " अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्नतु " इति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिषु निषेधदर्शनात् ( यद्यप्यसकृत्संवत्सरस्य सोमेन यजेत कृतार्घ्या एवैनं याजयेयुर्नाकृतार्घ्या इति श्रुतेः ) यद्यप्यसकृत्संवत्सरस्य संवत्सरे असकृत्पुनः पुनः

सोमेन ज्योतिष्टोमादिना यजेत तदापि एनं सोमयाजिनं कृतमर्घ्यं कृतोऽर्घो येषां ते कृतार्घ्या एवं संतः याजयेयुर्यज्ञं कारयेयुः। न अकृतार्घ्या याजयेयुरितिश्रुतिवचनात् सोमेन यजेतेत्यनेन सोमयागार्थमेव वृता ऋत्विजः अर्घ्या इति गम्यते न यागान्तरार्थम् ॥ इति हरिहरभाष्ये तृतीया कंडिका ॥ ३ ॥

चत्वारः पाकयज्ञा हुतोऽहुतः प्रहुतः प्राशित इति ॥ ॥ १ ॥ पंचसु बहिःशालायां विवाहे चूडाकरण उपनयने केशान्ते सीमन्तोन्नयनइति ॥ २ ॥ उपलिप्तऽउद्धृतावोक्षितेऽग्निमुपसमाधाय ॥ ३ ॥ निर्मन्थ्यमेके विवाहे ॥ ४ ॥ उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे कुमार्याः पाणिं गृह्णीयात् ॥ ५ ॥ त्रिषु त्रिषूत्तरादिषु ॥ ६ ॥ स्वातौ मृगशिरसि रोहिण्यां वा ॥ ७ ॥ तिस्रो ब्राह्मणस्य वर्णानुपूर्व्येण ॥ ८ ॥ द्वे राजन्यस्य ॥ ९ ॥ एका वैश्यस्य ॥ १० ॥ सर्वेषाᳶशूद्रामप्येके मंत्रवर्जम् ॥ ११ ॥ अथैनां वासः परिधापयति जरां गच्छ परिधत्स्व वासो भवाकृष्टीनामभिशस्तिपावा शतं च जीव शरदः सुवर्च्चा रयिं च पुत्राननुसंव्ययस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वास इति ॥ १२ ॥ अथोत्तरीयम्। या अकृंतन्न वयं या अतन्वत याश्च देवीस्तंतूनभितो ततंथ। तास्त्वा देवीर्जरसे संव्ययस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वासऽइति ॥ १३ ॥ अथैनौ समंजयाति। समञ्जन्तु विश्वेदेवाः समापो हृदयानि नौ। सम्मातार-

श्वा संघाता समुदेष्ट्री दधातुनाविति ॥ १४ ॥ पित्रा प्रत्तामादाय गृहीत्वा निष्क्रामति यदैषि मनसा दूरं दिशोऽनुपवमानोवा । हिरण्यपर्णो वैकर्णः सत्वा मन्मनसां करोत्वित्यसाविति ॥ १५ ॥ अथैनौ समीक्षयति । अघोरचक्षुरपतिघ्न्येधि शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः वीरसूर्देवकामास्योनाशन्नोभवद्विपदे शं चतुष्पदे । सोमः प्रथमो विविदे गंधर्वो विविद उत्तरः । तृतीयोऽअग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः । सोमोऽददद्गंधर्वाय गंधर्वोऽददद्ग्नये । रयिं च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम् । सा नः पूषा शिवतमा मे रयसा नऽऊरू उशती विहर । यस्यामुशंतः प्रहराम शेपं यस्यामुकामा बहवो निविष्ट्याऽइति ॥ १६ ॥ ॥ ४ ॥

( चत्वारः पाकयज्ञाः ) पच्यते श्रप्यते ओदनादिकमस्मिन्निति पाको गृह्याग्निः तस्मिन् पाके नान्यत्रेति भावः । पाके यज्ञाः पाकयज्ञाः यतः " वैवाहिकेग्नौ कुर्वीत गार्ह्यं कर्म यथाविधि । पंचयज्ञविधानं च पक्तिं चान्वाहिकीं गृही " इति मनुना दैनंदिनपाको गृह्येग्नौ स्मर्यते ते चत्वारः चतुर्विधा भवंति कथं ( हुतोहुतः प्रहुतः प्राशित इति ) तत्र हुतः होममात्रं यथा सायंप्रातर्होमः । अहुतः होमबलिरहितं कर्म यथा स्रस्तरारोहणम् । प्रहुतो यत्र होमो बलिकर्म भक्षणं च । यथा पक्षादिकर्म । प्राशितः यत्र प्राशनमात्रं न होमो न बलिः । यथा सर्वासां गवां पयसि पायसश्रपणानंतरं ब्राह्मणभोजनमित्थं चतुर्विधः ( पंचसु बहिःशालायां विवाहे चूडाकरण उपनयने केशांते सीमंतोन्नयने ) पंचसु संस्कारकर्मसु बहिःशालायां गृहाद्बहिः शाला, बहिःशाला मंडपइति यावत् । तस्यां कर्म भवति ।

विवाहे परिणयने चूडाकरणे क्षौरकर्मणि उपनयने मेखलाबंधे ...न्ते गोदानकर्मणि सीमंतोन्नयने गर्भसंस्कारे एतेषु पंचसु बहिःशालायामनुष्ठानम् । अन्यत्र गृहाभ्यंतरे मखशालायामेव ( उपलिप्तउद्धतावोक्षितेऽग्निमुपसमाधाय ) उपलिप्ते गोमयोदकेन । उद्धते । स्फ्येनोल्लिखितेनेति तिसृभी रेखाभिः अवोक्षिते उदकेनाभ्युक्षिते बहिःशालागृहयोः अन्यतरस्मिन् प्रदेशे अग्निमुपसमाधाय । अग्निं लौकिकमावसथ्यं वा । उपसमाधाय स्थापयित्वा । अयं च लेपनादिविधिर्नापूर्वः अपि तु परिसमुह्येत्यादिपूर्वोक्तस्यैवानुवादः ततश्चात्रानुक्तमपि परिसमूहनमुद्धरणं च सर्वत्र भवति 'एष एव विधिर्यत्र क्वचिद्धोमः' इति वचनात् ( निर्मन्थ्यमेके विवाहे ) एके आचार्याः विवाहे पाणिग्रहे निर्मंथ्यमारणेयमाग्निं वैवाहिकहोमादिकरणमिच्छंति ॥ अथ विवाहाख्यं कर्माह ( उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे कुमार्याः पाणिं गृह्णीयात् ) उदगयने मृगादिराशिषट्कस्थिते रवौ । आपूर्यमाणपक्षे शुक्लपक्षे पुण्याहे ज्योतिःशास्त्रोक्तविष्ट्यादिदोषरहिते । कुमार्याः अनन्यपूर्विकायाः कन्यायाः अनेन विंशतिप्रसूतायाः स्मृत्यंतरविहितस्य पुनर्विवाहस्यानियमः । इच्छा चेत्करोति । पाणिं गृह्णीयात् । पाणिं हस्तं स्वगृह्योक्तविधिना गृह्णीयात् । अस्मिन्नयनपक्षदिनानि नियम्य नक्षत्रनियममाह ( त्रिषु त्रिषूत्तरादिषु स्वातौ मृगशिरसि रोहिण्यां वा ) उत्तराः आदिर्येषां तान्युत्तरादीनि तेषु कतिषु त्रिषु त्रिषु तथा हि उत्तराहस्तचित्राइति त्रीणि उत्तराश्रवणधनिष्ठाइति त्रीणि । तथा उत्तरारेवत्यश्विन्यइति त्रीणि । स्वातौ मृगशिरसि रोहिण्यां वा । एतेषां नक्षत्राणामन्यतमे इत्यर्थः । कुमार्याः पाणिं गृह्णीयात् इति सामान्येनोक्तं तत्र विशेषमाह ( तिस्रो ब्राह्मणस्य वर्णानुपूर्व्येण ॥ द्वे राजन्यस्य ॥ एका वैश्यस्य ) ब्राह्मणस्य द्विजाग्र्यस्य वर्णानुपूर्व्येण वर्णक्रमेण तिस्रः । ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या विवाह्या भवंति । द्वे क्षत्रियावैश्ये राजन्यस्य विवाह्ये भवतः । एका वैश्यैव वैश्यस्य विवाह्या भवति । वर्णानुपूर्व्यग्रहणात् व्युत्क्रमो निषिद्धः ( सर्वेषां शूद्रामप्येके मंत्र-

वर्जम् ) ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रामप्येके विवाह्यां मन्यंते । तत्र विशेषः । मंत्रवर्जं मंत्ररहितं यथा भवति तथा अत्र द्विजातीनामपि शूद्रापरिणयने आचार्येण मंत्रवत् क्रियानिषेधात् । अतः शूद्रस्य शूद्रापरिणयने मंत्रवत् क्रिया नास्ति किंतु मंत्ररहितं क्रियामात्रमिति गम्यते । ततश्च शूद्रस्य शूद्रापरिणयने यन्मंत्रवद्धोमादि कर्म कुर्वंति तदशास्त्रीयम् । एके न मन्यंते शूद्राविवाहम् । कुतः । शूद्रायाः धर्मकार्येष्वनधिकारात् । कुतो नाधिकार इति चेत् । 'रामा रमणायोपेयंते न धर्माय कृष्णजातीयेति निरुक्तकारयास्काचार्याः' इति वचनात् । अतो रमणार्थं शूद्रापरिणयनपक्षे । एवं सति षण्मासदीक्षासंवत्सरदीक्षानंतरमग्निं चित्वा प्रथमं न रामामुपेयात् । इति निषेधउपपद्येत प्राप्तं हि प्रतिषेधस्य विषयः । यदि रामोढा न स्यात् तद् अग्निचितः कथं तत्प्रथमगमनं प्रतिषिध्येत । तस्माच्छूद्रापरिणयनं भोगार्थमिच्छया कुर्वतो न शास्त्रातिक्रमः धर्मप्रजापत्यर्थो हि विवाहः । प्रासंगिकमभिधाय इदानीं प्रकृतमाह । तत्र पुण्येहनि ( अथैनां वासः परिधापयति जरां गच्छ परिधत्स्व वासो भवाकृष्टीनामभिशस्तिपावा । शतं च जीव शरदः सुवर्चा रयिं च पुत्राननुसंव्ययस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वास इति ) अथाग्निस्थापनानंतरं एनां कुमारीं वासः अहतं सदशं वस्त्रं परिधापयति परिहितं कारयति वरः । जरां गच्छेति मंत्रं पठित्वा । कुमारी च स्वयं परिधत्ते ( अथोत्तरीयं या अकृंतन्न वयं या अतन्वत । याश्चदेवीस्तंतूनभितोऽततंथ तास्त्वा देवीर्जरसे संव्ययस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वास इति ) अथ वस्त्रपरिधानानंतरम् उत्तरीयं वासः परिधापयति वरः । या अकृंतन्निति मंत्रमुक्त्वा अत्र परिधापयतीति णिजंतस्य कारितार्थत्वात् । परिधत्स्व वास इति मंत्रस्यापि तदर्थत्वात् परिधापयितान्य इव गम्यते, स किं वरः अध्वर्युर्वा इति संशयः । तत्राध्वर्युः कर्मसु वेदयोगादिति परिभाषाबलात् । अध्वर्युः परिधापयितेति चेत् । तन्न । स्मार्त्तेषु कर्मसु अध्वर्योः कर्तृत्वयोगाभावात् । समाख्यया हि अध्वर्योः कर्मसु योगः समाख्या च वेदयो-

गात् । न च स्मृतिर्वेदः । स्मरणादेव स्मृतीनां प्रामाण्यात् न पुनर्वेद-मूलत्वेन । अतः समाख्याया अभावात् स्वयं कर्तृत्वं पाकयज्ञेषु अतो वर एव परिधापयिता । ननु पूर्णपात्रो दक्षिणा वरो वेति पाकयज्ञेषु परि-क्रयार्थो दक्षिणा श्रूयते । सा च दक्षिणा परिक्रेतव्याभावेनोपप-द्यते । अतस्तदन्यथानुपपत्त्या अन्यस्य कर्तृत्वं कल्प्यताम् । नैतदेवम् । अन्यस्य ब्रह्मणः परिक्रेतव्यस्य कर्तुर्विद्यमानत्वात् परिक्रयार्थदक्षि-णाश्रवणस्योपपत्तेः । किंच । वचनाभावे परः परस्य कर्म कर्तुं न प्रवर्त्तते । नात्र वचनमस्ति पाकयज्ञेषु स्वतोऽन्यकर्तृत्वविधायकम् । श्रौतवत्समाख्यापि नास्ति । ननु स्मृतीनां वेदमूलत्वात् यद्वेदमूलं स्मार्त्तं कर्म तद्वेदसमाख्यया अन्यस्य कर्तृत्वं कल्प्यतां मैवं यतः स्मृतयोऽनिश्चितवेदमूलाः । अतो न ज्ञायते किं वेदमूलमिदं कर्म । यद्वेदसमाख्यया अन्यः कर्त्ता कल्प्यते । मंत्रलिंगविरोधोऽपि परक-र्तृत्वे । कथं सा मामनुव्रता भव । प्रजापतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यम् । अमोहमस्मीत्यादि सा नः पूषा शिवतमेत्यादयो वैवाहिकमंत्राः आत्म-लिंगाः ते च परकर्तृत्वे विरुध्यंते । तस्मात् पाकयज्ञेषु स्वयं यज-मानस्यैव कर्तृत्वमिति सिद्धम् । अत्र वरोपि वाससी परिधत्ते न परिधास्यै यशसामेतिमंत्राभ्याम् ( अथैनौ समंजयति समंजन्तु विश्वेदेवाः समा-पोहृदयानि नौ संमातरिश्वा संधाता समुदेष्ट्री दधातु नाविति ) अथ वस्त्रपरिधानानंतरं परस्परं समंजेथामिति प्रैषेण कन्यापिता एनौ वधूवरौ समंजयति सन्मुखौ करोति । अत्र विशेषमाह ऋष्यशृंगः " वरगोत्रं समुच्चार्य प्रपितामहपूर्वकम् । नाम संकीर्त्तयेद्विद्वान् कन्या-याश्चैवमेव हि " तत्र वरः समंजंतु विश्वेदेवा इत्यादिकं मंत्रं कन्यासंमु-खीभूतः पठति । अत्र कन्यादानप्रयोगो लिख्यते । उत्तरत्र पित्रा प्रत्ताम् इतिसूत्रस्मरणात् तद्यथा अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणः प्रपौत्राय अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणः पौत्राय अमुकगोत्र-स्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणः पुत्राय इति वरपक्षे । अमुकगोत्रस्यामुकप्र-वरस्यामुकशर्मणः प्रपौत्रीम् । अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्य अमुकशर्मणः

पौत्रीम् । अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशर्मणः पुत्रीम् इति कन्यापक्षे । एवमेव पुनर्वारद्वयमुच्चार्य अमुकगोत्राय अमुकप्रवराय अमुकशर्मणे ब्राह्मणाय इति ब्राह्मणवरपक्षे । इतरवरपक्षे वर्मणे अमुकगुप्ताय अमुकदासायेति विशेषः। अमुकगोत्राम् अमुकप्रवराम् अमुकनाम्नीमिमां कन्यां प्रजापतिदैवतां यथाशक्त्यलंकृतां पुराणोक्तकन्यादानफलकामो भार्यात्वेन तुभ्यमहं संप्रददे इति सकुशेन जलेन कन्याहस्तं वरस्य हस्ते दद्यात् । वरश्च द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णात्विति मंत्रेण प्रतिगृह्णीयात्ततः कोदादिति कामस्तुतिं पठेत् । ततः कन्यापिता कृतैतत्कन्यादानप्रतिष्ठासिद्ध्यर्थं सुवर्णं गोमिथुनं च दक्षिणां दद्यात् । अत्राचारादन्यदपि यौतकत्वेन सुवर्णरजतताम्रगोमहिष्यश्च ग्रामादि कन्यापिता यथासंभवं ददाति । अन्येपि बांधवादयो यथासंभवं यौतकं प्रयच्छंति । केचन यौतकं होमांते प्रयच्छंति अत्र देशाचारतो व्यवस्था। ( पित्रा प्रत्तामादाय गृहीत्वा निष्क्रामति ॥ यदैषीति ) पित्रा जनकेन प्रत्तां संकल्प्य दत्तामादाय प्रतिग्रहविधिना प्रतिगृह्य गृहीत्वा हस्ते धृत्वा निष्क्रामति गृहमध्यात् मंडपाद्वा । अग्निसमीपं गंतुम् । यदैषि मनसेत्यादिना मंत्रेण करोत्वसौ कि देवि इत्यंतेन । अत्र पित्रेत्युपलक्षणम् । "पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा । कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः" इति याज्ञवल्क्येन अन्येषामपि कन्यादाने अधिकारस्मरणात् ( अथैनौ समीक्षयति अघोरचक्षुरित्यादि ) अथ निष्क्रमणानंतरमेनौ वधूवरौ परस्परं समीक्षेथामिति प्रैषेण कन्यापिता समीक्षयति समीक्षणं कारयति । तत्र समीक्षमाणो वरः । अघोरचक्षुरित्यादीन् निविष्टया इत्यंतान्मंत्रान्पठति इति हरिहरभाष्ये चतुर्थी कंडिका ॥ ४ ॥

**प्रदक्षिणमग्निं पर्याणीयैके ॥ १ ॥ पश्चादग्नेस्तेजनीं कटं वा दक्षिणपादेन प्रवृत्योपविशति ॥ २ ॥ अन्वारब्धआघारावाज्यभागौ महाव्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तं**

प्राजापत्यꣳस्विष्टकृच्च ॥ ३ ॥ एतन्नित्यꣳसर्वत्र ॥ ४ ॥ प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदन्यच्चेदाज्याद्धविः ॥ ५ ॥ सर्वप्रायश्चित्तं प्राजापत्यांतरमेतदावापस्थानं विवाहे ॥ ६ ॥ राष्ट्रभृत इच्छञ्जयाभ्यातानांश्च जानन् ॥ ७ ॥ येन कर्मणेर्त्सेदितिवचनात् ॥ ८ ॥ चित्तं च चित्तिश्चाकूतं चाकूतिश्च विज्ञातं च विज्ञातिश्च मनश्च शक्वरीश्च दर्शश्च पौर्णमासं च बृहच्च रथंतरं च प्रजापतिर्जयानिन्द्राय वृष्णे प्रायच्छदुग्रः पृतना जयेषु ॥ तस्मैविशःसमनमंत सर्वाः स उग्रः सइहव्योबभूव स्वाहेति ॥ ९ ॥ अग्निर्भूतानामधिपतिः समावत्विन्द्रोज्येष्ठानां यमः पृथिव्यावायुरंतरिक्षस्य सूर्यो दिवश्चन्द्रमा नक्षत्राणां बृहस्पतिर्ब्रह्मणो मित्रः सत्यानां वरुणोऽपाꣳसमुद्रः स्रोत्यानामन्नꣳसाम्राज्यानामधिपतिस्तन्मावतु सोमओषधीनाꣳसविता प्रसवानाꣳ रुद्रः पशूनां त्वष्टा रूपाणां विष्णुः पर्वतानां मरुतो गणानामधिपतयस्ते मावंतु पितरः पितामहाः परेवरे ततास्ततामहाः । इह मावंत्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन्कर्मण्यस्यां देवहूत्याꣳस्वाहेति सर्वत्रानुषजति ॥ १० ॥ अग्निरैतु प्रथमोदेवतानाꣳसोस्यै प्रजां मुंचतु मृत्युपाशात् । तदयꣳराजा वरुणोनुमन्यतां यथेयꣳस्त्री पौत्रमघन्नरोदात्स्वाहा इमामग्निस्त्रायतां गार्हपत्यः प्रजा-

मस्यै नयतु दीर्घमायुः । अशून्योपस्था जीवतामस्तु माता पौत्रमानंदमभिविबुध्यतामियर्ठंस्वाहा स्वस्ति-नो अग्ने दिव आपृथिव्याविश्वानि धेह्ययथायजत्र यदस्यां महिदिवि जातं प्रशस्तं तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रर्ठंस्वाहा ॥ सुगन्नुपंथाप्रदिशन्नऽएहि ज्योतिष्म-ध्येह्यजरन्नऽआयुः अपैतु मृत्युरमृतं मऽआगाद्वैवस्वतो नोऽअभयं कृणोतु स्वाहेति ॥ ११ ॥ परं मृत्यविति चैके प्राशनांते ॥ १२ ॥ ८ ॥

( प्रदक्षिणमग्निं पर्याणीयैके ) एके आचार्याः अग्नेः प्रदक्षिणं कार-यित्वा वासः परिधानं समंजनं समीक्षणं च मन्यंते एके न मन्यंते । ततो विकल्पः (पश्चादग्नेस्तेजनीं कटं वा दक्षिणपादेन प्रवृत्योपविशति) समीक्षणानंतरं अग्निम् प्रदक्षिणीकृत्याग्नेः पश्चिमतः प्राङ्मुख उपविशति । दक्षिणतो वधूः । किं कृत्वा दक्षिणपादेन तेजनीं तृणपूलिकां कटं वा तृणमयं स्रस्तरं प्रवृत्य प्रक्रम्य उल्लंघ्येत्यर्थः । दक्षिणपादेनोल्लंघयन् चलन् चलित्वा उभयोः संस्कार्यत्वात् सवधूकः ( अन्वारब्धआघा-रावाज्यभागौ महाव्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तं प्राजापत्यर्ठं स्विष्टकृच्चैत-न्नित्यर्ठं सर्वत्र ) अत्र वैवाहिकहोमप्रसंगेन सर्वकर्मसाधारणीं परिभाषां करोत्याचार्यः । तद्यथा । ब्रह्मणा दक्षिणे बाहौ दक्षिणहस्तेन अन्वारब्धे कर्त्तरि । आघारसंज्ञके आज्याहुती । यथा मनसा प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये । मनसा त्यागमपि । इंद्राय स्वाहा इदमिंद्राय । आज्यभागौ आज्यभागसंज्ञकौ होमौ यथा । अग्नये स्वाहा । इदमग्नये । सोमाय स्वाहा । इदं सोमाय । महाव्याहृतयः । भूराद्यास्तिस्रो यथा । ॐ भूः स्वाहा । इदमग्नये । इदं भूर्वा इति त्यागः । तथैव भुवः स्वाहा इदं वायवे इदं भुवइति वा । स्वः स्वाहा इदं सूर्याय इदं स्वइति वा । सर्वप्रायश्चित्त-संज्ञकाः पंचाहुतयः । यथा त्वन्नोअग्ने० प्रमुमुग्धस्मत्स्वाहा । सत्वन्नो

अग्ने० सुहवोनएधि स्वाहा इदमग्नीवरुणाभ्यां द्वाभ्यां त्यागः। अयाश्चा-ग्नेस्यनभिशस्तिपाश्च सत्यमित्वमयाअसि। अयानोयज्ञं वहास्ययानोधेहि भेषजꣳ स्वाहा। इदमग्नये। ये ते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा विततामहांतः। तेभिर्नो अद्य सवितोत विष्णुर्विश्वे मुंचंतु मरुतः स्वर्काः स्वाहा। इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यः। उदुत्तममित्यादि अदितये स्याम स्वाहेत्यंतं इदं वरुणाय। प्राजापत्यं। प्रजापतिदेवताको होमः। यथा प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये। स्विष्टकृच्च स्विष्टकृद्धोमः। यथा अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा। इदमग्नये स्विष्टकृते। चकारः सर्वसमुच्चयार्थः एतन्नित्यꣳ सर्वत्र। एतदाघारादिस्विष्टकृदवसानं सर्वत्र। सर्वेषु होमात्मकेषु कर्मसु नित्यं यत्र होमाभावस्तत्र वास्ति। यथा स्रस्तरारोहणलांगलयोजनपायसब्राह्मणभोजनेषु। अंते विहितस्य स्विष्टकृद्धोमस्य कर्मविशेषे स्थानांतरमाह ( प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदन्यच्चेदाज्याद्धविः ) महाव्याहृतिभ्यः प्राक् पूर्वं स्विष्टकृद्यागो भवति। चेद्यदि आज्यात्सकाशादन्यदपि चरुप्रभृतिहविर्भवति। केवलाज्ययागे सर्वाहुतिशेषे भवति (सर्वप्रायश्चित्तं प्राजापत्यांतरमेतदावापस्थानं विवाहे ) सर्वप्रायश्चित्तं त्वन्नोअग्नइत्यारभ्य उदुत्तममित्यंतं आहुतिपंचकं प्राजापत्यः प्राजापत्याहुतिः सर्वप्रायश्चित्तं च प्राजापत्यश्च सर्वप्रायश्चित्तप्राजापत्यौ तयोरंतरम्। सर्वप्रायश्चित्तप्राजापत्यांतरम्। एतदावापस्थानम्। कस्मिन् कर्मणि विवाहे। आवापस्थानम्। आवापश्च अन्यत्र विहितस्य होमस्य जयादेः कर्मणः कर्मांतरप्रक्षेपः। आवापस्य आगंतुकत्वेन अंते निवेशो युक्तः न्यायात् तन्निवृत्त्यर्थम्। तमेवाह। (राष्ट्रभृत इच्छन्) विवाहे वैवाहिकहोमकर्मणि। राष्ट्रभृतः राष्ट्रभृत्संज्ञकाः आहुतीः आवपेदित्यध्याहारः ( जयाभ्यातानांश्च ) जयाश्च अभ्यातानाश्च जयाभ्यातानाः तान् जयाभ्यातानांश्च आवपेत्। किं कुर्वन् इच्छन् राष्ट्रभृज्जयाभ्यातानानां होमफलं कामयन्। किं प्रमाणमिति चेत् ( जानन्येन कर्मणेर्त्सेदिति वचनात् ) येन कर्मणा अस्मिन् कर्मणि ओप्य तेन तत्फलं भवतीति जानन् विदन्। तत्कर्मफलमिच्छन् तस्मिन्

कर्माणि तत्कर्म आवपेदितिवचनात्। श्रुतेरित्यर्थः। तत्र राष्ट्रभृतो यथा। ऋताषाडृतधामाग्निर्गंधर्वइत्यादिका द्वादशमंत्रा राष्ट्रभृत्संज्ञकाः ( चित्तं च चित्तिश्चाकूतं चाकूतिश्च विज्ञातं च विज्ञातिश्च मनश्च शक्करीश्च दर्शश्च पौर्णमासं च बृहच्च रथंतरं च प्रजापतिर्जयानिंद्राय वृष्णे प्रायच्छ-दुग्रः पृतनाजयेषु। तस्मै विशः समनमंत सर्वाः सउग्रः सइहव्योवभूव स्वाहा ) चित्तं चेत्येवमादीनां पदानां चतुर्थ्यंतानां केचिदिच्छंति तद-सांप्रतम्। कुतः। नह्येतानि देवतापदानि किं तु मंत्रा एते। मंत्राश्च एते यथाम्नाता एव प्रयुज्यंते ( अग्निर्भूतानामधिपतिः समावत्विन्द्रोज्येष्ठानां यमः पृथिव्यावायुरंतरिक्षस्य सूर्योदिवश्चंद्रमानक्षत्राणां बृहस्पतिर्ब्रह्मणो मित्रः सत्यानां वरुणोपाठं समुद्रः स्रोत्यानामन्नठं साम्राज्यानामधिपति-स्तन्मावतु सोमओषधीनाठं सविता प्रसवानाठं रुद्रः पशूनां त्वष्टा रूपाणां विष्णुः पर्वतानां मरुतो गणानामधिपतयस्ते मावंतु पितरः पितामहाः परेवरे ततास्ततामहाः। इह मावंत्वस्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन्क्षत्रेऽस्यामाशि-ष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्याठं स्वाहेति ) अभ्याताना-मसंज्ञकाह्येते अष्टादश मंत्राः ( सर्वत्रानुषजति ) अग्निर्भूतानामित्यादिषु पितरः पितामहाइत्यंतेष्वष्टादशसु मंत्रेषु प्रतिमंत्रं यथालिंगं यथावचनं समावत्वित्यादि देवहूत्याठं स्वाहेत्यंतं वाक्यैकदेशं अनुषजति संयुनक्ति ( अग्नैरौत्वित्यादि परंमृत्यावितिं चैके प्राशनांते ) अग्नैरौत्वित्यादिकाः परंमृत्यवित्यंताः पंच मंत्राः परं मृत्यविति च जुहुयात्। एके आचार्याः परं मृत्यवित्येतामाहुतिं प्राशनांते संस्रवप्राशनांते जुहुया-दितीच्छंति उदकस्पर्शः॥ इति हरिहरभाष्ये प्रथमकांडे पंचमी कंडिका॥ ५॥

कुमार्या भ्राता शमीपलाशमिश्राँल्लाजानंजलिनांज-लावावपति॥ १॥ तां जुहोति सठंहतेन तिष्ठती अर्यमणं देवं कन्याऽग्निमयक्षत। सनो अर्यमा देवः प्रेतो मुंचतु मा पते स्वाहा॥ इयन्नार्युपब्रूते लाजा-

नावपंतिका ॥ आयुष्मानस्तु मे पतिरेधन्तां ज्ञातयो मम स्वाहा ॥ इमाँल्लाजानावपाम्यग्नौ समृद्धिकरणं तव ॥ मम तुभ्यं च संवननं तदग्निरनुमन्यतामियर्ठं स्वाहेति ॥ २ ॥ अथास्यै दक्षिणर्ठं हस्तं गृह्णाति सांगुष्ठं गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या जरदष्टिर्यथा सः ॥ भगोऽअर्यमा सविता पुरंधिर्मह्यं त्वादुर्गार्हपत्याय देवाः ॥ अमोऽहमस्मि सात्वर्ठंसा-त्वमस्यमोऽअहम् ॥ सामाहमस्मि ऋक्त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वं तावेहि विवहावहै सह रेतोदधावहै प्रजां प्रजनया-वहै पुत्रान्विंदावहै बहून् ते संतु जरदष्टयः । संप्रियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतर्ठंशृणुयाम शरदः शतमिति ॥ ३ ॥ ६ ॥

( कुमार्याभ्राता शमीपलाशमिश्राँल्लाजानंजलिनांजलावावपति तां जुहोति सर्ठंहतेन तिष्ठती ) कुमार्याः कन्यायाः भ्राता शमीपलाशमि-श्राँल्लाजान् शमीपत्रयुक्तान् भृष्टानि धान्यानि अंजलिना कृत्वा बद्ध्वा अंजलौ आवपति निक्षिपति । तां जुहोति सा च तान् अंजलिस्थान् लाजान् सर्ठंहतेन मिलितेन अंजलिना जुहोति विवाहाग्नौ प्रक्षिपति तिष्ठती ऊर्ध्वा ( अर्यमणं देवमित्यादि इयर्ठंस्वाहेत्यंतं ) अर्यमणं देवमिति प्रथमं इयं नार्युपब्रूत इति द्वितीयं इमां लाजानामिति तृतीयं ( अथास्यै दक्षिणर्ठं हस्तं गृह्णाति सांगुष्ठं गृभ्णामि ते सौभगत्वायेत्यादि शृणुयाम शरदः शतमित्यंतम्) अथ लाजाहोमानंतरम् अस्यै अस्याः कुमार्याः दक्षिणं हस्तं गृह्णाति स्वदक्षिणहस्तेन आदत्ते । कीदृशं हस्तं सांगुष्ठम् अंगुष्ठेन सहितम् ॥ इति हरिहरभाष्ये प्रथमकांडे षष्ठी कंडिका ॥ ६ ॥

अथैनामश्मानमारोहयत्युत्तरतोऽग्नेर्दक्षिणपादेन । आरो-
हेममश्मानमश्मेव त्वं स्थिरा भव । अभितिष्ठ
पृतन्यतोवबाधस्व पृतनायत इति ॥ १ ॥ अथ गाथां
गायति सरस्वति प्रेदमव सुभगे वाजिनीवती । यां
त्वा विश्वस्य भूतस्य प्रगायामस्याग्रतः । यस्यां भूत-
ꣳसमभवद्यस्यां विश्वमिदं जगत् । तामद्य गाथां
गास्यामि या स्त्रीणामुत्तमं यशइति ॥ २ ॥ अथ
परिक्रामतः तुभ्यमग्ने पर्यवहन्त्सूर्यां वहतु ना सह ।
पुनः पतिभ्यो जायांदाग्ने प्रजया सहेति ॥ ३ ॥ एवं
द्विरपरं लाजादि ॥ ४ ॥ चतुर्थꣳशूर्पकुष्ठया सर्वांल्ला-
जानावपति भगाय स्वाहेति ॥ ५ ॥ त्रिः परिणीता
प्राजापत्यꣳहुत्वा ॥ ६ ॥ ७ ॥

( अथैनामश्मानमारोहयत्युत्तरतोग्नेर्दक्षिणपादेनारोहेम मित्यादि पृत-
नायत इत्यंतं सूत्रम् ) अथ पाणिग्रहणानंतरम् एनां वधूम् अश्मानं दृषदम्
उत्तरतोग्नेर्ध्रियमाणदक्षिणपादेन कृत्वा आरोहयति आरोहेममित्यादि
पृतनायत इतिमंत्रेण । ( अथ गाथां गायति ) सूत्रम् । अथ अश्मारो-
हणानंतरं गाथां गायति तां गाथामाह ( सरस्वति प्रेदमवेत्यादिकां
उत्तमं यश इत्यंताम् । अथ परिक्रामतस्तुभ्यमग्न इति ) अथ गाथायां
समाप्तायामग्निं प्रादक्षिण्येन परिक्रामतो वधूवरौ तत्र मंत्रः तुभ्यमग्ने
पर्यवहन्नित्यादिकस्य प्रजया सहेत्यंतस्य मंत्रस्य वरपठितस्यांते । अत्र
हस्तग्रहणादिपरिक्रमणान्तेषु कर्मसु वर एव मंत्रान्पठति ( एवं द्विरपरं
लाजादि ) एवमुक्तप्रकारेण द्विः वारद्वयमपरं पुनरपि लाजादि कुमार्या
भ्रातेत्यारभ्य परिक्रमणांतं कर्म भवति ( चतुर्थꣳशूर्पकुष्ठया सर्वांल्ला-
जानावपति भगाय स्वाहेति ) ततः तृतीयपरिक्रमणानंतरं कुमार्याः

भ्राता शूर्पकुष्ठ्या शूर्पस्य कोणेन सर्वान् यावच्छूर्पेऽवशिष्टान् लाजान् कुमार्या अंजलौ आवपति निक्षिपति । तान् लाजान् तिष्ठती कुमारी भगाय स्वाहेति मंत्रेण चतुर्थं जुहोति ततः समाचारात् तूष्णीं चतुर्थं परिक्रमणं वधूवरौ कुरुतः । नेतरथावृत्तिम् । इतरथावृत्तेः कारणस्य व्यवायस्य अभावात् । ब्रह्माग्न्योरंतरागमने हि इतरथावृत्ति कारणं कुतइति चेत् ' हविःपात्रस्वाम्यृत्विजां पूर्वपूर्वमंतरमृत्विजां च यथापूर्वम् ' इतिपरिभाषासूत्रात् तेन परिक्रमणं कुर्वंतौ वधूवरौ ब्रह्माग्न्योर्मध्ये न गच्छेताम् (त्रिः परिणीतां प्राजापत्यꣳ हुत्वा ) पूर्ववदुपविश्य प्रजापतये स्वाहेति ब्रह्मान्वारब्धे हुत्वा इदं प्रजापतये इति त्यागं विधाय ॥ इति श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये सप्तमी कंडिका ॥ ७ ॥

अथैनामुदीचीꣳसप्तपदानि प्रक्रामयति । एकमिषे द्वे ऊर्जे त्रीणि रायस्पोषाय चत्वारि मायोभवाय पंच पशुभ्यः षड् ऋतुभ्यः सखे सप्तपदा भव सा मामनुव्रता भव ॥ १ ॥ विष्णुस्त्वा नयत्विति सर्वत्रानुषजति ॥ २ ॥ निष्क्रमणप्रभृत्युदकुंभꣳस्कंधे कृत्वा दक्षिणतोऽग्नेर्वाग्यतः स्थितो भवति ॥ ३ ॥ उत्तरत एकेषाम् ॥ ४ ॥ तत एनां मूर्द्धन्यभिषिंचति । आपः शिवाः शिवतमाः शांताः शांततमास्तास्ते कृण्वंतु भेषजमिति ॥ ५ ॥ आपोहिष्ठेति च तिसृभिः ॥ ६ ॥ अथैनाꣳसूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति ॥ ७ ॥ अथास्यै दक्षिणाꣳसमधिहृदयमालभते । मम व्रते ते हृदयं दधामि मम चित्तमनुचित्तं ते अस्तु । मम वाचमेकमना जुषस्व प्रजापतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यमिति ॥ ८ ॥ अथैनामभिमंत्रयते । सुमंगलीरियं वधूरिमाꣳसमेत

पश्यत सौभाग्यमस्यै दत्त्वा याथास्तं विपरेतनेति ॥ ९ ॥ तां दृढपुरुष उन्मथ्य प्राग्वोदग्वानुगुप्ताअगारआनडुहे रोहिते चर्मण्युपवेशयाति इह गावोनिषीदंत्विहाश्वा इह पूरुषाः । इहोसहस्रदक्षिणो यज्ञ इह पूषा निषीदंत्विति ॥ १० ॥ ग्रामवचनं च कुर्युः ॥ ११ ॥ विवाहश्मशानयोर्ग्रामं प्राविशतादिति वचनात् ॥ १२ ॥ तस्मात्तयोर्ग्रामप्रमाणमितिश्रुतेः ॥ १३ ॥ आचार्याय वरं ददाति ॥ १४ ॥ गौर्ब्राह्मणस्य वरः ॥ १५ ॥ ग्रामोराजन्यस्य ॥ १६ ॥ अश्वोवैश्यस्य ॥ १७ ॥ अधिरथꣳशतं दुहितृमते ॥ १८ ॥ अस्तमिते ध्रुवं दर्शयाति । ध्रुवमसि ध्रुवं त्वा पश्यामि ध्रुवैधि पोष्ये मयि । मह्यं त्वादाद्बृहस्पतिर्मया पत्या प्रजावती संजीव शरदः शतमिति ॥ १९ ॥ सा यदि न पश्येत्पश्यामीत्येव ब्रूयात् ॥ २० ॥ त्रिरात्रमक्षारालवणाशिनौ स्यातामधःशयीयाताꣳसंवत्सरं न मिथुनमुपेयातां द्वादशरात्रꣳषड्रात्रं त्रिरात्रमन्ततः ॥ २१ ॥ ८ ॥

( अथैनामुदीचीꣳसप्तपदानि प्रक्रामयत्येकमिषे द्वे ऊर्जे त्रीणि रायस्पोषाय चत्वारि मायोभवाय पंच पशुभ्यः षडृतुभ्यः सखे सप्तपदा भव सा मामनुव्रता भव विष्णुस्त्वा नयत्विति सर्वत्रानुषजति ) अथ प्राजापत्यहोमानंतरम् एनां वधूमुदीचीमुदङ्मुखीं सप्तपदानि प्रक्रामयाति । सप्त प्रक्रमान् दक्षिणपादेन कारयाति उत्तरोत्तरं वरः कथंभूतां त्रिः परिणीतां त्रीन् वारान् अग्नेः प्रादक्षिण्येन आनीताम् इति व्यवहितेन संबंधः कुतः पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति न्यायात् एक-

मिष इत्यादिभिः सप्तभिर्मंत्रैः । तद्यथा । एकमिषे विष्णुस्त्वा नयत्विति वरेणोक्ते मंत्रे वधूरेकं पदं उदग्ददाति तथा द्वे ऊर्जे विष्णुस्त्वानयत्विति मंत्रांते द्वितीयम् । त्रीणि रायस्पोषाय विष्णुस्त्वां नयत्वित्युक्ते तृतीयम् । चत्वारि मायोभवाय विष्णुस्त्वा नयत्वित्युक्ते चतुर्थम् । पंच पशुभ्यो विष्णुस्त्वा नयतु इत्युक्ते पंचमम् । षड्ऋतुभ्यो विष्णुस्त्वा नयतु इत्युक्ते षष्ठम् । सखे सप्तपदा भव सा मामनुव्रता भव विष्णुस्त्वा नयत्वित्युक्ते सप्तमम् । विष्णुस्त्वा नयत्वित्येतावन्मंत्रभागं सर्वत्र एकमिष इत्यादिषु सर्वेषु अनुषजति संबध्नाति ( निष्क्रमणप्रभृत्युदकुंभꣳ स्कंधे कृत्वा दक्षिणतोऽग्नेर्वाग्यतःस्थितो भवत्युत्तरत एकेषाम्) निष्क्रमणप्रभृति पित्रा प्रत्तामादाय गृहीत्वा निष्क्रामतीत्यादि आरभ्य कश्चित्पुरुषो जलपूर्णं कलशं स्कंधे निधाय वधूवरयोः पृष्ठत आगत्य अग्नेर्दक्षिणस्यां दिशि मौनी स्थित आस्ते केषांचित्पक्षे उत्तरतः । ( तत एनां मूर्द्धन्यभिषिंचतीत्यादि आपोहिष्ठेति च तिसृभिः इत्येतावत्सूत्रम् ) ततस्तस्मात् स्कंधस्थितादुदकुंभात् । आचारादाम्रादिपल्लवसहितेन हस्तेन जलमादाय एनां वधूं मूर्धनि शिरस्यभिषिंचति वरः । आपः शिवा इत्यादिना भेषजमित्यंतेन मंत्रेण पुनस्तथैवोदकमादाय आपोहिष्ठेत्यादि आपोजनयथाचन इत्यंताभिस्तिसृभिर्ऋग्भिः अभिषिंचतीति चकारादनुषज्यते ( अथैनाꣳ सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति ) अथ अभिषेकादुपरि सूर्यमुदीक्षस्वेति प्रैषेण सूर्यम् एनां वधूं वर उदीक्षयति सूर्यस्य निरीक्षणं कारयतीत्यर्थः । सा च वरप्रेषिता सती तच्चक्षुरितिमंत्रेण स्वयं पठितेन सूर्यं निरीक्षते दिवा विवाहपक्षे ( अथास्यै दक्षिणाꣳसमधिहृदयमालभते । मम व्रते त इति ) अथ सूर्योदीक्षणानंतरम् अस्यै इति षष्ठयर्थे चतुर्थी । अस्या वध्वाः दक्षिणांसमधि दक्षिणस्य स्कंधस्योपरि हस्तं नीत्वा तस्या हृदयमालभते वरः स्पृशति । मम व्रते ते हृदयं दधामीत्यादिना नियुनक्तु मह्यमित्यंतेन मंत्रेण ( अथैनामभिमंत्रयते सुमंगलीरित्यादि विपरेतनेत्यंतं सूत्रम् ) अथ हृदयालंभनानंतरम् एनां वधूं वरोभिमंत्रयते । सुमंगलीरित्यादिना मंत्रेण

अत्र शिष्टसमाचारात् । उत्तरत आयतना हि स्त्रीतिश्रुतिलिंगाच्च वधूं वरस्य वामभागे उपवेशयति ( तां दृढपुरुष उन्मथ्य प्राग्वोदग्वानुगुप्त अगार आनडुहे रोहिते चर्मण्युपवेशयाति इह गाव इति ) ततः तां वधूं दृढपुरुषः बलवान् कश्चित् पुमान् उन्मथ्य उत्थाप्य प्राक् पूर्वस्यां दिशि उदक् उदीच्यां वा दिशि पूर्वकल्पिते अनुगुप्ते सर्वतः परिवृते अगारे गृहे तत्र च पूर्वमास्तीर्णे आनडुहे आर्षभे रोहिते लोहितवर्णे चर्मणि अजिने प्राग्ग्रीवे उत्तरलोम्नि उपवेशयति इह गाव इत्यादिना निषीदंत्विति अस्य मंत्रस्य पाठांते । केचन जामातैव दृढपुरुष इत्याहुः तत्पक्षे जामातैव वधूमुत्क्षिप्य मंत्रमुक्त्वा चर्मण्युपवेशयति । तत आगत्य यथास्थानमुपविश्य ब्रह्मान्वारब्धः स्विष्टकृद्धोमं विधाय संस्रवं प्राश्य ब्रह्मणे पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं दक्षिणात्वेन दत्त्वा स्वकीयाचार्याय ब्राह्मणः परिणेता गां वरं ददाति । क्षत्रियश्चेद्वरस्तदा ग्रामं ददाति । वैश्यश्चेदश्वम् ।"यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता । नोपयच्छेत तां कन्यां पुत्रिकाधर्मशंकया" ॥ इति मनुवचनात् अभ्रातृमतीपरिणयनं प्रतिषिद्धम् । तदतिक्रम्य यदि कश्चित्तामुद्वहेत् तदा तस्याः पुत्रिकात्वदोषपरिहाराय च एकरथेन अधिकं गवां शतं तत्पित्रे दत्त्वा उद्वहेत् । ( ग्रामवचनं कुर्युः )। अत्र विवाहे ग्रामशब्दवाच्यानां स्वकुलवृद्धानां स्त्रीणां श्मशाने च वाक्यं कुर्युः अंकुरार्पणहरिद्राक्षतचंदनादिधर्मप्रतिपादकम् । कस्माद्विवाहश्मशानयोर्ग्रामं स्वकुलवृद्धाः स्त्रियः प्राविशतात् शास्त्रातिरिक्तं कर्त्तव्यमाचारं पृच्छेदिति वचनात् इति स्मृतेः । न केवलं स्मृतेः श्रुतेश्चापि । का सा श्रुतिः । तस्मात्तयोर्ग्रामः प्रमाणमिति । यतः स्वकुलवृद्धाः स्त्रियः पूर्वपुरुषानुष्ठीयमानं सदाचारं स्मरंति तस्मात्तयोः विवाहश्मशानयोः ग्रामः प्रमाणं सदाचारबोधकमित्यर्थः । ( अस्तमिते ध्रुवं दर्शयति ) दिवा विवाहश्चेत् अस्तमिते सूर्ये अमुकि ध्रुवमीक्षस्व इति प्रैषेण वधूं ध्रुवं तारकाविशेषं दर्शयति । रात्रौ चेद्विवाहस्तदा वरदानानंतरमेव । तद्यथा ( ध्रुवमसीत्यादि संजीव शरदः शतमित्यंतम् ) वरेण पठिते मंत्रे वधूर्ध्रुवमीक्षते

( सा यदि न पश्येत्पश्यामीत्येव ब्रूयात् ) सा वधूः यदि ध्रुवं नेक्षेत तथापि पश्यामि इत्येवं वदेत् । न विपरीतम् ( त्रिरात्रमक्षारालवणाशिनौ स्यातामधः शयीयाताम् ) विवाहदिनमारभ्य त्रिरात्रं त्रीणि अहोरात्राणि अक्षारालवणाशिनौ । अक्षारं चालवणं च अक्षारालवणं तत् अश्नीत इत्येवं शीलौ अक्षारालवणाशिनौ स्यातां भवेताम् । अधः आस्तृतभूमौ न खट्वायां शयीयाताम् (संवत्सरं न मिथुनमुपेयातां द्वादशरात्रं षड्रात्रं त्रिरात्रमन्ततः ) संवत्सरं वर्षं यावत् मिथुनम् अभिगमनं नोपेयातां नोपगच्छेयाताम् । अथवा द्वादशरात्रम् । अथवा षड्रात्रम् । यद्वा त्रिरात्रम् । अंततः संवत्सरादिपक्षाणामंते त्रिरात्रमित्यर्थः। संवत्सरादिविकल्पास्तु शक्त्यपेक्षया व्यवस्थिता ज्ञेयाः । संवत्सरादिपक्षाशक्तौ त्रिरात्रपक्षाश्रयणेपि चतुर्थीकर्मानंतरं पंचम्यादिरात्रावभिगमनं चतुर्थीकर्मणः प्राक् तस्या भार्यात्वमेव न संवृत्तं विवाहैकदेशत्वाचतुर्थीकर्मणः ॥ इति सूत्रार्थः ॥ अथ पद्धतिः ॥ अथ प्रकृतं विवाहकर्माह ॥ तत्र पुण्येहनि मातृपूजापूर्वकं वरस्य पिता स्वपितृभ्यः पुत्रविवाहनिमित्तं नांदीमुख श्राद्धं विधाय विवाह्यं पुत्रं मंगलतूर्यवेदघोषेण कन्यापितृगृहमानयति कन्यापिता च मातृपूजापूर्वकं कन्याविवाहनिमित्तकं स्वपितृभ्यो नांदीमुखं श्राद्धं विधाय मंडपद्वारमागतं वरं अभ्युत्थानादिभिः प्रतीक्ष्य मधुपर्केणार्चयेत् । तद्यथा । अर्चयिता आसनमानाय्य तस्यासनस्य पश्चात्तिष्ठंतमर्घ्यं प्रति साधु भवानास्तामर्चयिष्यामो भवंतम् । इति ब्रवीति । तत्र अर्चकपुरुषाः विष्टरं पाद्यं पादार्थमुदकमर्घमाचमनीयं मधुपर्कं तत्समीपमानयंति । अथार्चयिता एकं विष्टरमादाय तिष्ठति अन्यः कश्चिद्ब्राह्मणो विष्टरो विष्टरो विष्टर इति श्रावयति । प्रतिगृह्यतामित्यर्घ्यस्य हस्तयोर्ददाति ॥ अर्घ्यश्च वर्ष्मोऽस्मि समानानामुद्यतामिव सूर्यः । इमं तमभितिष्ठामि यो मा कश्चाभिदासतीत्यनेन मंत्रेण विष्टरमासने ।निधाय तदुपर्युपविशाति । ततोऽन्येन पाद्यं पाद्यंपाद्यमिति श्राविते पादार्थमुदकमर्चयिता अर्घ्याय प्रतिगृह्यतामित्युक्त्वा समर्प्पयति । अथार्घ्यस्तत्पात्रं भूमौ निधायांजलिना जलमा-

दाय विराजोदोहोसि विराजोदोहमशीय मयि पाद्यायै विराजोदोह इति मंत्रेण ब्राह्मणो दक्षिणं पादं प्रक्षाल्य तथैव वामं प्रक्षालयति क्षत्रियादयस्त्वन्ये सव्यं प्रक्षाल्य अनेनैव विधिना दक्षिणं प्रक्षालयंति । ततः पुनर्विष्टरोविष्टरोविष्टरइत्यनेन श्राविते प्रतिगृह्यतामिति यजमानदत्तं विष्टरं प्रतिगृह्य वर्ष्मोस्मीतिमंत्रेण पादयोरधस्तान्निदधाति । ततोऽर्घोऽर्घोऽर्घइत्यनेन श्राविते ऽर्चयिता प्रतिगृह्यतामित्युक्त्वा अर्घ्यायार्घ्यम् ( आपस्थयुष्माभिः सर्वान्कामानवाप्नवानीति सूत्रम् ) पठितवते प्रयच्छति । अर्घ्यंश्चार्घ्यं प्रतिगृह्य मूर्द्धपर्यंतमानीय समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिमभिगच्छत । अरिष्टास्माकं वीरामापयासेचिमत्पयइत्यनेन मंत्रेण निनयन्नभिमन्त्रयते । अथाचमनीयमाचमनीयमाचमनीयमित्यनेन श्राविते अर्चयितार्घ्याय प्रतिगृह्यतामिति उक्त्वा आचमनीयं प्रयच्छति । अर्घ्यश्च प्रतिगृह्य आमागन्यशसा सर्ठ॰सृजवर्चसा । तम्मा कुरु प्रियं प्रजानामधिपतिं पशूनामरिष्टिं तनूनामितिमंत्रेण सकृदाचम्य स्मार्त्तमाचमनं करोति । अथ मधुपर्कोमधुपर्को मधुपर्क इत्यनेनोक्ते यजमानहस्तस्थितमुद्घाटितं मधुपर्कं मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्ष इतिमंत्रेण प्रतीक्ष्य देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामीति मंत्रेण अंजलिना प्रतिगृह्य सव्ये पाणौ निधाय दक्षिणस्य पाणेरुपकनिष्ठिकयांगुल्या नमः श्यावास्यायानशने यत्तआविद्धं तत्ते निष्कृंतामितिमंत्रेण सकृदालोड्य तूष्णीं सकृत अनामिकांगुष्ठाभ्यामादाय बहिर्निक्षिप्य पुनरेवं द्विवारमालोडनं त्रिरुक्षणं च करोति । ततो यन्मधुनो मधव्यं परमर्ठ॰रूपमन्नाद्यं । तेनाहं मधुनो मधव्येन परमेण रूपेणान्नाद्येन परमोमधव्योन्नादोसानीति मंत्रेण अनामिकांगुष्ठाभ्यामादाय त्रिः प्राश्नाति । मधुव्वाता ऋतायत इत्यादिभिस्तिसृभिर्ऋग्भिः प्रत्यृचं त्रिः प्राश्नाति वा प्राशितशेषं पुत्राय शिष्याय वा दद्यात्तत्सर्वं वा भक्षयेत् । पूर्वस्यां दिशि असंचरे प्रदेशे वा क्षिपेत् । ततः स्मार्तेन विधिनाऽऽचम्य वाङ्म आस्येऽस्त्विति कराग्रेण मुखं स्पृशति । नसोर्मे प्राणोऽस्त्विति दक्षिणवामे नासारंध्रे । अक्ष्णोर्मे

चक्षुरस्त्विति दक्षिणोत्तरे चक्षुषी । कर्णयोर्मे श्रोत्रमस्त्विति दक्षिणं श्रोत्रं संस्पृश्य पुनः कर्णयोर्मे श्रोत्रमस्त्विति वामम् । एवं बाह्वोर्मे बलमस्त्विति दक्षिणोत्तरौ बाहू । ऊर्वोर्मे ओजोस्त्विति युगपदूरू । अरिष्टानि मेऽगानि तनूस्तन्वा मे सह संत्विति शिरःप्रभृतीनि पादांतानि सर्वाण्यंगान्युभाभ्यां हस्ताभ्यामालभेत । एवमाचांतोदकाय खड्गहस्तो यजमानः गौर्गौर्गौरालभ्यतामिति ब्रूयात् । ततोर्घ्यः । मातारुद्राणां दुहिता वसूनाꣳस्वसादित्यानाममृतस्य नाभिः । प्रनुवोचं चिकितुषे जनाय मागामनागामादितिं वधिष्ट । मम च अमुकशर्मणो यजमानस्य च पाप्मानं हनोमीति गवालंभपक्षे प्रतिब्रूयात् । उत्सर्गपक्षे तु माता रुद्राणामित्यादि पाप्माहत ॐमित्युपांशूक्त्वा उत्सृजत तृणान्यत्त्वित्युच्चैः प्रतिब्रूयात् । ततो वरो बहिःशालायामीशान्यां दिशि चतुर्हस्तायां सिकतावच्छन्नायां वेदिकायां लौकिकं निर्मथ्यं वाग्निं स्थापयित्वा पश्चादग्नेः तृणपूलकं कटं वा स्थापयेत् । अथ कन्यापिता वस्त्रचतुष्टयं वराय प्रयच्छति वरश्च तेषु मध्ये जरां गच्छ परिधस्त्व वासो भवाकृष्टीनामभिशस्तिपावा । शतं च जीव शरदः सुवर्चारयिं च पुत्राननुसंव्ययस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वास इत्यनेन मंत्रेण एकं कुमारीं परिधापयति । द्वितीयं या अकृंतन्न वयं या अतन्वत । याश्च देवीस्तंतूनभितोततंथ । तास्त्वा देवीर्जरसे संव्ययस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वास इति मंत्रेण । स्वयं च परिधास्यै यशोधास्यै दीर्घायुत्वाय जरदष्टिरस्मि । शतं च जीवामि शरदःपुरुचीरायस्पोषमभिसंव्ययिष्य इति मंत्रेण एकं परिधत्ते । यशसा माद्यावापृथिवी यशसेंद्राबृहस्पती । यशोभगश्च माविदद्यशोमा प्रतिपद्यतामिति द्वितीयम् । अथ कुमार्याः पिता एनौ परिहिताहतसदशवस्त्रौ कन्यावरौ समंजयति । परस्परं समंजेथामिति प्रैषेण । ततोवरः कन्यासुंमुखीभूतः समंजंतु विश्वेदेवाः समापोहृदयानि नौ संमातरिश्वा संधाता स मुदेष्ट्री दधातु नौ इत्यादिकं मंत्रं पठति । अथ कन्यादानं करोति पित्रादिः कन्यादानाधिकारी । तत्र वाक्यम् । अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशर्मणः प्रपौत्राय । अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुक-

शर्मणः पौत्राय । अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशर्मणः पुत्राय इति वरपक्षे । अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशर्मणः प्रपौत्रीम् । अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशर्मणः पौत्रीम् । अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशर्मणः पुत्रीमू इति कन्यापक्षे । एवमेव पुनर्वारद्वयमभिहिते । अथ कन्यापिता कुशजलाक्षतपाणिः उदङ्मुखोपविष्टः प्राङ्मुखोपविष्टाय वराय प्रत्यङ्मुखोपविष्टां कन्याम् अमुकगोत्राय अमुकप्रवराय अमुकशर्मणे ब्राह्मणाय इति ब्राह्मणवरपक्षे, इतरवरपक्षे वर्मणे अमुकगुप्ताय अमुकदासायेति विशेषः । अमुकगोत्राम् अमुकप्रवराममुकनाम्नीमिमां कन्यां सालंकारां प्रजापतिदैवतां पुराणोक्तशतगुणीकृतज्योतिष्टोमातिरात्रसमफलप्राप्तिकामः कन्यादानफलप्राप्तिकामो वा भार्यात्वेन तुभ्यमहं संप्रददे इत्युक्त्वा सकुशाक्षतजलं कन्यादक्षिणहस्तं वरदक्षिणहस्ते दद्यात् वरश्च द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णात्वित्यनेन मंत्रेण तां प्रतिगृह्णीयात् । अथ कोदादितिकामस्तुतिं पठेत् । ततः कृतैतत्कन्यादानप्रतिष्ठासिद्ध्यर्थं स्वर्णं गोमिथुनं च दक्षिणां दद्यात् । अत्र आचारात् अन्यदपि यौतकत्वेन सुवर्णरजतताम्रगोमहिष्यश्वग्रामादि कन्यापिता यथासंभवं ददाति । अन्येपि बांधवादयः यथासंभवं यौतकं प्रयच्छंति । केचन यौतकं होमांते प्रयच्छंति । अत्र देशाचारतो व्यवस्था । एवं पित्रा दत्तां गृहीत्वा प्रतिग्रहस्थानान्निष्क्रामति । यदैषि मनसा दूरं दिशोनुपवमानोवा हिरण्यपर्णोवै कर्णः सत्वा मन्मनसां करोत्वमुकि इत्यंतेन मंत्रेण । अथ निष्क्रमणप्रभृत्येकोजलपूर्णं कलशं स्कंधे निधाय दक्षिणतोग्नेर्वाग्यत ऊर्ध्वस्तिष्ठति उत्तरतो वा आभिषेकपर्यंतम् । अथैनौ वधूवरौ अग्निसमीपमागतौ कन्यायाः पिता परस्परं समीक्षेथामिति प्रैषेण समीक्षयति । ततः प्रेषितो वरःसमीक्षमाणां कन्यां समीक्षमाणः अघोरचक्षुरपतिघ्न्येधि शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः । वीरसूर्देवकामास्योनाशन्नोभव द्विपदे शं चतुष्पदे । सोमः प्रथमो विविदे गंधर्वो विविद उत्तर । तृतीयोग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजः । सोमोददद्

गंधर्वाय गंधर्वोददद्ग्नये । रयिं च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम् । सा नः पूषा शिवतमा मे रसया न ऊरू उशती विहर । यस्यामुशंतः प्रहराम शेपं यस्यामुकामा बहवो निविष्टचै । इत्यादिकान् चतुरो मंत्रान् पठति । ततः प्रदक्षिणमग्निं परीत्य पश्चादग्नेः पूर्वस्थापिततेजनीकट-योरन्यतरे दक्षिणं पादमग्रे कृत्वोपविशति वरः तस्य दक्षिणतो वधूः ततो ब्रह्मोपवेशनादि चरुवर्जं पर्युक्षणांतं कुर्यात् । इयांस्तु विशेषः आचार्याय वरद्रव्यं इत्येतावंति वस्तूनि उपकल्पयेत् । न प्रोक्षेत् । ततः स्रुवमादाय दक्षिणं जान्वाच्य आघारावाज्यभागौ महाव्याहृति-सर्वप्रायश्चित्तं ब्रह्मान्वारब्धे हुत्वा राष्ट्रभृज्जयाभ्यातानाग्निरैत्वित्या-दिकान्परंमृत्यवित्यंतान् । अनन्वारब्धो जुहुयात् । प्राशनांते वा परं मृत्यविति । तद्यथा । ॐ प्रजापतये स्वाहा । इदं प्रजापतये । इंद्राय स्वाहा इदमिंद्राय । अग्नये स्वाहा इदमग्नये । सोमाय स्वाहा । इदं सोमाय । ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये । ॐ भुवः स्वाहा इदं वायवे । ॐ स्वःस्वाहा इदं सूर्याय । त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य हेडो अवयासिसीष्ठाः यजिष्ठोवह्नितमः शोशुचानोविश्वाद्वेषाꣳसि प्रमु-मुग्ध्यस्मत्स्वाहा । इदमग्नीवरुणाभ्याम् । सत्वन्नोअग्ने वमोभवोतीनेदि-ष्ठोअस्याउषसोव्युष्टौ । अवयक्ष्व नोवरुणꣳरराणोवीहिमृडीकꣳसुहवोन एधि स्वाहा इदमग्नीवरुणाभ्याम् । अयाश्चाग्नेस्यनभिशस्तिपाश्च सत्य-मित्वमयाअसि अयानो यज्ञं वहास्ययानोधेहि भेषजꣳस्वाहा इदमग्नये । ये ते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशाविततामहांतः । तेभिर्नो अद्य सवितोत विष्णुर्विश्वे मुंचंतु मरुतः स्वर्का स्वाहा । इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यः । उदुत्तमं वरुणपाशम-स्मदवाधमं विमध्यमꣳ श्रथाय । अथावयमादित्यव्रते तवानागसो आदितये स्याम स्वाहा । इदं वरुणाय । ब्रह्मान्वारब्धो हुत्वा । ततो राष्ट्रभृतो यथा । ऋताषाडृतधामाग्निर्गंधर्वः सनइदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् । इदमृतासाहे ऋतधाम्नेग्नये गंधर्वाय । ऋताषाडृता-धामाग्निर्गंधर्वस्तस्यौषधयोप्सरसोमुदोनाम ताभ्यः स्वाहा । इदमाष

धिभ्योप्सरोभ्यो मुद्भ्यः । सꣳहितोविश्वसामासूर्योगंधर्वः सनइदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् । इदं सꣳहिताय विश्वसाम्ने सूर्याय गंधर्वाय । सꣳहितोविश्वसामासूर्यो गंधर्वस्तस्य मरीचयोप्सरसआयुवोनाम ताभ्यः स्वाहा । इदं मरीचिभ्योप्सरोभ्यआयुभ्यः । सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चंद्रमागंधर्वः । सनइदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् । इदं सुषुम्णाय सूर्यरश्मये चंद्रमसे गंधर्वाय । सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चंद्रमागंधर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसोभेकुरयोनामः ताभ्यः स्वाहा । इदं नक्षत्रेभ्योऽप्सरोभेकुरिभ्यः । इषिरोविश्वव्यचावातोगंधर्वः सनइदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् । इदमिषिराय विश्वव्यचसे वाताय गंधर्वाय । इषिरोविश्वव्यचावातोगंधर्वस्तस्यापोअप्सरसऊर्ज्जोनाम ताभ्यः स्वाहा । इदमद्भ्योप्सरोभ्यऊर्ग्भ्यः । भुज्युः सुपर्णोयज्ञो गंधर्वः सनइदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् । इदं भुज्यवे सुपर्णाय यज्ञाय गंधर्वाय । भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गंधर्वस्तस्य दक्षिणा अप्सरसस्तावा नाम ताभ्यः स्वाहा । इदं दक्षिणाभ्योप्सरोभ्यस्तावाभ्यः । प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनोगंधर्वः स न इदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् । इदं प्रजापतये विश्वकर्मणे मनसे गंधर्वाय । प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनोगंधर्वास्तस्य ऋक्सामान्यप्सरसएष्टयोनाम ताभ्यः स्वाहा । इदमृक्सामभ्योप्सरोभ्य एष्टिभ्यः । केचिदन्यथा मंत्रप्रयोगं कुर्वंति तत्प्रदर्श्यते । ऋताषाडृतधामाग्निर्गंधर्वः सन इदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् । इति प्रथमः । तस्यौषधोप्सरसोमुदोनाम ताभ्यः स्वाहेति द्वितीयः । एवं सर्वेषु मंत्रेषु अस्मिन्नपि पक्षे त्यागास्तु तएव । अथ जयहोमः । चित्तं च स्वाहा इदं चित्ताय । चित्तिश्च स्वाहा इदं चित्त्यै । आकूतं च स्वाहा इदमाकूताय । आकूतिश्च स्वाहा इदमाकूत्यै । विज्ञातं च स्वाहा इदं विज्ञाताय । विज्ञातिश्च स्वाहा इदं विज्ञात्यै । मनश्च स्वाहा इदं मनसे । शक्करीश्च स्वाहा इदं शक्करीभ्यः । दर्शश्च स्वाहा इदं दर्शाय । पौर्णमासं च स्वाहा इदं पौर्णमासाय । बृहच्च स्वाहा इदं बृहते । रथंतरं च स्वाहा इदं रथंतराय । चित्तं

चेत्येवमादीनां पदानां चतुर्थ्यंतानां प्रयोगं केचिदिच्छंति तदसांप्रतम् । कुतः । नह्येतानि देवतापदानि किंतु मंत्रा एते मंत्राश्च यथाम्नाताएव प्रयुज्यंते । प्रजापतिर्जयानिंद्राय वृष्णे प्रायच्छदुग्रः पृतनाजयेषु । तस्मै विशः समनंत सर्वाः स उग्रः स इ हव्योबभूव स्वाहा । इदं प्रजापतये जयानिंद्राय । अथाभ्यातानाः । अग्निर्भूतानामधिपतिः समावत्वस्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहुत्या॰स्वाहा इदमग्नये भूतानामधिपतये । इंद्रो ज्येष्ठानामधिपतिः । समावत्वित्येवमादि स्वाहाकारांतो मंत्रः । इदमिन्द्राय । ज्येष्ठानामधिपतये । एवं समावत्वस्मिन्नित्यादि वक्ष्यमाणेषु सर्वमंत्रेष्वनुषंगः । यमः पृथिव्याधिपतिः । इदं यमाय पृथिव्या अधिपतये । वायुरंतरिक्षस्याधिपतिः । इदं वायवेंतरिक्षस्याधिपतये । सूर्यो दिवोऽधिपतिः । इदं सूर्याय दिवोऽधिपतये । चंद्रमा नक्षत्राणामधिपतिः । इदं चंद्रमसे नक्षत्राणामधिपतये । बृहस्पतिर्ब्रह्मणोधिपतिः इदं बृहस्पतये ब्रह्मणोऽधिपतये । मित्रः सत्यानामधिपतिः इदं मित्राय सत्यानामधिपतये । वरुणोऽपामधिपतिः । इदं वरुणायापामधिपतये । समुद्रः स्रोत्यानामधिपतिः । इदꣳ समुद्राय स्रोत्यानामधिपतये । अन्नꣳसाम्राज्यानामधिपतिस्तन्मावत्वस्मिन् इत्यादि । इदमन्नाय साम्राज्यानामधिपतये । सोम ओषधीनामधिपतिः । इदं सोमायौषधीनामधिपतये । सविता प्रसवानामधिपतिः । इदं सवित्रे प्रसवानामधिपतये । रुद्रः पशूनामधिपतिः । इदं रुद्राय पशूनामधिपतये । उदकस्पर्शनम् । त्वष्टा रूपाणामधिपतिः । इदं त्वष्ट्रे रूपाणामधिपतये । विष्णुः पर्वतानामधिपतिः । इदं विष्णवे पर्वतानामधिपतये । मरुतोगणानामधिपतयस्ते मावंत्वस्मिन् । इदं मरुद्भ्योगणानामधिपतिभ्यः । पितरः पितामहाः परेवरे ततास्ततामहाः इह मावंत्वस्मिन् ब्रह्मणीत्यादि समानम् । इदं पितृभ्यः पितामहेभ्यः परेभ्यो वरेभ्यस्ततेभ्यस्ततामहेभ्यः । उदकस्पर्शनम् । एते अष्टादश मंत्रा अभ्यातानसंज्ञकाः । अग्निरैतु प्रथमोदेवतानाꣳ.सोस्यै प्रजां मुंचतु मृत्युपाशात् । तदयꣳ राजा वरुणोनुमन्यतां यथेयꣳ स्त्रीपौत्रमघं

नरोदात्स्वाहा । इदमग्नये । इमामग्निस्त्रायतां गार्हपत्यः प्रजामस्यै नयतु दीर्घमायुः । अशून्योपस्था जीवतामस्तु माता पौत्रमानंदमभिविबुध्यतामियꣳ स्वाहा । इदमग्नये । स्वस्तिनोऽग्ने दिवा पृथिव्याविश्वानि धेह्ययथायजत्र । यदस्यां महि दिवि जातं प्रशस्तं तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रꣳ स्वाहा । इदमग्नये । सुगंनुपंथां प्रदिशन्न एहि ज्योतिष्मध्ये ह्यजरन्न आयुः । अपैतु मृत्युरमृतं म आगाद्वैवस्वतो नो अभयं कृणोतु स्वाहा । इदं वैवस्वताय । परं मृत्यो अनुपरेहि पंथां यस्ते अन्य इतरो देवयानात् । चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मानः प्रजाꣳ रीरिषोमोतवीरान्स्वाहा । इदं मृत्यवे । एके संस्रवप्राशनांते जुहुयादितीच्छंति । उदकस्पर्शः । कुमार्या भ्राता उपकल्पितान् शमीपलाशमिश्रान् लाजान् शूर्पे कृतान् स्वेनांजलिना गृहीत्वा कुमार्या अंजलावावपति । ताँल्लाजान् प्राङ्मुखी तिष्ठंती कुमारी सव्यहस्तसहितेन दक्षिणहस्तेन अंजलिं विग्राहं जुहोति । अर्यमणं देवं कन्या अग्निमयक्षत । सनो अर्यमा देवः प्रेतो मुंचतु मापते स्वाहा इत्यनेन मंत्रेण तृतीयांशं जुहोति । इदमर्यम्णे । इयं नार्युपब्रूते लाजानावपंतिका । आयुष्मानस्तु मे पतिरेधंतां ज्ञातयो मम स्वाहा । इत्यनेन मंत्रेण अंजलिस्थितानां लाजानामर्द्धं जुहोति । इदमग्नये । इमांल्लाजानावपाम्यग्नौ समृद्धिकरणं तव । मम तुभ्यं च संवननं तदग्निरनुमन्यतामियꣳ स्वाहा इत्यनेन मंत्रेण सर्वांल्लाजान् जुहोति । इदमग्नये । मंत्रत्रयं कन्यैव पठति । अथ कुमार्याः सांगुष्ठं दक्षिणं हस्तं वरो गृह्णाति । गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या जरदष्टिर्यथा सः । भगोअर्यमा सविता पुरंध्रिर्मह्यं त्वादुर्गार्हपत्याय देवाः । अमोहमस्मि सात्वꣳ सात्वमस्यमो अहम् । सामाहमस्मि ऋक्त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वं तावेहि विवहावहै सह रेतोदधावहै प्रजां प्रजनयावहै पुत्रान् विंदावहै बहून् ते संतु जरदष्टयः । संप्रियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतꣳ शृणुयाम शरदः शतमित्यंतेन मंत्रसंदर्भेण । अथ कुमार्याः दक्षिणं पादं स्वदक्षिणहस्तेन गृहीत्वा आरोहे-

ममश्मानमश्मेवत्वꣳस्थिरा भव । अभितिष्ठ पृतन्यतोववाधस्व पृतनायत इत्यनेन मंत्रेण अग्नेरुत्तरतो व्यवस्थितस्याश्मनः उपरि वरः करोति । अथाश्मन्यारूढायां कुमार्यां वरो गाथां गायति । सरस्वति प्रेदमिव सुभगे वाजिनीवति । यां त्वा विश्वस्य भूतस्य प्रजायामस्याग्रतः । यस्यां भूतꣳसमभवद्यस्यां विश्वमिदं जगत् । तामद्य गाथां गास्यामि या स्त्रीणामुत्तमं यशइत्यंताम् । अथ वधूवरौ । प्रदक्षिणमग्निं परिक्रामतः तुभ्यमग्ने पर्यवहन् सूर्यां वहतु नासह । पुनः पतिभ्यो जायान्दाग्ने प्रजया सह । इत्यंतस्य मंत्रस्य वरपठितस्यांते । एवं पूनर्वारद्वयं लाजावपनादि परिक्रमणांतं कर्म निर्विशेषं भवति । ततस्तृतीयपरिक्रमणानंतरं कुमार्या भ्राता शूर्पकोणप्रदेशेन सर्वाँल्लाजान् कुमार्यंजलावावपति । तान् तिष्ठंती कुमारी भगाय स्वाहेत्यनेन जुहोति । इदं भगाय । ततः समाचारात् तूष्णीं चतुर्थं परिक्रमणं कुरुतः । नेतरथा वृत्तिम् । अथ प्रजापतये स्वाहेति ब्रह्मान्वारब्धो हुत्वा इदं प्रजापतये इति त्यागं विधाय एनां वधूमुदीचीं सप्त पदानि प्रक्रामयति तद्यथा । एकमिषे विष्णुस्त्वा नयत्विति वरेणोक्ते मंत्रे वधूरेकं पदमुदग्ददाति । द्वे ऊर्जे विष्णुस्त्वा नयत्विति द्वितीयम् । त्रीणि रायस्पोषाय विष्णुस्त्वा नयत्वित्युक्ते तृतीयम् । चत्वारि मायोभवाय विष्णुस्त्वा नयत्विति चतुर्थम् । पंचपशुभ्यो विष्णुस्त्वा नयत्विति पंचमम् । षडृतुभ्यो विष्णुस्त्वा नयत्विति षष्ठम् । सखे सप्तपदा भव सा मामनुव्रता भव विष्णुस्त्वा नयत्विति सप्तमम् । एवं वर एकैकं मंत्रं समुच्चार्योच्चार्य सप्तपदानि दापयत्युत्तरोत्तरं दक्षिणपादेन । अथ वरः स्कंधकृतादुदकुंभादुदकमादाय वधूमूर्धन्याभिषिंचति । आपः शिवाः शिवतमाः शांताः शांततमास्तास्ते कृण्वंतु भेषजमित्यनेन मंत्रेण पुनस्तथैवोदकमादायापोहिष्ठेति प्रत्यृचं पठित्वा तथैव मूर्धन्यभिषिंचति । अथ वरः सूर्यमुदीक्षस्वेति वधूं प्रेषयति साच प्रेषिता सती सूर्यमुदीक्षते । तच्चक्षुरित्यादि शृणुयाम शरदः शतमित्यंतं मंत्रं स्वयं पठित्वा अथ वरोवध्वाः दक्षिणांसस्योपरि हस्तं नीत्वा तस्या हृदयमालभते

मम व्रते ते हृदयं दधामि मम चित्तमनु चित्तं ते अस्तु । मम वाच-मेकमनाजुषस्व प्रजापतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यमित्यनेन मंत्रेण । अथ हृदयालंभनानंतरं वरो वधूमभिमंत्रयते । सुमंगलीरियं वधुरिमाꣳ समेत पश्यत । सौभाग्यमस्यै दत्त्वा यथास्तंविपरेतनेत्यनेन मंत्रेण । अत्र शिष्टसमाचारात् वधूं वरस्य वामभागे उपवेशयंति । तस्याः सीमंते वरेण सिंदूरं दापयंति । अथाग्नेः प्रागुदग्वा पूर्वकल्पितेनुगुप्तआगारे उत्तरलोम्नि प्राग्ग्रीवे आनडुहे चर्मणि तां वधूं दृढपुरुष उत्थाप्योपवे-शयति इह गावो निषीदंत्विहाश्वा इह पुरुषा इहोसहस्रदक्षिणो यज्ञ इह पूषा निषीदंत्वितिमंत्रेण । यद्वा जामाता दृढपुरुषस्तस्मिन् पक्षे वर उपवेशयति वधूं । तत आगत्य पूर्ववद्यथास्थानमुपविश्य ब्रह्मान्वा-रब्धो वरः अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा इदमग्नये स्विष्टकृते । इति स्विष्टकृद्धोम विधाय संस्रवान् प्राश्य ब्रह्मणे पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं दत्त्वा स्वकीया-चार्याय वरं ददाति । ब्राह्मणश्चेद् गां क्षत्रियश्चेद् ग्रामं वैश्यश्चेदश्वम् । अन्यच्चसुवर्णादि द्रव्यं यथाश्रद्धं यथाशक्ति ब्राह्मणेभ्यो दातुं संक-ल्पयेत् । ग्रामवचनं च कुर्युरित्यनेन शिष्टाचारप्राप्तं तिलककरणाक्षत-चंदनमंत्रविप्राशीर्वचनप्रतिष्ठामंत्रपाठादिकं यथाकुल यथादेशसमाचारं तत्र तत्र क्रियमाणमनुमन्येरन् दिवा चेद्विवाहस्तदास्तमिते ध्रुवं दर्शयति वरो वध्वाः रात्रौ चेद्वरदानानंतरमेव । तद्यथा । ध्रुवमीक्षस्वेति प्रेषिता वधूः । ध्रुवमसि ध्रुवं त्वा पश्यामि ध्रुवैधि पोष्ये मयि । मह्यं त्वादाद्बृह-स्पतिर्मयापत्या प्रजावती संजीव शरदः शतमित्यंतेन मंत्रेण वरेणोक्ते ध्रुवमीक्षते । सा वधूर्यदि ध्रुवं न पश्येत् तथापि पश्यामीत्येवं वदेत् । विवाहादारभ्य त्रिरात्रं अक्षारालवणाशिनौ स्यातां जायापती अधः खट्वारहिते भूभागे आस्तृते शयीयातां त्रिरात्रमेव । संवत्सरं समग्रं मिथुनं नोपेयातां द्वादशरात्रं षड्रात्रं त्रिरात्रं चेति एते विकल्पा मिथुनकरणशक्त्यपेक्षया । अत्र त्रिरात्रपक्षाश्रयणं चतुर्थ्युत्तरकाल-हेतुस्तु व्याख्याने विहितः ॥ ॥ इति विवाहकर्मपद्धतिः ॥

इति पारस्करगृह्यसूत्रे हरिहरभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमीकण्डिका ॥ ८ ॥

**उपयमनप्रभृत्यौपासनस्य परिचरणम् ॥ १ ॥ अस्तमितानुदितयोर्द्दध्ना तंडुलैरक्षतैर्वा ॥ २ ॥ अग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति सायम् ॥ ३ ॥ सूर्याय स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति प्रातः ॥ ४ ॥ पुमाठंसौ मित्रावरुणौ पुमाठंसावश्विनावुभौ ॥ पुमानिंद्रश्च सूर्यश्च पुमाठंसंवर्त्ततां मयि पुनः स्वाहेति पूर्वां गर्भकामा ॥ ५ ९ ॥**

( उपयमनप्रभृत्यौपासनस्य परिचरणम् ) अथौपासनस्य आवसथ्यस्याग्नेः परिचरणमुपासनं व्याख्यास्यते । कथमुपयमनप्रभृति उपयमनकुशादनमारभ्य । कोऽर्थः । उपयमनकुशानादाय समिधोऽभ्याधाय पर्युक्ष्य जुहुयादिति यावत् । तस्य कालनियममाह ( अस्तमितानुदितयोः ) अस्तमितश्च अनुदितश्च अस्तमितानुदितौ तयोस्तथा सूर्ययोः सूर्यस्यास्तमयानुदिताभ्यामुपलक्षितयोः कालयोरित्यर्थः । तत्रास्तमितलक्षणं छंदोगपरिशिष्टे " यावत्सम्यङ्न भाव्यंते नभस्यृक्षाणि सर्वतः । न च लोहितिमापैति तावत्सायं तु हूयते ॥ " अनुदितस्य द्वैविध्यम् अनुदितःसमयाध्युषितश्च तत्रानुदितःस्पष्टतारकोपलक्षितः ततःपरमुदयात्प्राक् समयाध्युषितः । तथा च मनुः " उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा । सर्वथा वर्त्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः"॥इति संपूर्णादित्यमंडलरूपदर्शनोपलक्षितः उदितः । तत्र वाजसनेयिनां नियमेन अनुदितहोमः । ' सूर्यो ह वा अग्निहोत्रमित्यारभ्य 'तस्मादुदितहोमिनां विच्छिन्नमग्निहोत्रं मन्यामहे ' इत्यंतेन श्रुतिसमाम्नायेन उदितहोमनिंदापूर्वकमनुदितहोमस्य समर्थितत्वात् । छंदोगानामुदितानुदितयोर्विकल्पः । उदितेनुदिते वेति गोभिलवचनात् । आश्वलायनानां पुनरुदितहोमनियमः । तथा च तैत्तिरीयब्राह्मणं " प्रातः प्रातरनृतं ते वदंति पुरोदयात् जुह्वति येऽग्निहोत्रम्" । दिवाकीर्त्यमदिवा

कीर्त्तयंतः सूर्योज्योतिर्न तदा ज्योतिरेषाम् " इति अनुदितहोमनिंदार्थवादपुरःसरं तस्मादुदिते होतव्यमिति उदिते होमविधानात् । होमद्रव्यनियममाह ( दध्ना तंडुलैरक्षतैर्वा जुहुयात् ) दध्ना गव्येन तंडुलैर्व्रीहिमयैः अक्षतैः सत्वकैर्यवैः वा विकल्पेन एतेषामन्यतमेनेत्यर्थः । अग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति सायम् । सूर्याय स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति प्रातः । तत्र । सायम् अग्नये स्वाहेति पूर्वाहुतिं प्रजापतये स्वाहेत्युत्तरां जुहुयात् सर्वत्र प्रजापतियाग उपांशुस्वाहाकारः श्राव्यस्त्यागश्च । आघारे तु स्वाहांतोपि मानसः तथा सूर्याय स्वाहेतिपूर्वां प्रजापतये स्वाहेत्युत्तरां प्रातः । त्यागास्तु प्रयोगे वक्ष्यंते ते च यजमानेन कार्याः । कुतः "प्रधानत्वात्प्रधानकर्ठ·स्वामी फलयोगात्" इति कात्यायनवचनात् प्रधानं द्रव्यस्वत्वपरित्यागः । ततश्च प्रवसता यजमानेन यथाकालं यथादैवतं शुचिना आचांतेन प्राङ्मुखोपविष्टेन सर्वकर्मसु कर्त्तव्याः तत्र 'सायमादि प्रातरंतमेकं कर्म प्रचक्षते' इतिवचनात् सायंहोमद्रव्येणैव प्रातर्होमः कर्त्तव्यः तथा येन होत्रा सायं हुतं तेनैव प्रातर्होतव्यम् । येनारंभस्तेनैव समाप्तिरितिन्यायाच्च । तथा दधितंडुलयवानामलाभे श्यामाकनीवारवेणुयवकंदमूलफलजलसक्तानां पूर्वपूर्वालाभे परं परं नित्यहोमाय ग्राह्यम् । कंदं सूरणादि । फलमाम्रादि । अस्यैव कर्मणः कामसंयोगमाह । ( पुमांसौ मित्रावरुणावित्यादिना पुनः स्वाहेतिपूर्वां गर्भकामा ) पुमांसौ मित्रावरुणावित्यादिना मंत्रेण गर्भकामा पत्नी पूर्वामाहुतिं जुहुयात् । अत्र पूर्वां गर्भकामेत्यस्य कोर्थः । किं नित्ययोर्द्वयोराहुत्योः प्रथमा पूर्वशब्देन विवक्षिता, उत ताभ्यां पूर्वा पूर्वं होतव्या अन्यैव किं तावत्प्राप्तम् । अन्यैवेति मंत्रांतरेण देवतांतरहोमविधानात् । मंत्रस्य देवतायाश्च गुणत्वेन कर्मभेदकत्वात् । किंच द्वयोः प्रथमायाः पूर्वत्वे विवक्षिते नित्याग्नेयस्य सौर्यस्य च बाधः प्रसज्येत । अत्रोच्यते । सत्यम् । मंत्रदेवतयोः कर्मभेदकत्वं पूर्वां गर्भकामेतीदं काम्यं कर्म । प्रकृतं तु नित्यं काम्यं नित्यस्य बाधकम् । "पुरुषार्थसमासक्तेः काम्यं नित्यस्य बाधकम्" इति न्यायात् ।

तस्मादग्नये स्वाहा सूर्याय स्वाहेति नित्ये आहुती बाधित्वा पुमांसौ मित्रावरुणावित्यादिमंत्रविहिता पत्नीकर्तृका कर्मांतररूपा हि काम्याहुतिः प्रवर्त्तते तथा गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदित्यत्र काम्यं गोदोहनप्रणयनं नित्यं चमसं बाधित्वा प्रवर्त्तते अत्र कथं बाध्यबाधकभावः। उच्यते—नित्यं तावदफलम्, अकरणे प्रत्यवायजनकम्। काम्यं तु फलवत्तत्र फलवत् बलवत् अफलं दुर्बलं बाधते अत्र यदि केचित् प्रत्यवतिष्ठेरन् आधानानुविधानानंतरं सायंप्रातर्होमानुविधानं कर्त्तव्यमाचार्येण केन हेतुनात्र कृतं को दोष इति चेत् परप्रकरणाम्नातं कथं षडर्घ्या भवंतीत्यारभ्य तामुदुह्येत्यंतं विवाहप्रकरणं यतः तत्र समाधीयते सूत्रकारस्य शैलीयं विवाहात्प्राक् आवसथ्याधानकथनं यथा नचेच्छंकनीयं विवाहाग्निरेवावसथ्याग्निरिति पक्षश्चाचार्याभिमतः तेनात्र होमानुविधानं कृतमिति विवाहाग्नेरौपासनत्वम्। कुतोवागतमिति चेत् " वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत स्मार्त्तं कर्म यथाविधि । पंचयज्ञविधानं च पार्क्तिं चान्वाहिकीं द्विजः"॥ इति मनुवचनात् " कर्म स्मार्त्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही । दायकालाहृते वापि श्रौतं वैतानिकाग्निषु" ॥ इतियाज्ञवल्क्यवचनात् कृतविवाहस्य सभार्यस्यावसथ्याधानाधिकारः आश्वलायनगोभिलादिगृह्यकारवचनाच्च तस्माद्बहुसंमतत्वात् विवाहसमनंतरमेव होमविधानाच्चाचार्यस्य विवाहहोमसाधनाग्निरेवौपासनः संमतइति तत्रोच्यते आश्वलायनगृह्यमतं मन्वादिवचनं तु यथागृह्यमाहितौपासनाग्निपरं स्वस्वशाखाधर्मप्रतिपादनपरं वाजसनेयिनां पंचदशशाखाश्रयिणां माध्यंदिनकाण्वप्रभृतीनां च पारस्कराचार्यस्य तु आवसथ्याधानप्रयोगं विवाहप्रयोगात्पृथगनुविदधते नैष पक्षः संमतइति गम्यते । यदि विवाहाग्निरेवौपासनाग्निरिति संमतः स्यात्तदाऽऽवसथ्याधानं दारकाल इत्यादिना। पृथक् प्रयोगमनुविदध्यात् विवाहहोमेनैव आवसथ्याग्नौ सिद्धे पृथक् प्रयोगारंभस्य वैयर्थ्यात् तस्मादन्यस्थानपाठो न दोषः। इदं च औपासन परिचरणं सर्वदा न सकृत् यतः ततोस्तमितेऽग्निपरिचर्यद्व्योपघातर्ठे· सक्तून् सर्वेभ्योबालेऽहरेत् इति बलिहरणविधिपरे वाक्ये परिचरणस्य

नित्यत्वं ज्ञापयति " छिन्नं लूनं च पिष्टं च सान्नाय्यं मृन्मयं तथा । लोकसिद्धं गृहीतं चेन्मंत्रा जप्याः कठाशयात् ॥ छिन्नादि लोकसिद्धं चेदाद्रियेत क्रतुं प्रति । तत्तन्मंत्रजपं प्राह भारद्वाजः कृताकृतम् ॥ छिन्ने चावहने लूने पिष्टे दुग्धे च मृन्मये । खातेथ लौकिके प्राप्ते जपो नास्त्येव वाजिनाम् " अत्र च न मंत्रांते स्वाहाकारहोमौ किंतु आदावेव नवोंकारः प्रतिमंत्रं किंतु आद्यएव यदाह " स्वाहा कुर्यान्न मंत्रांते न चैव जुहुयाद्धविः । स्वाहाकारेण हुत्वाग्नौ पश्चान्मंत्रं समापयेत् ॥ " सामगानामयं " नोकुर्याद्धोममंत्राणां पृथगादिषु कुत्रचित् । अन्येषां चाविकृष्टानां कालेनाचमनादिना ॥ " अविकृष्टानामनंतरितानां कालेन आचमनादिना वा ॥ अथ प्रयोगः । आवसथ्याधानोत्तरकालं तद्दिवस एव सायंप्रातर्होमनिमित्तं मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा संध्यावंदनानंतरमग्निसमीपं गत्वा पश्चादग्नेः प्राङ्मुख उपविश्य उपयमनकुशान् समिधस्तिस्रः मणिकवारिदध्यादीनामन्यतमं होमद्रव्यमग्नेरुत्तरतः प्रांचः आसाद्य उपयमनकुशानादाय तिष्ठन् समिधोभ्याधाय पर्युक्ष्य द्वादशपर्वपूरकेण दधितंडुलयवानामेकतमेन द्रव्येण हस्तेनैव स्वांगारिणि स्वर्चिषि वह्नौ मध्यप्रदेशे देवतां ध्यायन् जुहुयात् । अग्नये स्वाहा इदमग्नये । तदुत्तरतः मनसा प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये इति सायम् । तथैव सूर्याय स्वाहा इदं सूर्याय । प्रजापतये स्वाहा इति प्रातः । पत्नीचेद्गर्भकामा भवति तदा पुमाꣳसौ मित्रावरुणौ पुमाꣳसावश्विनावुभौ । पुमानिंद्रश्च सूर्यश्च पुमाꣳसंवर्त्ततां मयि । पुनः स्वाहेति पूर्वामाहुतिं पत्नी जुहोति उत्तरार्द्धं यजमानः । इदं मित्रावरुणाभ्यामश्विभ्यामिंद्राय सूर्याय च ॥ इति नित्यहोमविधिः ॥

इति पारस्करगृह्यसूत्रे हरिहरभाष्ये प्रथमकाण्डेनवमीकंडिका ॥ ९ ॥

**शाखाक्षभेदेऽनड्विमोक्षे यानविपर्यासेऽन्यस्यां वा व्यापत्तौ स्त्रियाश्चोद्वहने तमेवाग्निमुपसमाधायाज्यꣳसंस्कृत्ये-**

**ह रतिरिति जुहोति नानामंत्राभ्याम् ॥ १ ॥ अन्यद्यानमुपकल्प्य तत्रोपवेशयेद्राजानꣳस्त्रियं वा प्रतिक्षत्र इति यज्ञांतेनात्वाहार्षमिति चैतया ॥ २ ॥ धुर्यौ दक्षिणा ॥ ३ ॥ प्रायश्चित्तिः ॥ ४ ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ॥ ५ ॥ १० ॥**

अथ नैमित्तिकमुच्यते । ( राज्ञोऽक्षभेदे नड्वविमोक्षे यानविपर्यासेऽन्यस्यां वा व्यापत्तौ स्त्रियाश्चोद्वहने ) राज्ञः प्रजापालनाधिकृतस्य यात्रादिप्रस्थितस्य अक्षभेदे रथावयवभंगेऽनड्वविमोक्षेनड्वस्य रथस्य विमोक्षे सन्नहनच्छेदे वा यानविपर्यासे यानस्य विपर्यासे अधोमुखादिभावे वा अन्यस्यां वा व्यापत्तौ अन्यस्मिन् वा अशुभसूचके निमित्ते । स्त्रियाश्चोद्वहने उद्वाहितायाः पूर्वं पतिगृहनयने चशब्दात् रथाक्षभेदादिकनिमित्ते संजाते नैमित्तिकं प्रायश्चित्तरूपं कर्मोच्यते । कर्मोपयाते प्रायश्चित्त तत्कालमितिवचनात् निमित्तसमनंतरमेव नैमित्तिकं कुर्यात् । तद्यथा ( तमेवाग्निमुपसमाधायाज्यꣳ संस्कृत्येह रतिरिति जुहोति नानामंत्राभ्याम् ) तमेवेति यदि राज्ञो निमित्तं तदा प्रास्थानिकं सेनाग्निं यदि स्त्रियाः वैदिकमग्निं पंचभूसंस्कारान् कृत्वा उपसमाधाय स्थापयित्वा ब्रह्मोपवेशनादिपर्युक्षणांतां कुशकंडिकां विधाय एष एव विधिर्यत्र क्वचिद्धोम इत्यनेनैवाज्यसंस्कारे प्राप्ते पुनराज्यꣳ संस्कृत्येति वचनमाघारहोमात्प्रागेव इहरतिरित्याज्याहुतिद्वयप्राप्त्यर्थम् । ततश्च पर्युक्षणांते इहरतिरिति नानामंत्राभ्यां द्वाभ्यां जुहोत्याहुतिद्वयं ततः आघारादि स्विष्टकृदंते ( अन्यद्यानमुपकल्प्य तत्रोपवेशयेद्राजानꣳ स्त्रियं वा प्रतिक्षत्र इति यज्ञांतेनात्वाहार्षमिति चैतया ) अन्यद्रथादिकं यानं वाहनमुपकल्प्य संयोज्य तत्र तस्मिन् याने राजानं नृपं स्त्रियं चोद्वाहितां वधूमुपवेशयेत् आरोहयेत् । । कथं प्रतिक्षत्रे प्रतितिष्ठामीत्यादिना प्रतितिष्ठामि यज्ञ इत्यंतेन मंत्रेण । आत्वाहार्षमित्येतयर्चा । ( धुर्यौ दक्षिणा प्रायश्चित्तिः ) धुर्यौ धुरि साधू अनड्वाहौ दक्षिणा ब्राह्-

णेभ्यो देया । दक्षिणाशब्दः परिक्रयार्थे द्रव्ये वर्त्तते । येन ऋत्विजामानतिर्भवति । इदं कर्म प्रायश्चित्तिः । दुर्निमित्तसूचितदुरितापहारिणी । अतः सति निमित्ते भवति । ( ततो ब्राह्मणभोजनम् ) ततः कर्मसमाप्त्यनंतरं ब्राह्मणस्य भोजनं कारयितव्यम् । इति सूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः ॥ अक्षादिनिमित्तानामेकतमे निमित्ते संजाते शुचौ देशे पंचभूसंस्कारान् कृत्वा राज्ञः सेनाग्निमुपसमाधाय बध्वा वरः वैवाहिकमग्निं ब्रह्मोपवेशनादिपर्युक्षणांते इह रतिरिह रमध्वमिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहेति प्रथमामाहुतिं जुहुयात् इदमग्नये इत्याहुतिद्वयं हुत्वा उपसृजन् धरुणम्मात्रे धरुणोमातरन्धयन् । रायस्पोषमस्मासु दीधरत्स्वाहेति द्वितीयाम् इदमग्नये इत्याहुतिद्वयं हुत्वा ततः आघारादिस्विष्टकृदंतं चतुर्दशाहुतिकं होमं विधाय संस्रवं प्राश्याचम्य धुर्यावनड्वाहौ । ब्रह्मणे अस्य कर्मणः प्रतिष्ठार्थम् एतावनड्वाहौ ब्रह्मंस्तुभ्यं ब्रह्मणे मया दत्ताविति प्रयोगेण दक्षिणां दत्त्वा । अन्यद्यानमानीय तत्पुरोहितो राजानं वरो वधूमुपवेशयेत् । प्रतिक्षत्रे प्रतितिष्ठामि राष्ट्रे आत्वाहार्षमितिमंत्राभ्याम् । ततो ब्राह्मणभोजनम् । इति पारस्करगृह्यसूत्रे हरिहरभाष्ये प्रथमकाण्डे दशमीकण्डिका ॥१० ॥

**चतुर्थ्यामपररात्रेऽभ्यंतरतोऽग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरत उदपात्रं प्रतिष्ठाप्य स्थालीपाकꣳश्रपयित्वाज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोति ॥ १ ॥**

**अग्ने प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वां नाथकाम उपधावामि यास्यै पतिघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । वायो प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि० यास्यै प्रजाघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । सूर्य प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वां नाथकाम उपधावामि यास्यै पशुघ्नी**

तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । चंद्र प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वां नाथकाम उपधावामि यास्यै गृहघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । गंधर्व प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वां नाथकाम उपधावामि यास्यै यशोघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहेति ॥ २ ॥ स्थालीपाकस्य जुहोति प्रजापतये स्वाहेति ॥ ३ ॥ हुत्वा हुत्वैतासामाहुतीनामुदपात्रे सꣳस्रवान्त्समवनीय तत एनां मूर्द्धन्यभिषिंचति । या ते पतिघ्नी प्रजाघ्नी पशुघ्नी गृहघ्नी यशोघ्नी निंदिता तनूर्ज्जारघ्नीं तत एनां करोमि सा जीर्यत्व मया सहासावीति ॥ ४ ॥ अथैनाꣳस्थालीपाकं प्राशयति प्राणैस्ते प्राणान्त्संदधाम्यस्थिभिरस्थीनि माꣳसैर्माꣳसानि त्वचा त्वचमिति ॥ ५ ॥ तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेदुत ह्येवंवित्परो भवति ॥ ६ ॥ तामुदुह्य यथर्तुप्रवेशनम् ॥ ७ ॥ यथाकामी वा काममाविजनितोः संभवामेति वचनात् ॥ ८ ॥ अथास्यै दक्षिणाꣳसमधिहृदयमालभते । यत्ते सुसीमे हृदयं दिवि चंद्रमसि श्रितम् । वेदाहं तन्मां तद्विद्यात्पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतꣳशृणुयाम शरदः शतमिति ॥ ९ ॥ एवमतऊर्ध्वम् ॥ ११ ॥

( चतुर्थ्यामपररात्रेभ्यंतरतोग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरत उदपात्रं प्रतिष्ठाप्य स्थालीपाकꣳश्रपयित्वाज्यभागाविष्ट्वा-

ज्याहुतीर्जुहोति ) चतुर्थ्यां तिथौ विवाहतिथिमारभ्य अपररात्रे: रात्रेः पश्चिमे यामे अभ्यंतरत: गृहस्य मध्ये अग्निं वैवाहिकमुपसमाधाय पंचभूसंस्कारान् कृत्वा स्थापयित्वा दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य तत्र पूर्ववद् ब्रह्माणमुपवेश्य उत्तरत उदपात्रं प्रतिष्ठाप्य प्रणीतास्थानात् उत्तरतः जलपूर्णं ताम्रादिपात्रं स्थापयित्वा अत्र ब्रह्माणमुपवेशयति । पुनर्वचनमुदपात्रप्रतिष्ठापनावसरज्ञापनार्थम् । स्थालीपाकं चरुं यथाविधि श्रपयित्वा पर्युक्षणांते आघारानंतरमाज्यभागाविष्टाज्याहुतीर्जुहोति आज्येन पंचाहुतीर्वक्ष्यमाणैर्मंत्रैर्जुहोति ( अग्नेप्रायश्चित्तइत्यादिभिः ) स्थालीपाकस्य जुहोति । स्थालीपाकस्य चरोः प्रजापतये स्वाहेत्येकामाहुतिं जुहोति ( हुत्वा हुत्वैतासामाहुतीनामुदपात्रे सꣳस्रवान्समवनीय ) अग्ने प्रायश्चित्तइत्यादीनां प्रजापत्यंतानां षण्णामाहुतीनां प्रत्येकं हुत्वा संस्रवान् हुतशेषानुदपात्रे समवनीय प्रक्षिप्य केषांचिन्मते स्विष्टकृदाहुतेरपि ( तत एनां मूर्धन्यभिषिंचति ) ततस्तस्मादुदपात्रादुदकमादाय एनां वधूं वरो मूर्धन्यभिषिंचति ( या ते पातघ्नी इत्यादिना सा जीर्यत्वं मया सहामुकि देवि इत्यंतेन । अथैनाꣳस्थालीपाकं प्राशयति ) अथाभिषेकानंतरमेनां वधूं स्थालीपाकं चरुशेषं ( प्राणैस्ते प्राणान्त्संदधामीत्यादिना त्वचा त्वचमित्यंतेन मंत्रेण ) वरः प्राशयति ( तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेदुत ह्येवंवित् परोभवति ) यतोऽनेन चरुशेषप्राशनकर्मणा भर्त्रा सहैक्यं प्राप्ता दाराः तस्मादेवंवित्पुरुषः श्रोत्रियस्य विदुषः दारेण भार्यया सह उपहासं मैथुनं नेच्छेत् न कामयेति हि यस्मात् एवंविदपि श्रोत्रियः परः शत्रुर्भवति ( तामुदुह्य यथर्तु प्रवेशनम् ) एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण तां वधूं उदुह्य विवाहयित्वा विवाहकर्मणा भार्यात्वं संपाद्य यथर्तुप्रवेशनम् ऋतुकालमृतुकालं प्रवेशनमभिगमनं कुर्यादिति शेषः ( यथाकामी वा ) स्त्रियाः काममनतिक्रम्य यथाकामं तदस्यास्तीति यथाकामी वा भवेत् । न ऋतुकालाभिगमननियमः । कुतः ( काममाविजनितोः संभवामेति वचनात् ) कामं स्वेच्छया आविजनितोः आप्र-

सवात् संभवाम भर्त्रा सह संभवामेति स्त्रीणामिंद्राद्वरप्रार्थनावचनात् । प्रजापतेरिति केचित् । अत्र यद्यपि यथर्तुप्रवेशनमिति सामान्येनोक्तम् । तथापि स्मृत्यंतरोक्तपर्वादिनिषेधपालनं कुर्यात् । यथाह मनुः । " अमावास्याष्टमी चैव पौर्णमासी चतुर्दशी । ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः ॥ " याज्ञवल्क्योपि " षोडशर्तुनिशा स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत् । ब्रह्मचार्येव पर्वण्याद्याश्चतस्रश्च वर्जयेत् ॥ " इत्यादिनिषेधो याथाकाम्यपक्षेपि समान एव । यतः प्राप्तेभिगमने निषेधः प्रवर्त्तते । गर्भिण्यभिगमने निषेधस्तु काममाविजनितोः संभवामेतिवचनाद्बाध्यते । ऋतावनभिगमने दोषमाह । " ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ॥ घोरायां ब्रह्महत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥ " तथा । " ऋतुस्नातां तु यो भार्यां शक्तः सन्नोपगच्छति ॥ घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥ " तथा । " लोकानंत्यं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः । यस्मात्तस्मात्स्त्रियः सेव्याः कर्त्तव्याश्च सुरक्षिताः ॥ " इत्यादिभिः स्मृतिभिः स्त्रीरक्षाया विहितत्वात् । तासां कामातिक्रमणे व्यभिचारशंकासंभवाद्रक्षार्थं याथाकाम्यम् । तस्माद्याथाकाम्ये तु न नियमः । यथाकामी वेति विकल्पाभिधानात् । अनभिगमने तु प्रत्यवायस्मरणाभावाच्च । अत लोकानंत्यं दिवः प्राप्तिश्च ( अथास्यै दक्षिणांसं समधिहृदयमालभते । यत्ते सुसीमइति ) अथाभिगमनानंतरमस्यै अस्या भार्यायाः दक्षिणांसं दक्षिणस्कंधमधि उपरि दक्षिणं हस्तं नीत्वा हृदयमालभते हृदयं वक्षः आलभते स्पृशति ( यत्ते सुसीमेत्यादिना शृणुयाम शरदः शतमिति अनेन मंत्रेण एवमतऊर्ध्वम् ) एवमनेनैव प्रकारेण अतोऽनंतरं ऋतावृतौ प्रवेशनं यथाकामं वा इति सूत्रार्थव्याख्या ॥ अथ चतुर्थीप्रयोगः ॥ तत्र विवाहाच्चतुर्थ्यामपररात्रे गृहाभ्यंतरतः पंचभूसंस्कारान् कृत्वा विवाहाग्नेः स्थापनम् । दक्षिणतः ब्रह्मोपवेशनम् । प्रणीतास्थापनादुत्तरतः उदपात्रस्थापनम् । प्रणीताप्रणयनादि आज्यभागांतमावसथ्याधानवत् कुर्यात् । आज्यभागानंतरमग्ने प्रायश्चित्ते इत्यादिभिः पंचभिर्मंत्रैः

पंचाज्याहुतीर्हुत्वा । तद्यथा । अग्ने प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि यास्यै पतिघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । इदमग्नये ॥ वायो प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि यास्यै प्रजाघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । इदं वायवे ॥ सूर्य प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वां नाथकाम उपधावामि यास्यै पशुघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । इदꣳ सूर्याय । चंद्र प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वां नाथकाम उपधावामि यास्यै गृहघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । इदं चंद्रमसे । गंधर्व प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकामं उपधावामि यास्यै यशोघ्नीं तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । इदं गंधर्वाय । ततः स्थालीपाकेन प्रजापतये स्वाहा । इदं प्रजापतये । इति प्राजापत्यांतं हुत्वा अग्ने प्रायश्चित्त इत्यादिप्राजापत्यांतानां षडाहुतीनां संस्रवमुदपात्रे प्रक्षिपेत् । केषांचिन्मते स्विष्टकृतोपि संस्रवं प्रक्षिपेत् । अन्यासामाहुतीनां पात्रांतर संस्रवान्प्रक्षिपेत् । ततोऽग्नये स्विष्टकृते । हुत्वाऽऽज्येन महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यांता नवाहुतीर्वा जुहोति । ततः पात्रांतरस्थान् संस्रवान् प्राश्य पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं ब्रह्मणे दत्त्वा उदपात्रादुदकमादाय वधूं मूर्धन्यभिषिंचति या ते पतिघ्नी प्रजाघ्नी पशुघ्नी गृहघ्नी यशोघ्नी निंदिता तनूर्जारघ्नी तत एनां करोमि सां जीर्य त्वं मया सहासाविति इत्यनेन मंत्रेण । अथ वरः वधूं स्थालीपाकं हुतशेषं सकृत्प्राशयाति प्राणैस्ते प्राणान्त्संदधामि अस्थिभिरस्थीनि माꣳसैर्माꣳसानि त्वचा त्वचमिति अनेन मंत्रेण सा च भर्त्रा मंत्रे पठिते प्राश्नाति । अथ ऋतुयाले रजोदर्शने संजाते पुण्याहे गर्भाधाननिमित्तं मातृपूजापूर्वकं स्वयमाभ्युदयिकं कृत्वा रात्रावभिगमनं कुर्यात् । अभिगमनानंतरं वध्वा दक्षिणस्कंधस्योपरि दक्षिणहस्तं नीत्वा हृदयं स्पृशति यत्ते सुसीमे हृदयं दिवि चंद्रमसि श्रितम् । वेदाहं तन्मां तद्विद्यात्पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतꣳ शृणुयाम शरदः शतमित्यनेन मंत्रेण ।

एवं श्राद्धवर्जं प्रत्यृतुकालमभिगमनं कुर्यात् । यथाकामी वा भवेत् ऋतुकालाभिगमनं कुर्वन् ब्रह्मचर्यात् न स्खलति । ' ब्रह्मचार्येव पर्वण्याद्याश्चतस्रश्च वर्जयेत् ' इतियाज्ञवल्क्यस्मरणात् । अनभिगमने तु दोषस्य श्रवणात् । "ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति । घोरायां ब्रह्महत्यायां युज्यते नात्र संशयः । ऋतुस्नातां तु यो भार्यां शक्तः सन्नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥" इत्यादिप्रत्यवायस्मरणाच्च ऋतुकालाभिगमने नियमः । यथाकाम्ये तु नियमः ॥ यथाकामी वेति विकल्पविधानात् । अतो " लोकानंत्यं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः । यस्मात्तस्मात्स्त्रियः सेव्याः कर्त्तव्याश्च सुरक्षिताः ॥ " इत्यादिभिः स्मृतिभिः स्त्रीरक्षणविहितत्वात् । तासां कामातिक्रमणे व्यभिचारशंकासंभवात् तद्रक्षार्थं यथाकाम्यमिति चतुर्थीपद्धतिः ॥ विष्णुपुराणे । " ऋतावभिगमः शस्तः स्वपत्न्यामवनीपते । पुन्नामर्क्षे शुभे काले श्रेष्ठे युग्मासु रात्रिषु ॥ नास्नातां तां स्त्रियं गच्छेन्नातुरां न रजस्वलाम् । नाप्रशस्तां न कुपितां नानिष्टां न च गुर्विणीम् ॥ नादक्षिणां नान्यकामां नाकामां नान्ययोषितम् । क्षुत्क्षामामतिभुक्तां वा स्वयं चैभिर्गुणैर्युतः ॥ स्नातः स्रग्गंधधृक् प्रीतो नाध्मातः क्षुधितोऽपि वा । सकामः सानुरागश्च व्यवायं पुरुषो व्रजेत् ॥ चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्याथ पूर्णिमा । पर्वाण्येतानि राजेंद्र रविसंक्रांतिरेव च ॥ तैलस्त्रीमांससंभोगी पर्वस्वेतेषु वै पुमान् । विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं स्मृतः ॥ " इति चतुर्थीकर्मपद्धतिः ॥

इति पारस्करगृह्यसूत्रे हरिहरभाष्ये प्रथमकाण्डे एकादशकण्डिका ॥११॥

पक्षादिषु स्थालीपाकꣳश्रपयित्वा दर्शपूर्णमासदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति ब्रह्मणे प्रजापतये विश्वेभ्यो देवेभ्यो द्यावापृथिवीभ्यामिति ॥ १ ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्योबलिहरणं भूतगृह्येभ्य आकाशाय च ॥ २ ॥ वैश्वदेवस्याग्नौ जुहोत्यग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा विश्वेभ्यो-

देवेभ्यः स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति ॥ ३ ॥ बाह्यतः स्त्रीबलिर्ठ्ंहरति नमः स्त्रियै नमः पुर्ठ्ंसे वयसे वयसे नमःशुक्लाय कृष्णदंताय पापिनां पतये नमः । ये मे प्रजामुपलोभयंति ग्रामे वसंत उत वारण्ये तेभ्यो नमोस्तु बलिमेभ्यो हरामि स्वस्ति मेस्तु प्रजां मे ददात्विति ॥ ४ ॥ शेषमद्भिः स्रप्लाव्य ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ५ ॥ १२ ॥

( पक्षादिषु स्थालीपाकर्ठ्ंश्रपयित्वा दर्शपूर्णमासदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति ब्रह्मणे प्रजापतये विश्वेभ्यो देवेभ्यो द्यावापृथिवीभ्यामिति ) पक्षाणामादयः पक्षादयः तासु पक्षादिषु प्रतिपत्सु । अत्र यद्यपि पक्षादिष्वित्युक्तं तथापि संधिमभितो यजेतेति वचनात् । " पर्वणो यश्चतुर्थांश आद्याः प्रतिपदस्त्रयः । यागकालः स विज्ञेयः प्रातर्युक्तो मनीषिभिः " इति पर्वचतुर्थांशोपि यागकालत्वेनाभिमतः तथा " पूर्वाह्णे वाथ मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते । तदैव यागकालः स्यात्परतश्चेत्परेहनि ॥ " तत्रापि " संधिर्यदा पराह्णे स्याद्यागं प्रातः परेहनि । कुर्वाणः प्रतिपद्भागे चतुर्थेंपि न दुष्यति " इति । इत्यादिभिर्वचनैर्यागकालं निर्णीय । पर्वदिवसे कृतौपवसथिकाशनः सपत्नीकः शालायां जघनेनाग्निं रात्रौ जाग्रत् मिश्र इतिहासमिश्रोवा पृथक् शयित्वा प्रातःकृत्स्नानसंध्यावंदनप्रातर्होमः स्वाचांतोग्नेः पश्चात् प्राङ्मुख उपविश्य पूर्वोक्तविधिना चरुं श्रपयित्वाज्यभागांते दर्शे दर्श देवताभ्यः पौर्णमासदेवताभ्यः प्रयोगे वक्ष्यमाणाभ्यश्चरुं हुत्वा ब्रह्मप्रजापतिविश्वेदेवद्यावापृथिवीभ्यश्चरुं जुहोति ( विश्वेभ्योदेवेभ्योबलिहरणं भूतगृह्येभ्यः आकाशाय च ) बलिहरणं स्थालीपाकादेव विश्वेभ्यो देवेभ्यो भूतगृह्येभ्यः । आकाशाय च बलिहरणं बलिदानम् । वैश्वदेवस्याग्नौ जुहोति । ( अग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा

विश्वेभ्योदेवेभ्यः स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति ) वैश्वदेवस्य विश्वे-देवा देवपितृमनुष्या देवता अस्येति वैश्वदेवः पाकः पंचमहायज्ञार्थं साधितपाक इत्यर्थः । ननु वैश्वदेवस्याग्नौ जुहोतीति विश्वेदेवसंबद्धस्य चरोस्तद्भुतोपात्तस्य वा अग्नौ जुहोतीति कथं नोच्यते । यथावृषो-त्सर्गे पौष्णस्य जुहोतीति पूषसंबद्धः पृथगेव पिष्टमयः पूर्वसिद्धश्च-रुर्गृह्यते । किमिति पंचमहायज्ञार्थः । उच्यते स्थालीपाकं श्रपयित्वे-त्यत्र स्थालीपाकस्यैकवचनांतत्वाद् द्वितीयस्य वैश्वदेवस्य चरोरभा-वोऽवगम्यते । पौष्णवत् वैश्वदेवस्य सिद्धोपात्तस्य पृथगुपादानं पंचमहायज्ञार्थं वैश्वदेवपाकस्य सद्भावान्निवर्तते । पंचमहायज्ञार्थस्य वैश्वदेवत्वं कुत इति चेत् । वैश्वदेवादन्नात्पर्युक्ष्येतिसूत्रात् । अग्नौ जुहोतीति अग्निग्रहणं बलिकर्मता माभूदिति । अग्नये स्वाहेत्यादिप्रयोग-दर्शनार्थं सर्वत्र तस्यैकदेशस्योद्धृत्यासादितप्रोक्षितस्य अग्नये प्रजा-पतये विश्वेभ्यो देवेभ्यो हुत्वा स्थालीपाकाद्वैश्वदेवाच्च अग्नये स्विष्ट-कृते जुहोति । ततः शेषः समाप्तिं विधाय ( बाह्यतः स्त्रीबलिं हरति ) प्रयोगे वक्ष्यमाणैर्नमः स्त्रिय इत्यादिभिर्मंत्रैः बाह्यतः शालायाः प्रांगणे स्त्रीबलिं स्त्र्यादिभ्यो बलिः स्त्रीबलिस्तं स्त्रीबलिं हरति ददाति शेषम-द्भिः प्रप्लाव्य स्थालीस्थितमवशिष्टं चरुमद्भिर्जलेन प्रप्लाव्य मज्जयि-त्वा अत्रापः प्रणीताः तासां सर्वकर्मार्थत्वेन प्रणीतत्वात् । ततो ब्राह्मण-भोजनं व्याख्यातं सूत्रार्थः ॥ अथ पक्षादिकर्मोच्यते ॥ तत्र प्रथम-प्रयोगे मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा अमाषममांसमक्षा-रालवणं हविष्यं व्रताशनं विधाय रात्रावग्निसमीपे भूमौ दंपती पृथक् शयीयातां प्रातः स्नात्वा संध्यावंदनानंतरं प्रातर्होमं च निर्वर्त्य उदिते सूर्ये पौर्णमासं स्थालीपाकमारभेत तत्रात्मनः ब्रह्मणः प्रणी-तानां चासनचतुष्टयं कुशैर्दत्त्वा पक्षादिकर्मणाहं यक्ष्ये तत्र मे त्वं ब्रह्मा भव भवामीति तेनोक्ते आसने उपवेश्य अत्रासादने वैश्वदेवा-न्नासादनं विशेषः तत्प्रोक्षणं च आज्यभागांतं यथोक्तं कर्म निर्वर्त्य स्थालीपाकमभिघार्य स्रुवेण चरुमादाय अग्नये स्वाहा अग्नीषोमाभ्या-

ठं॰स्वाहा इदमग्नीषोमाभ्याम् उपांशु पुनः अग्नीषोमाभ्याठं॰स्वाहा इदमग्नीषोमाभ्याम् उच्चैः ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये विश्वेभ्योदेवेभ्यः स्वाहा इदं विश्वेभ्योदेवेभ्यः द्यावापृथिवीभ्याठं॰स्वाहा इदं द्यावापृथिवीभ्यां हुतशेषं स्रुवेण अग्नेरुत्तरतः प्राक्संस्थं विश्वेभ्योदेवेभ्यो नमः इदं विश्वेभ्योदेवेभ्यः भूतगृह्येभ्यो नमः इदं भूतगृह्येभ्यः आकाशाय नमः इदमाकाशाय वेति स्रुवेण बलित्रयं दत्त्वा अभिघारितवैश्वदेवान्नात्स्रुवेणादाय अग्नये स्वाहा इदमग्नये प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये विश्वेभ्योदेवेभ्यः स्वाहा इदं विश्वेभ्योदेवेभ्यः इत्याहुतित्रयमग्नौ हुत्वा स्थालीपाकोत्तरार्द्धाद्वैश्वदेवोत्तरार्द्धाच्च अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा इदमग्नये स्विष्टकृते इति हुत्वा भूरित्यादि प्राजापत्यांता नवाहुतीर्जुहुयात् संस्रवप्राशनं मार्जनं पवित्रप्रतिपत्तिः न प्रणीताविमोकः ब्रह्मणे दक्षिणादानांतं कृत्वा चरुशेषमादाय शालाया बहिरुपलिप्तायां भूमौ प्राङ्मुख उपविश्य स्रुवेण नमः स्त्रियै इदं स्त्रियै । नमः पुठं॰से वयसे नमः इदं पुठंसे वयसे नमः शुक्लाय कृष्णदंताय पापिनां पतयेनमो ये मे प्रजामुपलोभयंति ग्रामे वसंत उत वाऽरण्ये तेभ्यः इदं ये मे इत्यादि नमोस्तु बलिमेभ्यो हरामि स्वस्ति मेस्तु प्रजां मे ददतु इदं स्त्रियै पुठंसे वयसे वयसे शुक्लाय कृष्णदंताय पापिनां पतये ये मे प्रजामुपलोभयंति ग्रामे वसंत उत वाऽरण्ये तेभ्यः इदमेभ्य इति वा त्यागः । शेषं प्रणीताद्भिः प्रप्लाव्याचम्याग्निसमीपमागत्य प्रणीताविमोकं कृत्वा एकस्मै ब्राह्मणाय भोजनं ददामीति संकल्पयेदिति पक्षादिकर्मविधिः । दर्शे पुनरियान्विशेषः । स्थालीपाकेनाग्नये विष्णवे इंद्राग्निभ्यामिति दर्शदेवताभ्यो होमः अनुदिते चारंभः शेषं समानम् । "सायमादिप्रातरंतमेकं कर्म प्रचक्षते । पौर्णमासादिदर्शांतमेकमेव विदुर्बुधाः ॥" इति वचनात् । कृष्णपक्षे यद्याधानं तदा दर्शमनिष्ट्वैव पौर्णमास्यां पक्षादिकर्मारंभः । यत्तु च्छंदोगपरिशिष्टवचनं "ऊर्ध्वं पूर्णाहुतेर्दर्शः पौर्णमासोपि चाग्रिमः । य आयाति स होतव्यः स एवादिरिति श्रुतेः ।" तत्पुनराधानविषयं तच्छाखिविषयं वा ॥ इति पक्षादिप्रयोगः ॥

इति पारस्करे गृह्यसूत्रे हरिहरभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वादशीकण्डिका ॥ १२ ॥

सा यदि गर्भं न दधीत सिꣳह्याः श्वेतपुष्प्या उपोष्य पुष्येण मूलमुत्थाप्य चतुर्थेऽहनि स्नातायां निशायामुदपेषं पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकायामासिञ्चति । इयमोषधी त्रायमाणा सहमाना सरस्वती । अस्या अहं बृहत्याः पुत्रः । पितुरिव नाम जग्रभमिति ॥ १ ॥ १३ ॥

( सा यदि गर्भं न दधीत ) सा भार्या यदि चेत् गर्भं न धारयेत् ( सिꣳह्याः श्वेतपुष्प्या उपोष्य पुष्येण मूलमुत्थाप्य चतुर्थेऽहनि स्नातायां निशायामुदपेषं पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकायामासिंचति ) गर्भधारणोपायमाह सिꣳह्याः कंटकारिकायाः कथंभूतायाः श्वेतपुष्प्याः श्वेतानि पुष्पाणि यस्याः सा श्वेतपुष्पी तस्याः उपोष्य उपवासं कृत्वा पुष्येण चन्द्रमसा युक्तेन पुष्यनक्षत्रेण मूलं शिफामुत्थाप्य उद्धृत्य रजोदर्शनाच्चतुर्थेऽहनि स्नातायां भार्यायां रात्रौ उदपेषं यथा भवति तथा पिष्ट्वा तन्मूलमुदकेन पिष्ट्वा द्रवीभावमापाद्येत्यर्थः । दक्षिणस्यां नासिकायां दक्षिणे नासारंध्रेऽवसिंचति क्षारयति भार्त्ता । इयमोषधी त्रायमाणा सहमाना सरस्वती अस्या अहं बृहत्याः पुत्रः पितुरिव नाम जग्रभमित्यंतेन मंत्रेण ॥

इति पारस्करे गृह्यसूत्रे हरिहरभाष्ये प्रथमकाण्डे त्रयोदशीकण्डिका १३॥

अथ पुꣳसवनम् ॥ १ ॥ पुरा स्यंदत इति मासे द्वितीये तृतीये वा ॥ २ ॥ यदहः पुꣳसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युज्येत तदहरुपवास्याप्लाव्याऽहते वाससी परिधाप्य न्यग्रोधावरोहाꣳछुंगांश्च निशायामुदपेषं पिष्ट्वा पूर्ववदासेचनꣳहिरण्यगर्भोऽद्भ्यः संभृत इत्येताभ्याम् ॥ ३ ॥ कुशकंटकꣳसोमाꣳशुं चैके ॥ ४ ॥ कूर्मपित्तं चोपस्थे कृत्वा स यदि कामयेत वीर्यवान्त्स्यादिति विकृत्यैनमभिमंत्रय सुपर्णोऽसीति प्राग्विष्णुक्रमेभ्यः ॥ ५ ॥ १४ ॥

( अथ पुंऽसवनम् ) अथ अवसरप्राप्तं पुंसवनाख्यं गर्भसंस्कारकं कर्म व्याख्यास्यते ( पुरा स्यंदतइति ) पुरा अग्रे स्यंदते चलिष्यति यावत्पुरा निपातयोर्लडिति पुरायोगे भविष्यदर्थे वर्त्तमानप्रयोग इति हेतोः । ( मासे द्वितीये तृतीये वा यदहः पुंसा नक्षत्रेण चंद्रमा युज्येत ) गर्भधारणकालात् द्वितीये तृतीये वा मासे यस्मिन्नहनि उपवास्याभोजनं कारयित्वा भार्यामाप्लाव्य स्नापयित्वा अहते नवे सदशे सकृत्प्रक्षालिते वाससी अंतरीयोत्तरीये द्वे परिधाप्य परिधानं कारयित्वा ( न्यग्रोधावरोहाञ्छुंगांश्च निशायामुदपेषं पिष्ट्वा पूर्ववदासेचनम् ) न्यग्रोधस्य वटस्य अवरोहान् अवाचीनमवरोहंति जायंते इत्यवरोहास्तान् शुंगान् तदग्रपल्लवान् मुकुलाकारान् सान्निध्याच्चकारोवरोहसमुच्चयार्थः । ततश्चोभयं रात्रौ पूर्ववत् गर्भधारणार्थोक्तवत् पिष्ट्वा पूर्ववदेव आसेचनं भर्त्तुः । दक्षिणनासारंध्रे । मंत्रविशेषमाह ( हिरण्यगर्भोद्भ्यः संभृत इत्येताभ्यामृग्भ्यां कुशकंटकꣳसोमाꣳशुं चैके ) एके आचार्याः न्यग्रोधावरोहशुंगेषु पिष्यमाणेषु कुशस्य कंटकं मूलं सोमांशुं सोमलताखंडं च प्रक्षिपंति तत्पक्षे द्रव्यचतुष्टयपेषणम् ( कूर्मपित्तं चोपस्थे कृत्वा ) उत्संगे कृत्वा स यदि कामयेत् ( स यदि कामयेत वीर्यवान्त्स्यादिति विकृत्यैनमभिमंत्रयते सुपर्णोसीति प्राग्विष्णुक्रमेभ्यः ) अत्र काम्यमाह स भर्त्ता यदि कामयेत अयं गर्भः वीर्यवान् शक्तिमान् स्यादितीच्छेत् तदा अस्या भार्याया उपस्थे कूर्मपित्तं जलपूर्णशरावं निधाय विकृत्या विकृतिच्छंदस्कया सुपर्णोसीत्यनया ऋचा स्वः पतेत्यंतया एनं गर्भमभिमंत्रयते हस्तेन गर्भाशयं स्पृष्ट्वा मंत्रं जपतीत्यर्थः । विष्णुक्रमेभ्यः विष्णुक्रममंत्रेभ्यः प्राक् पूर्वं यावद्विकृतेः परिमाणमिति सूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः ॥ तत्र गर्भाधानप्रभृति द्वितीये तृतीये वा मासे यस्मिन् दिने पुन्नक्षत्रयुक्तश्चंद्रः तत्र तस्मिन्नहनि गर्भिणीमुपवासं कारयित्वा मातृपूजाभ्युदयिकं विधाय तां स्नापयित्वा अहते वाससी परिधाप्य रात्रौ न्यग्रोधावरोहञ्छुंगांश्च उदकेन पिष्ट्वा पक्षे कुशकंटकं सोमांशुं च तन्नासिकाया दक्षिण पुटे आसिंचति भर्ता हिरण्य

गर्भोद्भवः संभृत इति ऋग्भ्यां स यदीच्छेत् वीर्यवान् स्यादयं गर्भः तदा तस्याः स्त्रियाः उदशरावं उपस्थे कृत्वा सुपर्णोसीत्यनया विष्णोः क्रमोसीत्येतस्मात् प्राक्पठितया विकृत्या ऋचांतर्गर्भमभिमंत्रयते पिता॥

इति पारस्करे गृह्यसूत्रे हरिहरभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्दशीकाण्डिका ॥१४॥

अथ सीमंतोन्नयनम् ॥ १ ॥ पुꣳसवनवत् ॥ २ ॥ प्रथमगर्भे मासे षष्ठेऽष्टमे वा तिलमुद्गमिश्रꣳस्थालीपाकꣳश्रपयित्वा प्रजापतेर्हुत्वा पश्चादग्नेर्भद्रपीठ उपविष्टायां युग्मेन सटालुग्रप्सेनौदुंबरेण त्रिभिश्च दर्भपिंजूलैस्त्र्येण्या शलल्या वीरतरशंकुना पूर्णचात्रेण च सीमंतमूर्ध्वं विनयति भूर्भुवःस्वरिति ॥ ४ ॥ प्रतिमहाव्याहृति वा ॥ ५ ॥ त्रिवृतमाबध्नाति । अयमूर्ज्जावतो वृक्ष ऊर्ज्जीव फलिनी भवेति ॥ ६ ॥ अथाह वीणागाथिनौ राजानꣳसंगायेतां यो वाप्यन्यो वीरतर इति ॥ ७ ॥ नियुक्तामप्येके गाथामुपोदाहरंति । सोम एव नो राजेमा मानुषीः प्रजाः । अविमुक्तचक्र आसीरंस्तीरे तुभ्यमसाविति यां नदीमुपावसिता भवति तस्या नाम गृह्णाति ॥ ८ ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ९ ॥ १५ ॥

( अथ सीमंतोन्नयनं पुꣳसवनवत् ) अथ पुंसवनानंतरं क्रमप्राप्तं सीमंतोन्नयनं गर्भसंस्कारकं कर्म व्याख्यास्यते तच्च षष्ठेऽष्टमे वा मासे पुꣳसवनवत् पुंनक्षत्रे भवति ( प्रथमगर्भे मासे षष्ठेऽष्टमे वा ) आद्यगर्भे गर्भाधानप्रभृति षष्ठेऽष्टमे वा मासे नियमेन कुर्यात् गर्भांतरेष्वनियम इति कर्कोपाध्यायः। अन्ये तु प्रथमगर्भ एवेति । तथा चाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम् ' प्रथमे गर्भे सीमंतोन्नयनसंस्कारो गर्भमात्रसंस्कारः ' इति । " सकृत्संस्कृतसंस्काराः सीमंतेन द्विजस्त्रियः । यं यं गर्भं प्रसूयंते

स सर्वः संस्कृतो भवेत्" इति हारीतः । देवलश्च "सकृच्च संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता " । उपवासाप्लवनाहतवासोयुगपरिधापनानि व्रतिना गृह्यन्ते (तिलमुद्गमिश्रꣳ स्थालीपाकꣳ श्रपयित्वा प्रजापतेर्हुत्वा) तत्र विशेषमाह । तिलैर्मुद्गैर्मिश्रस्तिलमुद्गमिश्रस्तं स्थालीपाकमोदनं चरुं श्रपयित्वा आज्यभागांतं प्रजापतये स्वाहेत्येकामाहुतिं हुत्वा स्विष्टकृदादिप्राशनांतं विदध्यात् ( पश्चादग्नेर्भद्रपीठ उपविष्टायाम् ) अग्नेः पश्चिमतः भर्तुर्दक्षिणतः मृद्वासने आसीनायां गर्भिण्यां सत्यां ( युग्मेन सटालुग्रप्सेनौदुंबरेण त्रिभिश्च दर्भपिंजूलैस्त्र्येण्या शलल्या वीरतरशंकुना पूर्णचात्रेण च सीमंतमूर्ध्वं विनयति भूर्भुवः स्वरिति प्रतिमहाव्याहृति वा ) ततो भर्त्ता औदुंबरेण उदुंबरवृक्षोद्भवेन युग्मेन द्व्यादियुग्मेन द्व्यादियुग्मफलवता सटालुग्रप्सेन अपक्कफल एकस्तबकानिबद्धेन त्रिभिश्च दर्भपिंजूलैस्त्रिभिर्दर्भपवित्रैश्च त्र्येण्या त्रिषु स्थानेषु श्वेता त्र्येणी तया त्र्येण्या शलल्या शल्यकाख्यपक्षकंटकेन वीरतरशंकुना शरेषीकया आश्वत्थेन वा शंकुना पूर्णचात्रेण च सूत्रेण पूर्णं पूर्णचात्रं सूत्रकर्त्तनसाधनं । तर्कुरीति यावत् । तेन लोहकीलकेन च । चकारः सर्वसमुच्चयार्थः । अतश्चौदुंबरयुग्मादिभिः सर्वैः पुंजीकृतैः सीमंतं स्त्रिया ऊर्ध्वं विनयति पृथक्करोति ललाटांतरमारभ्य केशान् द्विधा करोति भूर्भुवः स्वर्विनयामि इत्येतावता मंत्रेण सकृदेव । पक्षांतरमाह प्रतिमहाव्याहृति वा अथवा प्रतिमहाव्याहृति महाव्याहृतिं महाव्याहृतिं प्रति विनयति ततश्च भूर्विनयामि भुवर्विनयामि स्वर्विनयामि इत्येवं त्रिर्विनयनं भवति । अत्र व्याहृतिमंत्रपदानामाख्यातपदं विना वाक्यस्यासंपूर्णत्वात् आख्यातपदाध्याहारः कर्त्तव्यः तत्र विधियुक्तस्य मंत्रभावः स्यादिति न्यायात् विनयतीति विधिपदं विपरिणम्य विनयामीत्यध्याह्रियते ( त्रिवृतमाबध्नाति ) त्रिवृतं वेणीं प्रति आबध्नाति पुंजीकृतमौदुंबरादिपंचकं वेण्यां विनियुनक्तीत्यर्थः । अयमूर्जावतोवृक्षऊर्जीवफलिनी भवेति मंत्रेण ( अथाह वीणागाथिनौ राजानꣳ संगायेतां यो वाप्यन्योवीरतर इति ) अथौदुंबरादिपंचकस्य वेणीबंधनानंतरं आह ब्रवीति । किम् हे वीणागाथिनौ

राजानं भूपतिं संगायेतां राजवर्णनसंबद्धं युवादिरूपकं सम्यग्गायेतां युवाम् । अथवा योऽन्योपि राजव्यतिरिक्तो वीरतरः प्रकृष्टो वीरः शूरस्तं संगायेतामित्यनुषंगः इत्याह ब्रवीति ( नियुक्तामप्येके गाथामुपोदाहरंति ) एके आचार्याः नियुक्तां गाने विहितां गाथां मंत्रमुपोदाहरंति पठंति । अपिः समुच्चयार्थः । तत्परोक्षे राजवीरतरयोरन्यतरगानं गाथागानं च समुच्चितं भवति । पक्षांतरे राजवीरतरयोरन्यतरगानं गाथागानं वा । तां गाथामाह ( सोम एव नोराजेत्यादि तीरे तुभ्यमित्यंता ) पद्धतिकारपक्षे राजवीरतरगाथानामेकतमस्यैव गानं तत्पक्षे नियुक्तामपीत्यपिशब्दो विवक्षितार्थः स्यात् ( असाविति यां नदीमुपावसिता भवति तस्या नाम गृह्णाति ) ततो गर्भिणी यां नदीमुप समीपे आवसिता स्थिता भवति तस्या नद्या असाविति गंगा यमुना इत्येवं प्रथमांतं नाम गृह्णाति । ( ततो ब्राह्मणभोजनम् ) इत्युक्तार्थमिति सूत्रव्याख्या ॥ अथ पद्धतिः॥ तत्र प्रथमे गर्भे षष्ठेऽष्टमे वा मासि पुँन्नक्षत्रे मातृपूजां वृद्धिश्राद्धं च कृत्वा बहिःशालायां पंचभूसंस्कारान् कृत्वा लौकिकाग्निमुपसमाधाय ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागांतं विदध्यात् । तत्र विशेषः पात्रासादने आज्यभागानंतरं तण्डुलतिलमुद्गानां क्रमेण पृथगासादनमुपकल्पनीयानि भद्रपीठं युग्मान्यौदुंबरफलानि एकस्तबकनिबद्धानि त्रयोदर्भपिंजूलाः श्येणी शलली वीरतरशंकुः शरेषीका आश्वत्थो वा शंकुः पूर्णं चात्रं वीणागाथिनौ चेति । आज्यमधिश्रित्य चरुस्थाल्यां मुद्गान् प्रक्षिप्याधिश्रित्य ईषच्छृतेषु मुद्गेषु तिलतंडुलप्रक्षेपं कृत्वा पर्यग्निकरणं कुर्यात् । तत आज्यभागांते स्थालीपाकेन प्रजापतये स्वाहेति हुत्वा इदं प्रजापतये इति त्यागं विधाय स्थालीपाकेनोत्तरार्द्धात्स्विष्टकृदाहुतिं महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यांता नवाहुतीर्हुत्वा संस्रवं प्राश्य पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं ब्रह्मणे दत्त्वा पश्चादग्नेर्भद्रपीठं स्थापयित्वा गर्भिण्यां योषिति स्नातायां परिहिताहतवासोयुग्मायां भद्रपीठ उपविष्टायां युग्मेन सटालुग्रप्सेनौदुंबरेण त्रिभिश्च दर्भपिंजूलैस्त्र्येण्या शलल्या वीरतरशंकुना पूर्णचात्रेण चेत्येतैः सर्वैः पुंजी-

कृतैः स्त्रियाः सीमंतं भूर्भुवःस्वर्विनयामि इति ऊर्ध्वं विनयति । मंत्रेण सकृत् यद्वा भूर्विनयामि भुवर्विनयामि स्वर्विनयामि इति त्रिर्विनयति ततो विनयनसाधनमौदुंबरादिपंचकं स्त्रिया वेण्यां बध्नाति अयमूर्जावतो वृक्ष ऊर्जीव फलिनी भवेतिमंत्रेण । अथ वीणागाथिनौ राजानं संगायेतामिति प्रैषं ददाति । अथवा अमुकं वीरतरं संगायेतामिति । ततस्तौ यद्वानाय प्रेषितौ तं गायतः । अथवा वीणागाथिनौ सोमं राजानं संगायेतामिति प्रेषितौ सोम एव नो राजेमामानुषीः प्रजाः अविमुक्तचक्रआसीरंस्तीरे तुभ्यमित्यंतां गाथां वीणागाथिनौ गायतः ॥ इति विकल्पपक्षः । समुच्चयपक्षे राजानमन्यं वीरतरं वा सोमं राजानं च संगायेतामिति प्रेषितौ उभयं गायतः असौ स्थाने समीपावस्थितायाः गंगाप्रमुखाया नद्याः संबुद्ध्यंतं गंगेत्यादि नाम गृह्णाति गर्भिण्येव । ततो ब्राह्मणभोजनं ददाति अत्र प्रथमगर्भे इतिवचनात् स्त्रीसंस्कारकर्मत्वाच्च । यतः " सकृत्संस्कृतसंस्काराः सीमंतेन द्विजस्त्रियः । यंयं गर्भं प्रसूयंते स सर्वः संस्कृतो भवेत् ॥" न प्रतिगर्भं सीमंतोन्नयनम्, पुंसवनं तु दृष्टार्थत्वाद्भाष्यकारमते प्रतिगर्भं भवति ॥

इति पा० गृ० ह० भा० प्र० पंचदशीकंडिका ॥ १५ ॥

सोष्यंतीमद्भिरभ्युक्षति । एजतु दशमास्य इति प्राग्यस्यैत इति ॥ १ ॥ अथावरावपतनम् । अवैतु पृश्निः शेवलꣳशुने जरायवत्तवे । नैवमाꣳसेन पीवरीं न कस्मिंश्चनायत नमवजरायु पद्यतामिति ॥ २ ॥ जातस्य कुमारस्याच्छिन्नायां नाड्यां मेधाजननायुष्ये करोति ॥ ३ ॥ अनामिकया सुवर्णांतर्हितया मधुघृते प्राशयति । घृतं वा भूस्त्वयि दधामि भुवस्त्वयि दधामि स्वस्त्वयि दधामि भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामीति ॥ ४ ॥ अथास्यायुष्यं करोति नाभ्यां दक्षिणे वा कर्णे

जपति अग्निरायुष्मान्त्स वनस्पतिभिरायुष्मांस्तेनत्वा-युषायुष्मंतं करोमि । सोम आयुष्मान्त्सौषधीभिरायुष्मां स्तेन त्वायुषायुष्मंतं करोमि । ब्रह्मायुष्मत्तद्ब्राह्मणैरा-युष्मत्तेन त्वायुषायुष्मंतं करोमि । देवा आयुष्मन्तस्तेऽमृ-तेनायुष्मंतस्तेन त्वायुषायुष्मंतं करोमि । ऋषयआ-युष्मंतस्ते व्रतैरायुष्मंतस्तेन त्वायुषायुष्मंतं करोमि । पितर आयुष्मंतस्ते स्वधाभिरायुष्मंतस्तेन त्वायुषायु-ष्मंतं करोमि । यज्ञ आयुष्मान्त्सदक्षिणाभिरायुष्मांस्तेन त्वायुषायुष्मंतं करोमि । समुद्र आयुष्मान्त्सस्रवंतीभिरा-युष्मांस्तेन त्वायुषायुष्मंतं करोमीति ॥ ५–६ ॥ त्रिस्त्रि-र्त्र्यायुषमिति च ॥ ७ ॥ स यदि कामयेत सर्वमायुरि-यादिति वात्सप्रेणैनमभिमृशेत् ॥ ८ ॥ दिवस्परीत्येत स्यानुवाकस्योत्तमामृचं परिशिनष्टि ॥ ९ ॥ प्रतिदिशं पंचब्राह्मणानवस्थाप्यब्रूयादिममनुप्राणितेति ॥ १० ॥ पूर्वोब्रूयात्प्राणेति ॥ ११ ॥ व्यानेति दक्षिणः ॥ १२ ॥ अपानेत्यपरः॥ १३ ॥ उदानेत्युत्तरः॥ १४ ॥ समानेति पंचम उपरिष्टादवेक्षमाणो ब्रूयात् ॥ १५ ॥ स्वयं वा कुर्यादनुपरिक्राममविद्यमानेषु ॥ १६ ॥ स यस्मिन्देशे जातो भवति तमभिमंत्रयते वेद ते भूमिहृदयं दिवि चंद्रमसि श्रितम् । वेदाहं तन्मां तद्विद्यात्पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतꣳशृणुयाम शरदः शतमिति ॥ १७ ॥ अथैनमभिमृशत्यश्मा भव परशुर्भव हिरण्य-मस्रुतं भव । आत्मा वै पुत्रनामासि सजीव शरदःशत-

मिति ॥ १८ ॥ अथास्य मातरमभिमंत्रयत इडासि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजीजनथाः । सा त्वं वीरवती भव यास्मान्वीरवतोऽकरदिति ॥ १९ ॥ अथास्यै दक्षिणꣳस्तनं प्रक्षाल्य प्रयच्छतीमꣳस्तनमिति ॥ २० ॥ यस्ते स्तन इति उत्तरमेताभ्याम् ॥ २१ ॥ उदपात्रꣳशिरस्तो निदध्यात्यापो देवेषु जाग्रथ यथा देवेषु जाग्रथ । एवमस्याꣳसूतिकायाꣳसपुत्रिकायां जाग्रथेति ॥ २२ ॥ द्वारदेशे सूतिकाग्निमुपसमाधायोत्थानात्संधिवेलयोः फलीकरणमिश्रान्सर्षपानग्नावावपति शंडामर्का उपवीरः शौंडिकेय उलूखलः । मलिम्लुचाद्रोणासश्च्यवनो नश्यतादितः स्वाहा । आलिखन्ननिमिषः किंवदंत उपश्रुतिर्हर्यक्षः कुंभी शत्रुः पात्रपाणिर्नृमणिर्हंत्रीमुखः सर्षपारुणश्च्यवनोनश्यतादितः स्वाहेति ॥ २३ ॥ यदि कुमार उपद्रवेज्जालेन प्रच्छाद्योत्तरीयेण वा पितांक आधाय जपति कूर्कुरः सुकूर्कुरः कूर्कुरो बालबंधनः । चेच्चेच्छुनक सृज नमस्ते अस्तु सीसरोलपेतापह्वर तत्सत्यम् ॥ यत्ते देवावरमददुः सत्वं कुमारमेव वा वृणीथाः । चेच्चेच्छुनकसृज नमस्ते अस्तु सीसरोलपेतापह्वर तत्सत्यं यत्ते सरमा माता सीसरः पिताश्यामशबलौ भ्रातरौ चेच्चेच्छुनकसृजनमस्ते अस्तुसीसरोलपेताऽपह्वरेति ॥ २४ ॥ अभिमृशति न नामयति न रुदति न

हृष्याति न ग्लयाति यत्र वयं वदामो यत्र चाभिमृशामसीति ॥ २९ ॥ ॥ १६ ॥

( सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति एजतु दशमास्यइति प्राग्यस्यैत इति ) सोष्यंतीं प्रसवशूलवतीं स्त्रियं भर्त्ता अद्भिर्जलेन अभ्युक्षति प्रसिंचति एजतु दशमास्य इत्येतया प्राग्यस्यैत इति प्राक्पठितया ऋचा व्यवसानया विराड्जगत्या ( अथावरावपतनम् ) अथाभ्युक्षणानंतरमवरावपतनम् अवरमुल्वं जरायुवेष्टितं गर्भवेष्टनम् । अवाचीनमधः पतत्यनेन जप्तेनेत्यवरावपतनो मंत्रः तं स्त्रीसमीपे उपविश्य भर्त्ता जपति यथा अवैतु पृश्निशेवलमित्यादि अवरा जरायु पद्यतामित्यंतम् । ( जातस्य कुमारस्याच्छिन्नायां नाड्यां मेधाजननायुष्ये करोति ) ततः जातस्य उत्पन्नस्य कुमारस्य अच्छिन्नायां नाड्यामखंडिते नाले सति मेधाजननायुष्ये मेधाजननं च आयुष्यं च मेधाजननायुष्ये ते करोति पिता । मेधाजननं तावदाह ( अनामिकया सुवर्णांतर्हितया मधुघृते प्राशयति घृतं वा भूस्त्वयि दधामि भुवस्त्वयि दधामि स्वस्त्वयि दधामि भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामीति ) अनामिकयांगुल्या सुवर्णेनाच्छादितया मधु च घृतं च मधुघृते द्वंद्वसमाससामर्थ्यादेकीकृते घृतं वा केवलं कुमारं सकृत् प्राशयति कुमारस्य जिह्वायां निर्मार्ष्टि भूस्त्वयीत्यादि सर्वं त्वयि दधामीत्यंतेन मंत्रवाक्यसमुदायेन । 'नत्वर्थैकत्वादेकं वाक्य' मिति जैमिनिसूत्रात् ' सुप्तिङंतचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता ' इत्यमरसिंहोक्तेश्चैकार्थमेकं वाक्यम् । एकस्य वाक्यस्य च तेषां वाक्यं निराकांक्षं मिथः संबद्धमिति कात्यायनवचनेनैकमंत्रत्वमिति प्रतिपादनात् कथं मंत्रवाक्यसमुदायस्यैकमंत्रत्वम् ? अत्रोच्यते सत्यं, यदि इतिकारादिकं मंत्रावसानाज्ञापकं किंचिन्न स्यात् तदेतच्छक्यम् । अत्र पुनरितिकारो मंत्रावसानज्ञापको जागर्ति तेन नायं दोषः । यथा सर्वैः भूर्भुव इत्येतावतैव गार्हपत्यमादधाति तैः सर्वैः पंचभिराहवनीयमादधाति भूर्भुवः स्वरिति च श्रुतौ वाक्यसमुदायस्य इतिकारेण

मंत्रावसानं ज्ञायते कातीयसूत्रेपि दारुभिर्ज्वलन्तमादधाति भूर्भुवइति आहवनीयमादधाति भूर्भुवःस्वरिति। अत्र यद्यपि एकैकस्या व्याहृते-र्मंत्रत्वं युक्तं समस्तानां च व्याहृतीनां च: तथापि इतिकारेण द्वयो-रपि व्याहृत्योर्मंत्रत्वं व्यवस्थाप्यते । एवमन्यत्रापि बहूनां मंत्रवाक्याना-मितिकारादिविनियोजकेन मंत्रैक्यं तत्र तत्रायमेव न्यायोनुसर्त्तव्यः । ( अथास्यायुष्यं करोति नाभ्यां दक्षिणे वा कर्णे जपति ) अथ मेधाजननानंतरमस्य कुमारस्यायुष्यमायुष्ये हितं जीवनवर्द्धनं कर्म करोति । तद्यथा । नाभिदेशे दक्षिणे वा श्रवणे नाभ्यां दक्षिणकर्णे वा इति नियमाधिकरणे सप्तमी गंगायां घोषइतिवत् तेन नाभिसमीपे दक्षिणकर्णसमीपे वा जपत्यग्निरायुष्मानित्यादिकान्मंत्रान् त्रिर्जपति त्रीन् वारान् उपांशु पठति अग्निसोमब्रह्मदेवऋषिपितृयज्ञसमुद्रइत्यं-तान् ( त्र्यायुषमिति च ): ततः त्र्यायुषं जमदग्नेरित्यादि तन्नोअस्तु त्र्यायुषमित्यंतं च मंत्रं तथैव त्रिर्जपति । इदं चायुष्यकरणं काला-तिक्रमेपि क्रियते । मेधाजननं मुख्यकालातिक्रमान्निवर्त्तते "तस्मात्कुमारं जातं घृतं वैवाग्रे प्रतिलेहयंति स्तनं वानुधापयंतीति जातमात्रस्य कुमारस्य श्रुत्या मेधाजननोपदेशात् । ( स यदि कामयेत सर्वमायुरि-यादिति वात्सप्रेणैनमभिमृशेत् ) सः पिता यदि ईप्सेत् अयं कुमारः सर्वं संपूर्णमायुर्जीवितमियात् प्राप्नुयात् इत्येवं तदा वात्सप्रेण वत्सारप्रिणा भालंदनेन दृष्टेनानुवाकेन एनं कुमारमभि समंततः सर्वं शरीरमालभेत तत्र विशेषमाह ( दिवस्परीत्येतस्यानुवाकस्यो-त्तमामृचं परिशिनष्टि ) दिवस्परीत्यादिको द्वादशर्चोनुवाको वात्सप्र एतस्य उत्तमामंत्यां द्वादशीमस्ताव्यग्निरित्येतामृचं परिशिनष्टि व्युदस्यति तां परित्यज्य एकादशभिर्ऋग्भिरभिमृशेदित्यर्थः ( प्रति-दिशं पंच ब्राह्मणानवस्थाप्य ब्रूयादिममनुप्राणितेति पूर्वो ब्रूयात्प्रा-णेति व्यानेति दक्षिणोऽपानेत्यपर उदानेत्युत्तरतः समानेति पंच उप-रिष्टादवेक्षमाणो ब्रूयात् स्वयं वा कुर्यादनुपरिक्राममविद्यमानेषु इत्यंतं सूत्रम ) कुमारस्य प्रतिदिशं दिशं दिशं प्रति चतसृषु दिक्षु प्राच्या-

दिषु मध्ये च यथाक्रमं पंच ब्राह्मणान् अवस्थाप्य संनिवेश्य कुमाराभि मुखान् तान् प्रतिब्रूयात् । किम् । इममनुप्राणितेति इमं कुमारमनुप्राणित अनु लक्षीकृत्य प्राणेत्यादि ब्रूत इति प्रैषः । ततः प्रेषिता ब्राह्मणः पूर्वादिक्रमेण प्राणइति कुमारं लक्षीकृत्य पूर्वो ब्रूयात् व्यानेति दक्षिणो ब्राह्मणः अपानेती पश्चिमः उदानेत्युत्तरः समानेति पंचमः उपरिष्टादूर्ध्वमेवेक्षमाणः अविद्यमानेषु स्वयं वा स्वयमेव अनुप्राणनं कुर्यात् कथमनुपरिक्रामं परिक्रम्य परिक्रम्य पूर्वादिकां दिशं प्राणेत्यादि अनुपरिक्रामेण णमुलंतमस्मिन्पक्षे प्रैषाभावः । ( स यस्मिन्देशे जातो भवति तमभिमंत्रयते ) स कुमारः यस्मिन्देशे भूभागे उत्पन्नः पतति तं देशम् अभिमंत्रयते हस्तेन स्पृशति वेद ते भूमिः इत्यादि शरदः शतमित्यंतेन मंत्रेण । ( अथैनमभिमृशत्यश्मा भवेति ) अथ जन्मदेशाभिमंत्रणानंतरमेनं कुमारं पिताभिमृशति समंततः सर्वशरीरे स्पृशति अश्मा भवेत्यादिना सजीवः शरदः शतमित्यंतेन मंत्रेण । वात्सप्राभिमर्शनादि एतदभिमर्शनांतं कालव्यतिक्रमेपि क्रियते, संस्कारकर्मकत्वात् । अथास्य मातरमभिमंत्रयते—इडासीती । अथ कुमाराभिमर्शनानंतरमस्य कुमारस्य जननीमभिमंत्रयते अभि लक्षीकृत्य इडासीत्यादिना वीरवतोकरदित्यंतेन । अथास्यै दक्षिणꣳ स्तनं प्रक्षाल्य प्रयच्छतीमꣳ स्तनमिति यस्ते स्तनइत्युत्तरमेताभ्याम् । अथाभिमंत्रणं कृत्वा अस्यै अस्याः मातुर्दक्षिणं स्तनं प्रक्षाल्य धावयित्वा कुमाराय ददाति इमꣳ स्तनामित्येतयर्चा तत उत्तरं वामं स्तनं प्रक्षाल्य प्रयच्छति यस्ते स्तन इमꣳ स्तनमित्येताभ्यामृग्भ्याम्।( उदपात्रꣳ शिरस्तो निदधात्यापोदेवेषु जाग्रथेति ) उदपात्रं जलपूर्णपात्रं शिरस्तः शिरःप्रदेशे कुमारस्य निदधाति स्थापयति आपोदे वेष्वित्यादिना जाग्रथेत्यंतेन मंत्रेण । ( द्वारदेशे सूतिकाग्निमुपसमाधायोत्थानात्संधिवेलयोः फलीकरणमिश्रान् सर्षपानग्नावावपति शंडामर्काइत्यादि ) ततः पंचभूसंस्कारपूर्वकं द्वारदेशे सूतिकागृहस्य सूतिकाग्निं स्थापयित्वा उत्थानात् उत्थानं यावत् संधिवेलयोः सायं प्रातः फलीकरणमिश्रान् फलीकरणैः मिश्रान्

युक्तान् सर्षपान् तस्मिन्नग्नौ आवपति जुहोति द्वे आहुती शंडामर्का इति । आलिखन्ननिमिषइति द्वाभ्यां मंत्राभ्यामावपनोपदेशात् होमेतिकर्त्तव्यता निवृत्तिः । नैमित्तिकमाह (यदि कुमार उपद्रवेज्जालेन प्रच्छाद्योत्तरीयेण वा पिताङ्क आधाय जपति कुर्कुरइत्यादि ) यदि चेत्कुमारोबालग्रहः तं बालमुपद्रवेत् अभिभवेत् तदा तं बालं जालेन मत्स्यग्रहणसाधनेन तदलाभे उत्तरीयेण वाससा प्रच्छाद्य छादयित्वा अंके उत्संगे निधाय धृत्वा कूर्कुरइत्यादिकमपह्वरेत्यंतं मंत्रं जपति ( अभिमृशति न नामयति ) जापान्ते कुमारस्य सर्वांगमभिमृशति न नामयतीत्यादि यत्र चाभिमृशामसीत्यंतेन मंत्रेणेति सूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः ॥ सोष्यंतीं स्त्रियमेजतु दशमास्य इत्यनयर्चा अस्त्रज्जरायुणा सहेत्यंतया अद्भिरभ्युक्षति पतिः ततः स्त्रीसमीपे अवैतु पृश्निशेवलꣳ शुने जराय्वत्तवे नैव मांꣳसेन पीवरीं न कस्मिंश्चनायतमवरा जरायुपद्यतामित्यंतमवरावपतनं मंत्रं जपति । तत्र यदि कुमार उत्पद्यते तदा मातृपूजाभ्युदयिके विधाय अच्छिन्ने नाले मेधाजननायुष्ये करोति । तत्र मेधाजननं यथा अनामिकयांगुल्या सुवर्णेनांतर्हितया मधुघृते मेलयित्वा केवलं घृतं कुमारं भूस्त्वयि दधामि भुवस्त्वयि दधामि स्वस्त्वयि दधामि भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामीत्यनेन मंत्रेण सकृत्प्राशयति । अथायुष्यं करोति तद्यथा कुमारस्य नाभिसमीपे दक्षिणकर्णसमीपे वा अग्निरायुष्मानित्यादिकान् समुद्र आयुष्मानित्यंतानष्टौ मंत्रान् त्रिर्जपति । "अग्निरायुष्मान्त्स वनस्पतिभिरायुष्मांस्तेन त्वायुषायुष्मंतं करोमि सोमआयुष्मान्त्स औषधीभिरायुष्मांस्तेन त्वायुषायुष्मंतं करोमि ब्रह्मायुष्मत्तद्ब्राह्मणैरायुष्मत्तेन त्वायुषायुष्मंतं करोमि देवाआयुष्मंतस्तेमृतेनायुष्मंतस्तेन त्वायुषायुष्मंतं करोमि ऋषय आयुष्मंतस्ते व्रतैरायुष्मंतस्तेन त्वायुषायुष्मंतं करोमि पितर आयुष्मंतस्ते स्वधाभिरायुष्मंतस्तेन त्वायुषायुष्मंतं करोमि यज्ञ आयुष्मान्त्स दक्षिणाभिरायुष्मांस्तेन त्वायुषायुष्मंतं करोमि समुद्र आयुष्मान्त्स स्रवंतीभिरायुष्मांस्तेन त्वायुषायुष्मंतं करोमि" इति । ततस्त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषं यद्देवेषु त्र्यायुषं तन्नोअस्तु

त्र्यायुषमिति मंत्रं त्रिर्जपति स पिता यदि कामयेत अयं कुमारः सर्व-मायुरियादिति तदा तं कुमारं दिवस्परीत्यारभ्य उशिजोविवज्ञुरित्यंतेन वात्सप्रसंज्ञकेनानुवाकेनाभिमृशेत् । अथ कुमारस्य पूर्वादिचतसृषु दिक्षु चतुरो ब्राह्मणान् एकं मध्ये च अवस्थाप्य इममनुप्राणितेति तान् ब्रूयात् ततः पूर्वदिक्स्थितो ब्राह्मणः कुमारं लक्षीकृत्य प्राण इति दक्षिणो व्यानइति पश्चिमः अपानइति उत्तर उदानइति पंचमः समानइति उपरिष्टादवेक्षमाणः ब्रूयात् । अविद्यमानेषु तु ब्राह्मणेषु स्वयमेव तस्यां तस्यां दिशि कुमाराभिमुखं स्थित्वा प्राणेत्यादि पूर्वोक्तं ब्रूयात् अस्मिन् पक्षे न प्रैषः ततो यस्मिन् देशे कुमारो जातो भवति तं देशं वेद ते भूमि हृदयं दिवि चंद्रमसि श्रितम् । वेदाहं तन्मां तद्विद्यात्पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं शृणुयाम शरदः शतमित्यंतेन मंत्रेणाभिमंत्रयते । अथैनं कुमारमश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमश्रुतं भव । आत्मा वै पुत्र-नामासि सजीव शरदः शतमित्यंतेन मन्त्रेणाभिमृशति अथास्य कुमा-रस्य मातरमभिमंत्रयते इडासि मैत्रावरुणी वी रे वीरमजीजनथाः सा त्वं वीरवती भव यास्मान्वीरवतोकरदित्यनेन मंत्रेण । अथ अस्य कुमारस्य मातुर्दक्षिणं स्तनं प्रक्षाल्य प्रयच्छति इमꣳ स्तनमित्यनयर्चा तत उत्तरं वामं प्रक्षाल्य प्रयच्छति यस्ते स्तनइमꣳ स्तनमित्येताभ्यामृग्भ्याम् । ततः कुमा-रस्य शिरःप्रदेशे उदपात्रं जलपूर्णं पात्रं निदधाति स्थापयति आपो देवेषु जाग्रथ यथा देवेषु जाग्रथ एवमस्याꣳ सूतिकायाꣳ सपुत्रिकायां जाग्र-थेत्यनेन तदुदपात्रं प्रागुत्थानात्स्थापितमेव तिष्ठति । ततः सूतिकागृ-हस्य द्वारदेशे पंचभूसंस्कारान् कृत्वा सूतिकाग्निं स्थापयित्वा सायंप्रातः संध्याद्वये फलीकरणमिश्रान् तंडुलकणयुतान्सर्षपांस्तस्मिन्नग्नौ हस्तेन जुहोति यावत्सूतिकोत्थानम् । कथं शंडामर्का उपवीरः शौण्डिकेय उलू-खलमालिम्लुचोद्रोणासश्च्यवनोनश्यतादितः स्वाहा ॥ इत्यनेन मंत्रेणै-कामाहुतिमालिखन्ननिमिषः किंवदंत उपश्रुतिः हर्यक्षः कुंभी शत्रुः पात्रपाणिर्नृमाणिहंत्रमुखः सर्षपारुणश्च्यवनोनश्यतादितः स्वाहा इत्य-नेन द्वितीयामिदमग्नय इत्युभयत्र त्यागः । यदि कुमारग्रहो बालमुप-

द्रवेत्तदा तं बालं जालेन उत्तरीयेण वा वस्त्रेण प्रच्छाद्य अंके गृहीत्वा पिता जपति कूर्कुरः सुकूर्कुरः कूर्कुरो बालबंधनः चेचेच्छुनक सृज नमस्ते अस्तु सीसरोलपेतापह्वर तत्सत्यम् । यत्ते देवावरमददुः सत्वं कुमारमेव वावृणीथाः चेचेच्छुनक सृज नमस्ते अस्तु सीसरोलपेतापह्वर तत्सत्यं यत्ते सरमा माता सीसरः पिता श्यामशबलौ भ्रातरौ चेचेच्छुनक सृज नमस्ते अस्तु सीसरोलपेतापह्वरेत्यंतं मंत्रम् । न नामयति न रुदति न हृष्यति न ग्लायति यत्र वयं वदामो यत्र चाभिमृशामसीत्यनेन मंत्रेण पिता कुमारमभिमृशति ॥ १६ ॥

इति पारस्करगृह्यसूत्रे हरिहरभाष्ये प्रथमकाण्डे षोडशीकण्डिका ॥ १६ ॥

**दशम्यामुत्थाप्य ब्राह्मणान्भोजयित्वा पिता नाम करोति ॥ १ ॥ द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं दीर्घाभिनिष्ठानं कृतं कुर्यान्न तद्धितम् ॥ २ ॥ अयुजाक्षरमाकारांतर्ठ स्त्रियै तद्धितम् ॥ ३ ॥ शर्म ब्राह्मणस्य वर्म क्षत्रियस्य गुप्तेति वैश्यस्य ॥ ४ ॥ चतुर्थे मासि निष्क्रमणिका ॥ ५ ॥ सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति ॥ ६ ॥ १७ ॥**

( दशम्यामुत्थाप्य ब्राह्मणान्भोजयित्वा पिता नाम करोति ) प्रसवदिनमारभ्य दशम्यां तिथौ सूतिकां सूतिकागृहादुत्थाप्य नामकरणाङ्गतया ब्राह्मणान् त्रीन् भोजयित्वा पिता अपत्यस्य नामधेयं करोति अत्र दशम्यामिति सूतकांतोपलक्षणं ततश्च यस्य यावंति दिनानि सूतकं तदंतदिने सूतकोत्थापनमित्यर्थः । अपरदिने च नामकरणं तथा च गोभिलसूत्रम् "दशरात्रे व्युष्टे नामकरणम्" इति । याज्ञवल्क्यवचनम् "अहन्येकादशे नाम" इति नामकरोतीत्युक्तम् । तत्कीदृशमित्यपेक्षायामाह ( द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा घोषवदाद्यंतरंतस्थं दीर्घाभिनिष्ठानं कृतं कुर्यान्नताद्धितमयुजाक्षरमाकारांतर्ठ स्त्रियै तद्धितम् ) द्वे अक्षरे यस्य तत्

द्व्यक्षरं चत्वार्यक्षराणि यस्य तच्चतुरक्षरमनयोर्विकल्पः किंच घोषवदादि घोषवदक्षरमादौ यस्य नाम्नः तत् घोषवदादि घोषवंति चाक्षराणि गघङजझञडढणदधनबभमहइत्येतानि अंतरंतस्थमंतर्मध्ये अंतस्था यस्य तदंतरंतस्थमंतस्था यरलवाः दीर्घाभिनिष्ठानं दीर्घमह्रस्वमभिनिष्ठानमवसानं यस्य तत् दीर्घाभिनिष्ठानं कृतं कृत्प्रत्ययांतं कुमारस्य नामधेयं कुर्यात् पक्षांतरे कृतं पितामहादिनाम तत्कुर्यात् न तद्धितं तद्धितप्रत्ययांतं न कुर्यात् । स्त्रिया नाम्नि विशेषमाह अयुजाक्षरमयुजानि विषमाणि त्र्यादीन्यक्षराणि यस्मिन्नाम्नि तदयुजाक्षरमाकारांतमाकारः अंते यस्य तदाकारांतं तद्धितं तद्धितप्रत्ययांतं स्त्रियै स्त्रियानाम कुर्यादित्यनुषंगः । अपि च ( शर्म ब्राह्मणस्य वर्म क्षत्रियस्य गुप्तेति वैश्यस्य ) ब्राह्मणस्य विप्रस्य पूर्वोक्तलक्षणनामांते शर्मेति क्षत्रियस्य पूर्वोक्तलक्षणनामांते वर्मेति वैश्यस्य पूर्वोक्तनामांते गुप्तेति पदं कुर्यात् । अथवा ब्राह्मणस्य नाम शर्म मंगलप्रतिपादकं कुर्यात् क्षत्रियस्य वर्म शौर्यरक्षावत्ताप्रतिपादकं वैश्यस्य गुप्तेति धनवत्ताप्रतिपादकं शूद्रस्य प्रेष्यत्वप्रतिपादकमिति बोद्धव्यम् ॥ इति सूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः ॥ सूतकान्तद्वितीयदिने नामकरणनिमित्तकं मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं विधाय अन्यब्राह्मणत्रयं भोजयित्वा पिता कुमारस्य द्व्यक्षरमित्यादिनोक्तलक्षणं नाम करोति यथाशिष्टाचारं देवराजशर्मा इत्यादि ॥ ( चतुर्थे मासि निष्क्रमणिका ) कुमारस्य गृहाद्बहिर्निष्क्रमणं करोति पिता ( सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति ) अथ तच्चक्षुर्देवहितमित्यादिना भूयश्च शरदः शतादित्यंतेन मंत्रेण श्रीसूर्यं भगवंतं रश्मिमालिनमुदीक्षयति कुमारं प्रदर्शयति पिता इति सूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः ॥ जन्मदिने जन्मनक्षत्रे वा प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वा अस्य कुमारस्य गृहान्निष्क्रमणं करिष्ये इति संकल्प्य तदंगत्वेन चतुर्थे मासि शुभे दिने मातृपूजाभ्युदयिके विधाय मात्रा अंके कृतं कुमारं गृहाद्बहिरानीय तच्चक्षुर्देवहितम् इति मंत्रेण शिशोः सूर्यस्य उदीक्षणं पिता कारयति ॥

इति पारस्करगृह्यसूत्रे हरिहरभाष्ये प्रथमकांडे सप्तदशी कंण्डिका ॥ १७ ॥

प्रोष्येत्य गृहानुपतिष्ठते पूर्ववत् ॥ १ ॥ पुत्रं दृष्ट्वा जपति । अंगादंगात्संभवसि हृदयादधिजायसे आत्मा वै पुत्रनामासि सजीव शरदः शतमिति ॥ २ ॥ अथास्य मूर्द्धानमवजिघ्रति । प्रजापतेष्ट्वा हिंकारेणावजिघ्रामि सहस्रायुषासौ जीव शरदः शतमिति ॥ ३ ॥ गवां त्वाहिंकारेणेति चेति दक्षिणेऽस्य कर्णे जपति। अस्मे प्रयंधि मघवन्नृजीषिन्निंद्ररायोविश्ववारस्य भूरेः अस्मे शतꣳशरदोजीवसेधा अस्मे वीरांच्छश्वतइंद्र शिप्रिन्निति ॥ ४ ॥ इंद्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि चित्तिं दक्षस्य सुभगत्वमस्मे पोषꣳरयीणामरिष्टिं तनूनाꣳस्वाद्मानं वाचः सुदिनत्वमह्नामिति सव्ये ॥ ५ ॥ स्त्रियै तु मूर्द्धानमेवावजिघ्रति तूष्णीम् ॥ ६ ॥ १८ ॥

( प्रोष्येत्य गृहानुपतिष्ठते पूर्ववत् ) प्रोष्य प्रवासादेत्य गृहान् गृहस्थितान् भार्यापुत्रादीन् उपतिष्ठते प्रार्थयते कथं पूर्ववत् आहिताग्नि-प्रवासप्रकरणोक्तवत् तद्यथा गृहानाविभीतेत्यारभ्य उपहूतो गृहेषु नइत्येतैस्त्रिभिर्मंत्रैः गृहानुपस्थाय क्षेमाय वा इत्यादिना शंयोरित्यंतेन मंत्रेण गृहं प्रविशेत् । केचित्तु सूत्रकारेण गृहोपस्थानमात्रविधानात् मंत्रवत् प्रवेशं नेच्छंति ( पुत्रं दृष्ट्वा जपत्यंगादंगात्संभवसि हृदयादधिजायसे आत्मा वै पुत्रनामासि सजीव शरदः शतमिति ) पुत्रमात्मजं दृष्ट्वा विलोक्य अंगादंगादित्यादिकं मंत्रं जपति ( अथास्य मूर्द्धानमवजिघ्रति प्रजापतेष्ट्वेति ) अथ जपानंतरमस्य पुत्रस्य मूर्द्धानं शिरः अवजिघ्रति अवाचीनं जिघ्रति केन मंत्रेण ( प्रजापतेष्ट्वा हिंकारेणावजिघ्रामि सहस्रायुषाऽमुकशर्मन् जीव शरदः शतमित्यंतेन मंत्रेण सकृत् मूर्द्धानमवघ्राय द्विस्तूष्णीमवजिघ्रति ) पुनः गवां त्वाहिंकारेणेति

च त्रिः पुनर्गवां त्वा हिंकारेणावजिघ्रामि सहस्रायुषाऽमुकशर्मन् जीव शरदः शतमिति मंत्रेण सकृत् मूर्द्धानमवजिघ्राय द्विस्तूष्णीमवजिघ्रति ( दक्षिणेऽस्य कर्णे जपति अस्मेप्रयंधीति ) अस्य पुत्रस्य दक्षिणे कर्णे श्रवणे अस्मे प्रयन्धि मघवन्नजीषिन्निंद्ररायो विश्ववारस्य भूरेः अस्मे शतꣳशरदोजीवसेधा अस्मेव्वीरांच्छश्वतइंद्रशिप्रिन्निितिमंत्रं जपति । अथ सव्ये वामकर्णे इंद्रश्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि चित्तिं दक्षस्य सुभगत्वमस्मे पोषꣳरयीणामरिष्टिं तनूनाꣳस्वाद्मानं वाचः सुदिनत्वमह्नामित्यंतं मंत्रं जपति ( स्त्रियै तु मूर्द्धानमेवावजिघ्रति तूष्णीम् ) स्त्रियाः पुत्रिकायाः मूर्द्धानमेव अवजिघ्रति तूष्णीं विना मंत्रेण एवकारेण दर्शनजपकर्ण-योर्निवृत्तिः ॥ १८ ॥

इति पारस्करगृह्यसूत्रे हरिहरभाष्ये प्रथमकांडेऽष्टादशकण्डिका ॥१८॥

**षष्ठे मासेऽन्नप्राशनम् ॥ १ ॥ स्थालीपाकꣳश्रपयित्वाज्यभागाविष्ट्वाज्याहुतीर्जुहोति देवीं वाचमजनयंत देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदंति । सानोमंद्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतु स्वाहेति ॥ २ ॥ वाजोनोअद्येति द्वितीयाम् ॥ ३ ॥ स्थालिपाकस्य जुहोति प्राणेनान्नमशीय स्वाहाऽपानेन गंधानशीय स्वाहा चक्षुषा रूपाण्यशीय स्वाहा श्रोत्रेण यशोशीय स्वाहेति ॥ ४ ॥ प्राशनांते सर्वान्रसान्त्सर्वमन्नमेकतोद्धृत्याथैनं प्राशयेत् ॥ ५ ॥ तूष्णीꣳहंतेति वा हंतकारं मनुष्या इति श्रुतेः ॥ ६ ॥ भारद्वाज्यामाꣳसेन वाक्प्रसारकामस्य ॥ ७ ॥ कपिंजलमाꣳसेनान्नाद्यकामस्य ॥ ८ ॥ मत्स्यैर्जवनकामस्य ॥ ९ ॥ कृकषायाऽआयुष्कामस्य ॥ १० ॥ आटयाब्रह्मवर्चसकामस्य ॥ ११ ॥ सर्वैः**

**सर्वकामस्य ॥ १२ ॥ अन्नपर्याय वा ततो ब्राह्मणभोजनमन्नपर्याय वा ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ १३ ॥ १९ ॥**

**इति श्रीपारस्करविरचिते गृह्यसूत्रे प्रथमः कांडः समाप्तः ॥**

( षष्ठे मासेऽन्नप्राशनम् ) जन्मतः षष्ठे मासे कुमारस्य अन्नप्राशनं कर्म कुर्यात् स्थालीपाकꣳ श्रपयित्वाज्यभागाविष्ट्वाज्याहुतीः जुहोति । अन्नप्राशनस्येतिकर्त्तव्यताविशेषमाह स्थालीपाकं चरुं यथाविधि श्रपयित्वा आघारावाज्यभागौ हुत्वा द्वे आहुती जुहोति ॥ ( देवीं च वाचमित्यादि वाजोनोअद्येति च द्वितीयामित्यंतं सूत्रम् ) आज्येन वाचमित्यादिकया ऋचा एकामाहुतिं जुहुयात् इदं वाचे इति त्यागं विधाय चकारात्पुनर्देवीं वाचमित्येतस्यांते वाजोनः यथा देवीं वाचमिति वाजोनो अद्येति द्वाभ्यामृग्भ्यां द्वितीयामाज्याहुतिं हुत्वा इदं वाचे वाजायचेति त्यागं कुर्यात् । ( स्थालीपाकस्य जुहोति ) स्थालीपाकस्य चरोः प्राणेनान्नमशीयेत्यादिभिश्चतुर्भिर्मंत्रैश्चतस्रश्चाहुतीर्जुहोति ततः स्विष्टकृदादिप्राशनांतं विधाय ( सर्वान् रसान्सर्वमन्नमेकतोत्याद्धुथैनं प्राशयेत्तूष्णीꣳ हंतेति वा हंतकारं मनुष्याइति श्रुतेः ) सर्वान्मधुरादीन् रसान्सर्वमन्नं भक्ष्यभोज्यलेह्यपेयचोष्यादि एकतोकृत्य एकतोकृत्येत्यत्र विसर्जनीयलोपेपि पुनः संधिरार्षः एकतः एकस्मिन् पात्रे उद्धृत्य कृत्वा अथानंतरमेनं कुमारं प्राशयेत् तूष्णीं मंत्ररहितं हंतेति वा मंत्रेण मंत्रं कुतः हंतकारं मनुष्याइति श्रुतेः हंतकारं मनुष्या उपजीवंति इति श्रवणात् ( भारद्वाज्यामाꣳसेन वाक्प्रसारकामस्य कपिंजलमाꣳसेनान्नाद्यकामस्य मत्स्यैर्जवनकामस्य सर्वैः सर्वकामस्यान्नपर्यायवा ) अत्र गुणफलमाह भारद्वाज्याः पक्षिण्याः मांसेन कुमारस्य प्राशनं कारयितव्यं भवति कस्य पितुः कथंभूतस्य वाक्प्रसारकामस्य वाचः प्रसारो बहुत्वं तत्कुमारस्य कामयते इतिवाक्प्रसारकामः तस्य कर्त्तरि षष्ठी कृत्यप्रत्ययांतत्वात् एवमन्नाद्यकामस्य

कपिंजलमांसेन । एवमुत्तरत्रापि अयमर्थः यदि कुमारः अयं वाग्मी स्यादिति कामयेत् तदा भारद्वाज्या मांसं प्राशयेत् यदि कुमारोऽन्नादः स्यादिति कामयेत्तदा कपिंजलमांसं प्राशयेत् कपिंजलः कारंडवो मैरिर्वा मयूरोवा केचित्तित्तिरो वेति । यदि कुमारोयं जवनः शीघ्रगामी स्यात्तदा यथासंभवं मत्स्यान् प्राशयेत् । स यदि कुमारः दीर्घायुः स्यादिति कामयेत् तदा कृकषाया मांसं प्राशयेत् । यदि कुमारो ब्रह्मवर्चस्वी स्यादिति कामयेत् तदा आट्या मांसं प्राशयेत् । यदि वाक्प्रसारादीनि ब्रह्मवर्चसांतानि सर्वाणि कुमारस्य भवंत्विति कामयेत् तदा भारद्वाज्यादीनामाटचंतानां सर्वाणि मांसानि क्रमेण प्राशयेत् अन्नपर्यायवा अन्नपरिपाट्यावा अन्नवदेकीकृत्य प्राशयेदित्यर्थः । अन्नपर्यायेति अविभक्तिकमार्षं पदम् (ततोब्राह्मणभोजनम्) ततः कर्मसमाप्तौ एकस्य ब्राह्मणस्य भोजनं कारयितव्यमत्र कांडपरिसमाप्तौ द्विरुक्तिः यथा कात्यायनसूत्रे अध्यायपरिसमाप्तौ उपस्पृशेदपइति सूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः ॥ कुमारस्य षष्ठे मासे चंद्रतारानुकूले शुभे दिने मातृपूजापूर्वकं नांदीमुखश्राद्धं विधाय पंचभूसंस्कारान् कृत्वा लौकिकाग्निं स्थापयित्वा ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागांतं विदध्यात् । तत्र आज्येन देवीं वाचमजनयंत देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदंति सानोमंद्रेषमूर्ज्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतु स्वाहेति प्रथमामिदं वाचे इति त्यागं विधाय पुनर्देवीं वाचमित्येतस्यांते वाजोनोअद्यप्रसुवातिदानं वाजोदेवा देवाकृतुभिः कल्पयाति वाजोहिमा सर्ववीरं जजान विश्वाआशाव्वाजपतिर्जयेय स्वाहेति द्वितीयम् । इदं वाचे वाजायेति चेति त्यागं कुर्यात् । अथ स्थालीपाकेन चतस्रआहुतीर्जुहोति तद्यथा प्राणेनान्नमशीय स्वाहा इदं प्राणाय अपानेन गंधानशीय स्वाहा इदमपानाय चक्षुषा रूपाण्यशीय स्वाहा इद चक्षुषे श्रोत्रेण यशोशीय स्वाहा इदं श्रोत्राय ।ततः स्थालीपाकेन स्विष्टकृतं हुत्वा महाव्याहृत्यादि प्राजापत्यांता नवाहुतीराज्येन हुत्वा संस्रवप्राशनं दक्षिणादानांतं कृत्वा सर्वान्रसान् सर्वं चान्नमेकस्मिन् पात्रे समुद्धृत्य सकृदेव कुमारं तूष्णीं

प्राशयेत् हंतेति वा मंत्रेण । स यदि कुमारस्य वाग्वित्वमिच्छेत्तदा भारद्वाज्यामांसं प्राशयेत् यद्यन्नाद्यत्वं कामयेत तदा कपिंजलमांसं यदि जवनत्वं तदा मत्स्यमांसं यदि दीर्घायुष्ट्वं तदा कृकषायाः मांसं यदि ब्रह्मवर्चसं तदा आटद्यामांसं यदि सर्वकामस्तदा सर्वमांसानि क्रमेण प्राशयेत् एकीकृत्य वा अस्य कर्मणः समृद्ध्यर्थं ब्राह्मणमेकं भोजयिष्ये इति संकल्प्य ब्राह्मणं भोजयेत् ॥ इत्यन्नप्राशनम् । इत्येकोनविंशति समाकंडिका ॥ १९ ॥

इत्यग्निहोत्रिहरिहरविरचितायां पारस्करगृह्यसूत्रव्याख्यान-
पूर्विकायां प्रयोगपद्धतौ प्रथमकांडः समाप्तः ॥

---

# अथ द्वितीयकाण्डः ।

अथ चूडाकरणकेशांतौ तंत्रेण सूत्रयति ॥

सांवत्सरिकस्य चूडाकरणम् ॥ १ ॥ तृतीये वाप्रतिहते ॥ २ ॥ षोडशवर्षस्य केशांतः ॥ ३ ॥ यथामंगलं वा सर्वेषाम् ॥ ४ ॥ ब्राह्मणान्भोजयित्वा माता कुमारमादायाप्लाव्याहते वाससी परिधाप्याङ्क आधाय पश्चादग्नेरुपविशति ॥ ५ ॥ अन्वारब्ध आज्याहुतीर्हुत्वा प्राशनांते शीतास्वप्सूष्णा आसिंचति उष्णेन वा य उदकेनेह्यदिते केशान्वपेति ॥ ६ ॥ केशश्मश्रिवति च केशांते ॥ ७ ॥ अथात्रनवनीतपिण्डं घृतपिण्डं दध्नो वा प्रास्यति ॥ ८ ॥ तत आदाय दक्षिणं गोदानमुंदाति । सवित्रा प्रसूता दैव्या आप उंदन्तु ते तनूं दीर्घायुत्वाय वर्चसइति ॥ ९ ॥ त्र्येण्या शलल्या विनीय त्रीणि कुशतरुणान्यंतर्दधाति ओषधइति ॥ १० ॥ शिवोनामेति

लोहक्षुरमादाय निवर्त्तयामीति प्रवपति येनावपत्सवि-
ता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् ॥ तेन ब्रह्माणो
वपतेदमस्यायुष्यञ्जरदष्टिर्यथासदिति ॥ ११ ॥ सकेशानि
प्रच्छिद्यानडुहे गोमयपिंडे प्रास्यत्युत्तरतो ध्रियमाणे
॥ १२ ॥ एवं द्विरपरं तूष्णीम् ॥ १३ ॥ इतरयोश्चोन्द-
नादि ॥ १४ ॥ अथ पश्चात्र्यायुषमिति ॥ १५ ॥
अथोत्तरतः येन भूरिश्चरादिवंज्योक्चपश्यामि सूर्यम् ॥
तेन ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय सुश्लोक्याय
स्वस्तय इति ॥ १६ ॥ त्रिः क्षुरेण शिरः प्रदक्षिणं परि-
हरति संमुखं केशांते ॥ १७ ॥ यत्क्षुरेण मज्जयता
सुपेशसा वप्ता वपति केशाञ्छिन्धि शिरो मास्यायुः
प्रमोषीः ॥ १८ ॥ मुखमिति च केशांते ॥१९॥ ताभि-
रद्भिः शिरः समुद्य नापिताय क्षुरं प्रयच्छति । अक्षुण्व-
न्परिवपेति ॥ २० ॥ यथामंगलं केशशेषकरणम् ॥२१॥
अनुगुप्तमेतꣳसकेशं गोमयपिंडं निधाय गोष्ठे पल्वल
उदकांते वा ॥ २२ ॥ आचार्याय वरं ददाति ॥२३॥ गां
केशांते ॥ २४ ॥ संवत्सरं ब्रह्मचर्यमवपनं च केशांते
द्वादशरात्रꣳषड्रात्रं त्रिरात्रमंततः ॥ २५ ॥ १ ॥

( सांवत्सरिकस्य चूडाकरणं तृतीये वाप्रतिहते ) संवत्सरमब्दम्
अतिक्रांतः सांवत्सरिकः । तस्य कुमारस्य चूडाकरणं चूडाकर्म
कुर्यात् तृतीये वा संवत्सरे अप्रतिहते अल्पावशिष्टे ( यथामंगलं वा
सर्वेषाम् ) यद्वा यथामंगलं यथाकुलाचारम् । एतदुक्तं भवति यस्य कुले
सांवत्सरिकस्य चूडाकर्म क्रियते तस्य सांवत्सरिकस्य । यस्य तृतीयेऽब्दे

तस्य तदा इति व्यवस्था । यस्य कुले नास्ति नियमः तस्य यदृच्छया विकल्पः । अन्ये तु यथामंगलशब्देन धर्मशास्त्रांतरे विहितकालान्तरोपलक्षणमाहुः । अतश्च सर्वेषां तुल्यविकल्पः ( षोडशवर्षस्य केशांतः ) षोडशवर्षाण्यतीतानि यस्य असौ षोडशवर्षः तस्य सप्तदशे वर्षे केशांतः केशांताख्यः संस्कारो भवति । अत्र यद्यपि सूत्रक्रमोऽन्यथा तथापि केशांतस्य कालविकल्पाभावात् चूडाकरण एव कालविकल्प इति हेतोः यथामंगलं वा सर्वेषाम् इति सूत्रं पूर्वं व्याख्यातं पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति न्यायात् । ( ब्राह्मणान् भोजयित्वा माता कुमारमादायाप्लाव्याहते वाससी परिधाप्यांक आधाय पश्चादग्नेरुपविशति ) एवं कालमभिधाय कर्माभिधत्ते । चूडाकरणांगतया त्रीन् ब्राह्मणान् भोजयित्वा माता जननी कुमारं पुत्रं चूडाकरणार्हम् आदाय गृहीत्वा आप्लाव्य स्नापयित्वा अहते नवे सकृद्धौते वाससी द्वे वस्त्रे परिधाप्य परिहिते कारयित्वा अंतरीयोत्तरत्वेन अंके उत्संगे आधाय स्थापयित्वा पश्चादग्नेः पश्चिमतः उपविशति आस्ते ( अन्वारब्ध आज्याहुतीर्हुत्वा प्राशनांते शीतास्वप्सूष्णाआसिंचति ) ततः अन्वारब्धः ब्रह्मणा उपस्पृष्टः, आज्याहुतीः आघारादिस्विष्टकृदंताश्चतुर्दश हुत्वा संस्रवप्राशनांते शीतासु अप्सु उष्णा अप आसिंचति प्रक्षिपति वक्ष्यमाणमंत्रेण अन्वारब्धग्रहणेन नित्याज्याहुतिहोमो नियम्यते ( उष्णेन वा य उदकेनेह्यदिते केशान्वपेति केशश्मश्रिवति च केशांते ) केशांते पुनः उष्णेन वा य उदकेनेह्यदिते केशश्मश्रु वपतीति विशेषः ( अथात्र नवनीतपिंडं घृतपिंडं दध्नो वा प्रास्यति ) अथ उष्णोदकसेकानंतरमत्र आस्वप्सु नवनीतपिंडं घृतपिंडं दध्नो वा पिंडं प्रास्यति 'असु क्षेपणे' प्रक्षिपति ( तत आदाय दक्षिणं गोदानमुंदति सवित्रा प्रसूताइति ) ततस्ताभ्योऽद्भ्यः चुलुकेनैकदेशमादाय दक्षिणं गोदानं शिरसो दक्षिणप्रदेशस्थं गोदानं केशसमूहमुंदति क्लेदयति । आर्द्रं करोतीत्यर्थः । केन मंत्रेण सवित्रा प्रसूतेत्यादिना दीर्घायुत्वाय वर्चस इत्यंतेन ॥ ( त्र्येण्या शलल्या विनीय त्रीणि कुशतरुणान्यंतर्दधात्योष-

धइति ) श्येण्या त्रिश्वेतया शलल्या शल्यकपक्षककंटकेन विनीय पृथक् पृथक्कृत्य पूर्वदिनाधिवासितां केशलतिकां तस्या अंतर्मध्ये अंतरा त्रीणि त्रिसंख्याकानि कुशतरुणानि दर्भपत्राणि दधाति धारयति ओषधे त्रायस्वेति मंत्रेण ( शिवोनामेतिलोहक्षुरमादाय निवर्त्तयामीति प्रवपति ) ततः शिवोनामेत्यनेन मंत्रेण लोहक्षुरं ताम्रपरिष्कृतमायसं क्षुरमादाय गृहीत्वा दक्षिणकरेण निवर्त्तयामीत्यनेन मंत्रेण प्रवपति तं क्षुरं कुशतरुणान्यभिनिदधाति ' उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ' इति न्यायात् धातूनामनेकार्थत्वाच्चेत्यत्र प्रपूर्वोवपतिरभिनिधानार्थः । छेदनार्थत्वे तु उत्तरसूत्रविहितप्रच्छेदनानर्थक्यं प्रसज्येत ( येनावपत्सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् । तेन ब्रह्माणो वपतेदमस्यायुष्यं जरदष्टिर्यथा सदिति ॥ सकेशानि प्रच्छिद्यानडुहे गोमयपिंडे प्रास्यत्युत्तरतो ध्रियमाणे ) येनावपदितिमंत्रेण केशसहितानि कुशतरुणानि प्रच्छिद्य खण्डयित्वाग्नेरुत्तरतो भूभागे ध्रियमाणे स्थाप्यमाने आनडुहे आर्षभे गोमयपिंडे गोशकृत्पिंडे प्रास्यति प्रक्षिपति ( एवं द्विरपरं तूष्णीम् ) एवमुक्तेन प्रकारेण द्विः द्विवारमुंदनादिगोमयपिंडनिधानांतं तूष्णीं मंत्ररहितं कुर्यात् ( इतरयोश्चोंदनादि ) इतरयोः पश्चिमोत्तरयोः गोदानयोः उंदनादि क्लेदनप्रभृति कर्म्म चकारात्सकृन्मंत्रकं द्विरमंत्रकं भवति ( अथ पश्चात् त्र्यायुषमिति ) अथ दक्षिणगोदानस्य त्रिरुंदनादिप्रच्छेदनानंतरं पश्चाद्गोदाने विशेषमाह त्र्यायुषमिति । त्र्यायुषं जमदग्नेरित्यादिना मंत्रेण सकेशानि कुशतरुणानि सकृत्प्रच्छिद्य तूष्णीं द्विः प्रच्छिद्य गोमयपिंडे प्रास्यति (अथोत्तरतः) अथानंतरमुत्तरतो गोदाने उंदनादि गोमयपिण्डनिधानान्ते विशेषमाह ( येन भूरिश्चेति स्वस्तय इत्यंतेन मंत्रेण ) सकृत्सकेशानां कुशतरुणानां प्रच्छेदनं ( त्रिः क्षुरेण शिरः प्रदक्षिणं परिहरति संमुखं केशांते ) त्रिः त्रीन् वारान् क्षुरेण शिरः मूर्द्धानं प्रदक्षिणं यथा भवति तथा परिहरति । शिरसः समंतात्प्रदक्षिणं क्षुरं भ्रामयतीत्यर्थः । तत्र मंत्रमाह ( यत्क्षुरेणेत्यादि मास्यायुः प्रमोषीरित्यंतम् ) केशांते च मुखमिति पदं प्रक्षिपेन्मंत्रे आवपेत्

( ताभिरद्भिः शिरः समुद्य नापिताय क्षुरं प्रयच्छति । अक्षुण्वन्परिवपेति ) ताभिरद्भिः शीतोष्णाभिरद्भिः कुमारस्य शिरः समुद्य आर्द्रं विधाय नापिताय क्षौरकर्त्रे जातिविशेषाय क्षुरम् अक्षुण्वन् परिवपेत्यनेन मंत्रेण प्रयच्छति ( यथामंगलं केशशेषकरणम् ) केशानां शेषकरणं शिखास्थापनं केशशेषकरणं यथामंगलं मंगलं कुलाचारव्यवस्थामनतिक्रम्य भवति। कुलाचाराश्च बहुधा । तद्यथा लौगाक्षिः ' तृतीयस्य वत्सरस्य भूयिष्ठे गते चूडां कारयेत् दक्षिणतः कंबुजावसिष्ठानामुभयतोऽत्रिकश्यपानां मुंडा भृगवः पंचचूडाआंगिरसः वाजिमेके मंगलार्थं शिखिनोऽन्ये' इति। (अनुगुप्तमेतठ सकेशं गोमयपिंडं निधाय गोष्ठे पल्वलउदकांते वा ) अनुगुप्तमावृतमेनं गोमयपिंडं सकेशं केशैः सहितं निधाय स्थापयित्वा गोष्ठे गवां व्रजे पल्वले अल्पोदके सरसि उदकांते वा ( आचार्याय वरं ददाति ) स्वकीयाय आचार्याय गां ददाति ( संवत्सरंब्रह्मचर्यम् ) केशांतकर्मानंतरं संवत्सरं यावत् भवेत् ( द्वादशरात्रंठ षड्रात्रं त्रिरात्रमंततः ) केशान्तानंतरं यावज्जीवमवपनं च विहितवपनव्यतिरेकेण । विहितवपनं च "गंगायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरौ मृते । आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्मृतम् ॥ तथा वपनं चानुभाविनां[1] प्रेतकर्नीयसां वपनं तथा । मुंडनं चोपवासश्च सर्व्वतीर्थेष्वयं विधिः । वर्जयित्वा कुरुक्षेत्रं विशालं विरजं गयाम् ॥ नैमिषं पुष्करं गयामिति पाठांतरम्॥ "प्रयागे वपनं कुर्याद्गयायां पिण्डपातनम् । दानं दद्यात्कुरुक्षेत्रे वाराणस्यां तनूं त्यजेत् " इत्यादिवचनानि च ॥ यत्प्रतिपादितनिमित्तेषु अत्र गर्भाधानादिषु विवाहपर्यंतेषु संस्कारकर्मसु मुख्यत्वेन पितैव कर्त्ता तदभावे संनिहितोन्यः । तथा च स्मरणम् "स्वपितृभ्यः पिता दद्यात्सुतसंस्कारकर्मसु । पिण्डानोद्वाहनात्तेषां तस्याभावेपि तत्क्रमात् " ॥ एतान्युक्तानि नामकरणादीनि चूडाकरणांतानि मंत्ररहितानि दुहितॄणामपि कुर्यात् । यथाह याज्ञवल्क्यः 'तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समंत्रकः ' इति । तथा शूद्रस्य । यथाह यमः "शूद्रोऽप्येवंविधःकार्यो विना मंत्रेण संस्कृतः।न केन-

१ शावं दुःखमनुभवंतीत्यनुभाविनः सपिंडाः । अनु पश्चाद्भवंतीत्यनुभाविनः ।

चित्समसृजच्छंदसा तं प्रजापतिः" एवंविधः गर्भाधानादिचूडाकरणांतैः संस्कारैः बैजिकगार्भिकपापशून्यः विना मंत्रेण तूष्णीं यतस्तं शूद्रमेकतमेनापि छंदसा वेदेन समसृजत् समयोजयत् तथा ब्रह्मपुराणे 'विवाहमात्रं संस्कारं शूद्रोपि लभतां सदा' मात्रशब्देन विहितेतरसंस्कारनिवृत्तिश्च। यमब्रह्मपुराणवचनाभ्यां शूद्रस्य गर्भाधानपुंसवनसीमंतजातकर्मनामधेयनिष्क्रमणान्नप्राशनचूडाकरणविवाहाः नव संस्कारा विहितास्ते च तूष्णीमितरेषां निवृत्तिः। प्रसंगादनुपनीतधर्मा लिख्यंते। मनुः "नास्मिन्न्युत्तिष्ठते कर्म्म किंचिदामौंजिबंधनात्। नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते॥ शूद्रेण हि समस्तावद्यावद्वेदे न जायते"।

वृद्धशातातपः। "प्राक् चूडाकरणाद्बालः प्रागन्नप्राशनाच्छिशुः। कुमारस्तु स विज्ञेयो यावन्मौंजीनिबंधनम्॥ शिशोरभ्युक्षणं प्रोक्तं बालस्याचमनं स्मृतम्। रजस्वलादिसंस्पर्शे स्नातव्यं तु कुमारकैः॥" गौतमः। "प्रागुपनयनात्कामचारभक्षः नित्यं मद्यं ब्राह्मणोनुपनीतोपि वर्जयेत् उच्छिष्टादावप्रयता न स्युः महापातकवर्जम्" ब्राह्मे "मातापित्रोरथोच्छिष्टं बालो भुंजन् भवेत्सुखी" संस्कारयोजनं च स्मृत्यंतरोक्तं यथाह याज्ञवल्क्यः 'एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवम्'

अंगिराः "चित्रं कर्म यथानेकैः अंगैरुन्मील्यते शनैः। ब्राह्मण्यमपि तद्वत्स्यात्संस्कारैर्विधिपूर्वकैः"। मनुः। "गार्भैर्होमैर्जातकर्म चौडमौंजीनिबंधनैः॥ बैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते॥" हारीतः "गर्भाधानवदुपेतो ब्रह्मगर्भं संदधाति पुंसवनात्पुंसीकरोति फलस्नपनात्पितृजं पाप्मानमपोहति जातकर्मणा प्रथममपोहति नामकरणेन द्वितीयं प्राशनेन तृतीयं चूडाकरणेन चतुर्थं स्नानेन पंचमम्। एतैरष्टभिर्गार्भसंस्कारैर्गर्भोपघातात्पूतो भवति उपनयनाद्यैस्त्र व्रतैश्चाष्टाभिः स्वच्छंदसम्मितो ब्राह्मणः परं पात्रं देवपितॄणां भवति छंदसायनम्" सुमंतुः 'तत्र ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां वृत्तिर्गर्भाधानपुंसवनसीमंतोन्नयनजातकर्मनामकरणनिष्क्रमणान्नप्राशनचूडोपनयनं चत्वारि वेदव्रतानि स्नानं सहधर्मचारिणीसंयोगः पंचानां यज्ञानामनुष्ठानं देवपितृ-

मनुष्यभूतब्रह्मयज्ञानामेतेषां चाष्टकाः पार्व्वणश्राद्धं श्रावण्यग्रहायणीचेत्याश्वयुजीतिपाकयज्ञसंस्थाः अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासौ चातुर्मास्याग्रयणेष्टिर्निरूढपशुबंधः सौत्रामणीतिसप्तहविर्यज्ञसंस्थाः अग्निष्टोमोत्यग्निष्टोमउक्थ्यषोडशीवाजपेयोतिरात्रोऽप्तोर्यामइति सप्तसोमसंस्थाः एते चत्वारिंशत्संस्काराः । हारीतः ' द्विविधएव संस्कारो भवति ब्राह्मो दैवश्च गर्भाधानादिस्नानान्तो ब्राह्मः । पाकयज्ञहविर्यज्ञसौम्याश्चेति दैवः । ब्राह्मसंस्कारसंस्कृतऋषीणां सामनतां सालोक्यतां सायुज्यतां गच्छतीत्यलमतिप्रसंगेन ॥ इति सूत्रार्थः ॥

अथ प्रयोगः ॥ तत्र सांवत्सरिकस्य तृतीये वा वर्षे भूयिष्ठे गते कुमारस्य चूडाकरणाख्यं कर्म्म कुर्यात् कुलधर्मव्यवस्थया वा दैवयोगाद्गृह्योक्तकालालाभे स्मृत्यंतरोक्तान्यतमकाले मातृपूजामाभ्युदयिकं च कृत्वा ब्राह्मणत्रयं भोजयित्वा बहिःशालायां परिसमूहनादिभिर्भुवं संस्कृत्य लौकिकाग्निं स्थापयेत् । अथ माता कुमारमादाय स्नापयित्वा वासोयुगं परिधाप्य उत्संगे निधाय अग्नेः पश्चिमतः उपविशति ततो ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागांते विशेषः । तंडुलवर्जमासादनमुपकल्पनीयानि च शीतोदकमुष्णोदकं नवनीतघृतदधिपिंडानामेकतमं त्र्येणी शलली त्रीणि त्रीणि कुशतरुणानि पृथक् बद्धानि नवताम्रपरिष्कृत आयसः क्षुरः गोमयपिंडं नापितश्चेति । ततः पवित्रकरणादिपर्युक्षणांते अघारादिस्विष्टकृदंतं चतुर्दशाहुतिहोमं विधाय संस्रवान्प्राश्य पूर्वपात्रवरयोरन्यतरं ब्रह्मणे दद्यात् ततः शीतास्वप्सु उष्णाअप आसिच्य उष्णेनवा यउदेकेनह्यदितेकेशान्वपेत्यनेन मंत्रेण । अत्र उष्णोदकमिश्रितशीतोदके उपकल्पितं नवनीताद्यन्यतमं पिण्डं प्रक्षिपति तदुदकमादाय सवित्रा प्रसूता दैव्या आप उंदंतु ते तनुं दीर्घायुत्वाय वर्चसइत्यनेन मंत्रेण दक्षिणं गोदानमुंदति ततस्त्रेण्या शलल्या केशान्विनीय ओषधे त्रायस्वेति मंत्रेण कुशतरुणान्यंतर्द्धाय शिवोनामासिस्वधितिस्ते पिता नमस्ते अस्तु मामाहिꣳसीरित्युपकल्पितं क्षुरमादाय कुशतरुणान्तर्हितेषु केशेषु निवर्त्तयाम्यायुषेन्नाद्याय प्रजननाय

रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्यायेत्यनेन मंत्रेण क्षुरमभिनिदधाति येनावपत्सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् तेन ब्राह्मणो वपतेदमस्यायुष्यं जरदष्टिर्यथासदित्यंतेन मंत्रेण सकेशकुशतरुणानि प्रच्छिद्य आनडुहे गोमयपिंडे उत्तरतो ध्रियमाणे प्रक्षिपति एवमेवा-परं बारद्वयमुंदनकेशबिनयकुशतरुणांतर्द्धानक्षुराभिनिधानसकशेकुशतरु णप्रच्छेदनगोमयपिण्डप्रासनानि तूष्णीं कुर्यात् तथा पश्चिमोत्तरयो-र्गोदानयोः । एवमेव सकृत्समंत्रकं द्विस्तूष्णीं करोत्येतावान्विशेषः पश्चिमगोदाने त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषं यद्देवेषु त्र्यायुषं तन्नो अस्तु त्र्यायुषमितिच्छेदनम् । उत्तरतो गोदाने येन भूरिश्चरादिवं ज्योक्च पश्यामि सूर्यं तेन ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय सुश्लोक्याय स्वस्तये इत्यनेन मंत्रेण छेदनम् अन्यत्सर्बमुंदनादि गोमय-पिण्डप्रासनांतं समानं ततो यत्क्षुरेण मज्जयिता सुपेशसा वप्ता वा वपाति केशांश्छिधिशिरोमास्यायुः प्रमोषीरित्यंतेन मंत्रेण शिरसः संमतात्प्रद-क्षिणं क्षुरं भ्रामयाति सकृन्मंत्रेण द्विस्तूष्णीं ततस्तेनैवोदकेन समस्तं शिर आर्द्रमापाद्य अक्षण्वन्परिवपेत्यन्तेन मंत्रेण नापिताय क्षुरं समर्प्पयति सच नापितः सकेशवपनं कुर्वन् यथोक्तं केशशेषकरणं करोति ततः स-केशं गोमयपिण्डमनुगुप्तं पल्वले गोष्ठे उदकांते वा निधाय चूडाकरण-कर्त्ता स्वाचार्याय वरं ददाति केशांतोऽपि षोडशवर्षस्य सप्तदशे वर्षे इयमेव चूडाकरणोक्ता इतिकर्त्तव्यता एतावांस्तु विशेषः उष्णोदकसे-कमंत्रउष्णेन वा य उदके नेह्यदिते केशश्मश्रुवपनं तथा क्षुरपरिहरणे मुखसहितं शिरः परिहरति तत्र परिहरणमंत्रे च यत्क्षुरेण मज्जतेत्यादि-मास्यायुः प्रमोषीर्मुखं तथा यस्य यस्य केशांतः सस्वाचार्याय गां ददाति संवत्सरं वा द्वादशरात्रं षड्रात्रं त्रिरात्रं वा ब्रह्मचर्यं करोति शक्त्यपेक्षया विकल्पः तथा केशांतादूर्ध्वं शास्त्रीयवपनव्यतिरेकेण यावज्जीवमवपनं शास्त्रीयवपनं च ॥

इति पारस्करगृह्यसूत्रे हरिहरभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमाकंडिका ॥ १ ॥

**अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयेद्गर्भाष्टमे वा ॥ १ ॥ एकादश-**

वर्षेॅराजन्यम् ॥ २ ॥ द्वादशवर्षं वैश्यम् ॥ ३ ॥ यथामंगलं वा सर्वेषाम् ॥ ४ ॥ ब्राह्मणान्भोजयेत्तं च पर्युप्तशिरसमलंकृतमानयंति ॥ ५ ॥ पश्चादग्नेरवस्थाप्य ब्रह्मचर्यमागामिति वाचयति ब्रह्मचार्यसानीति च ॥ ६ ॥ अथैनं वासः परिधापयति येनेंद्राय बृहस्पतिर्वासः पर्यदधादमृतं तेन त्वा परिदधाम्यायुषे दीर्घायुत्वाय बलाय वर्चस इति ॥ ७ ॥ मेखलां बध्नीते । इयं दुरुक्तं परिबाधमाना वर्णं पवित्रं पुनतीम आगात् । प्राणापानाभ्यां बलमादधाना स्वसा देवी सुभगा मेखलेयमिति ॥ ८ ॥ युवा सुवासाः परिवीतआगात्सउश्रेयान्भवति जायमानः । तं धीरासः कवयउन्नयंति स्वाध्योमनसा देवयंतइति वा ॥ ९ ॥ तूष्णींवा ॥ १० ॥ ( यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् । आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुंच शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः । यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वा यज्ञोपवीतेनोपनह्यामीत्यथाजिनं प्रयच्छति मित्रस्य चक्षुर्द्धरुणं बलीयस्तेजोयशस्वी स्थविरॅसमिद्धं अनाहनस्यं वसनं जरिष्णु परीदं वाज्यजिनं दधेहमिति ? दंडं प्रयच्छति ॥ ११ ॥ तं प्रतिगृह्णाति यो मे दंडः परापतद्वैहायसोऽधिभूम्यां तमहं पुनरादद आयुषे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसायेति ॥ १२ ॥ दीक्षावदेके दीर्घसत्रमुपैतीति वचनात् ॥ १३ ॥ अथास्याद्भिरंजलिनांजलिं पूरयति आपोहिष्ठेति तिसृभिः ॥ १४ ॥ अथैनॅसूर्यमुदीक्ष-

यति तच्चक्षुरीति ॥ १५ ॥ अथास्य दक्षिणार्ठंसमधि हृदयमालभते मम व्रते ते हृदयं दधामीति । मम चित्तमनुचित्तं तेअस्तु मम वाचमेकमनाजुषस्व बृहस्पतिष्ट्वा नियुनक्तुमह्यमिति ॥ १६ ॥ अथास्य दक्षिणर्ठंहस्तं गृहीत्वाह कोनामासीति ॥ १७ ॥ असावहं भो ३ इति प्रत्याह ॥ १८ ॥ अथैनमाह कस्य ब्रह्मचार्यसीति ॥ १९ ॥ भवतइत्युच्यमान इंद्रस्य ब्रह्मचार्यस्यग्निराचार्यस्तवाहमाचार्यस्तवासाविति ॥ २० ॥ अथैनं भूतेभ्यः परिददाति प्रजापतये त्वा परिददामि देवाय त्वा सवित्रे परिददाम्यद्भ्यस्त्वौषधिभ्यः परिददामि द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिददामि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः परिददामि सर्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः परिददाम्यरिष्ट्याइति ॥ १२ ॥ ॥२ ॥

( अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयेद्गर्भाष्टमे वा ) अष्टौ वर्षाणि अतीतानि यस्य असौ अष्टवर्षस्तं ब्राह्मणं द्विजोत्तममुपनयेत् उपनयनाख्येन संस्कारेण संस्कुर्यात् गर्भाष्टमेषु वा गर्भः अष्टमो येषां तानि गर्भाष्टमानि तेषु वा उपनयेत् ततश्च जन्मतो नवमेऽष्टमे वा उपनयेदित्यर्थः । ( एकादशवर्षर्ठं राजन्यम् ) एकादशवर्षाण्यतीतानि यस्य असौ एकादशवर्षस्तं जन्मतो द्वादशवर्षइत्यर्थः । राजन्यं क्षत्रियमुपनयेदित्यनुषज्यते ( द्वादशवर्षं वैश्यम् ) द्वादशवर्षाण्यतिक्रांतानि यस्य स तथा तं जन्मतस्त्रयोदशे वैश्यमुपनयेत् ( यथामंगलं वा सर्वेषाम् ) पक्षांतरमाह अथवा सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां यथामंगलं यथामंगलधर्मं यद्वा यथामंगलशब्देन स्मृत्यंतरोक्तपंचवर्षादिकालसंग्रहः। यथाह मनुः "ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पंचमे । राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहा-

र्थिनोऽष्टमे" ॥ आपस्तंबोपि "अथ काम्यानि सप्तमे ब्रह्मवर्चसकामम् अष्टमे आयुष्कामं नवमे तेजस्कामं दशमे अन्नाद्यकामम् एकादशे इंद्रियकामं द्वादशे पशुकाममुपनयेत् तथा वसंते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यं" गर्भाष्टमे वर्षे वसंते ब्राह्मणआत्मानमुपनाययेत् एकादशे क्षत्रियो ग्रीष्मे द्वादशे वैश्यो वर्षासु वर्षाशब्देन शरदेवाभिधीयते "ऋतुः संवत्सरोग्रीष्मोवर्षाहेमंत" इति यास्कवचनात् वर्षास्वंतर्भवति शरत् । एवमुपनयनकालमभिधायेदानीं कर्माह (ब्राह्मणान् भोजयेत्तं च) त्रीन्ब्राह्मणान् भोजयेत् आशयेत् ॥ तं च कुमारं वपनानंतरमाशयेदिति चकारेणानुषज्यते ( पर्युप्तशिरसमलंकृतमानयंति ) परि सर्वतः उप्तं मुंडितं शिरो यस्य स पर्युप्तशिरास्तमलंकृतं यथासंभवं रत्नसुवर्णनिर्मितैः कुंडलाद्यलंकारैः आनयंति आचार्यपुरुषाः आचार्यसमीपमाचार्यलक्षणं यमेनोक्तं "सत्यवाक् धृतिमान् दक्षः सर्वभूतदयापरः। आस्तिको वेदनिरतः शुचिराचार्य उच्यते॥ वेदाध्ययनसंपन्नोवृत्तिमान्विजितेंद्रियः॥ नयाजयेद्वृत्तिहीनं वृणुयाच्च न तं गुरुम्" (पश्चादग्नेरवस्थाप्य ब्रह्मचर्यमागामिति वाचयति ) तत आचार्यो माणवकमग्नेः पश्चिमतः आत्मनो दक्षिणतः अवस्थाप्य अवस्थितं कृत्वा ब्रह्मचर्यमागामिति ब्रूहीति प्रैषमुक्त्वा माणवकं ब्रह्मचर्यमागामिति वाचयति ( ब्रह्मचार्यसानीति च ) ब्रह्मचार्यसानीत्याचार्यो माणवकं प्रेषयति प्रेषितश्च माणवकः ब्रह्मचार्यसानीति वदेत् ( अथैनं वासः परिधापयति येनेंद्राय बृहस्पतीत्यादि वर्चसेत्यंतम् ) अथ वाचनानंतरमेनं कुमारमाचार्यः वक्ष्यमाणलक्षणं शाणादिवासः परिधापयति परिहितं कारयति येनेंद्रायेत्यादिमंत्रं पठित्वा ( मेखलां बध्नीते ) ततः मेखलां मौञ्ज्यादिकां वक्ष्यमाणलक्षणां बध्नीते कटिप्रदेशे वृतं प्रवरसंख्यग्रंथियुतं प्रादक्षिण्येन परिवेष्टयति इयं दुरुक्तमित्यादिना मेखलेयमित्यंतेन मंत्रेण माणवकपठितेन युवा सुवासा इत्यादि देवयंतइत्यंतेन वा मंत्रेण तूष्णीं वा मेखलां बध्नीते । अत्र यद्यपि सूत्रकारेण यज्ञोपवीतधारणं न सूत्रितं तथाप्येकवस्त्राः प्राचीनावीतिनइति प्रेतोदकदाने प्राचीनावीतित्वविधा-

नात् 'दंडाजिनोपवीतानि मेखलां चैव धारयेत्' इति याज्ञवल्क्येन ब्रह्मचारिणः उपवीतधारणस्मरणात् । तथा "सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च । विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ।" इति छंदोगपरिशिष्टे । कात्यायनेन सामान्यतः सर्वाश्रमिणां सदा यज्ञोपवीतधारणस्मरणात् यज्ञोपवीतधारणं तावदुपनयनप्रभृति प्राप्तम् " तच्च कुत्र कर्त्तव्यमित्यवसरापेक्षायामौचित्यान्मेखलाबंधनानंतरं युज्यते एतदेव कर्कोपाध्यायवासुदेवदीक्षितरेणुदीक्षितप्रभृतयः स्वस्वग्रंथे यज्ञोपवीतधारणमत्रावसरे लिखितवंतः तच्च सर्व्वकर्म्मांगत्वान्मंत्रवद्युज्यत इति मंत्रमपि शाखांतरीयं मंत्रमपि लिखितवंतः ततोऽत्र यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् । आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुंच शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेज इति माणवकपठितेन मंत्रेण उपवीतं परिधापयति आचामयति च अथ तूष्णीमैणेयमजिनमुत्तरीयं करोति ( दंडं प्रयच्छति तं प्रतिगृह्णाति ) यो मे दंड इति आचार्यो माणवकाय वक्ष्यमाणलक्षणं दंडं प्रयच्छति तूष्णीं माणवकश्च तं दंडं यो मे दंड इत्यादिना ब्रह्मवर्चस इत्यंतेन मंत्रेण प्रतिगृह्णाति ( दीक्षावदेके दीर्घसत्रमुपैतीति वचनात् ) एके आचार्या दीक्षावत् दीक्षायां यथा दंडप्रदानं सो मे तथेच्छंति तत्र उच्छ्रयस्व वनस्पतइत्यादिना यज्ञस्योदृच इत्यंतेन मंत्रेण यजमानो दंडं उच्छ्रयति तद्वदत्र ब्रह्मचारी केन हेतुना दीर्घसत्रं वा एष उपैति यो ब्रह्मचर्यमुपैतीत्यारभ्य ब्रह्मचर्यस्य दीर्घसत्रसंगत्प्रतिपादनात् ( अथास्याद्भिरंजलिनांजलिं पूरयत्यापोहिष्ठेति तिसृभिः ) अथ दडप्रदानानंतरम् । आचार्यः अस्य माणवकस्य अञ्जलिं स्वकीयाञ्जलिस्थाभिरद्भिः आपोहिष्ठेत्यादिकाभिस्तिसृभिर्ऋग्भिः पूरयति ( अथैनꣳसूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति ) अथानंतरम् एनं माणवकं सूर्यमुदीक्षस्वेत्येवं प्रेष्य सूर्यमादित्यमुदीक्षयति अवलोकनं कारयति स च प्रेषितः तच्चक्षुरित्यादिना भूयश्च शरदः शतादित्यंतेन मंत्रेण सूर्यमुदीक्षते ॥ ( अथास्य दक्षिणाꣳसमधि हृदयमालभते मम व्रते त इति ) अथ सूर्यदर्शनानंतरम् । आचार्योस्य माणव-

कस्य दक्षिणांसमधि दक्षिणस्कंधस्योपरि स्वं दक्षिणहस्तं नीत्वा हृदयं वक्षः मम व्रते त इत्यादिना बृहस्पतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यमित्यंतेन मंत्रेण आलभते स्पृशति ( अथास्य दक्षिणं हस्तं गृहीत्वाऽऽह कोनामासीति ) अथ हृदयालंभनानंतरमाचार्यः अस्य माणवकस्य स्वकीयेन दक्षिणहस्तेन दक्षिणं हस्तं गृहीत्वा धृत्वा कोनामासि इति आह ब्रवीति असावहं भो इति प्रत्याह एवं पृष्टो माणवकः असौ अमुकशर्म्मा अहं भो इति प्रत्याह प्रतिवचनं दद्यात् ( अथैनमाह कस्य ब्रह्मचार्यसीति भवत इत्युच्यमान इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यस्यग्निराचार्यस्तवासाविति ) अथ प्रतिवचनानंतरमाचार्य एन माणवकं कस्य ब्रह्मचार्यसीत्याह पृच्छति भवत इति माणवकेनोच्यमाने इंद्रस्य ब्रह्मचार्यस्यग्निराचार्यस्तवाहमाचार्यस्तव अमुकशर्मान्निति पठति ( अथैनं भूतेभ्यः परिददाति ) अथानंतरम् एनं कुमारमाचार्यः भूतेभ्यः प्रजापतिप्रभृतिभ्यः परिरक्षितुं ददाति प्रयच्छति तत्र मंत्रः प्रजापतये त्वेत्यादिभ्यः अरिष्ट्या इत्यंतः ॥

इति पारस्करगृह्यसूत्रे हरिहरभाष्ये द्वितीयकाण्डे द्वितीयाकण्डिका॥ २ ॥

प्रदक्षिणमग्निं परीत्योपविशति ॥ १ ॥ अन्वारब्धआज्याहुतीर्हुत्वा प्राशनांतेऽथैनꣳसꣳशास्ति ब्रह्मचार्यस्यपोशान कर्म कुरु मा दिवा सुषुप्था वाचं यच्छ समिधमाधेह्यपोशानेति ॥ २ ॥ अथाऽस्मै सावित्रीमन्वाहोत्तरतोग्नेः प्रत्यङ्मुखायोपविष्टायोपसन्नाह समीक्षमाणाय समीक्षिताय॥ ३॥ दक्षिणतस्तिष्ठत आसीनाय वैके ॥ ४ ॥ पच्छोर्द्धर्चशः सर्वां च तृतीयेन सहानुवर्त्तयन् ॥ ५ ॥ संवत्सरे षण्मास्ये चतुर्विंꣳशत्यहे द्वादशाहे षडहे त्र्यहे वा ॥ ६ ॥ सद्यस्त्वेव गायत्रीं ब्राह्मणायानुब्रूयादाग्नेयो वै ब्राह्मण इति श्रुतेः ॥ ७ ॥ त्रिष्टुभꣳरा-

**जन्यस्य ॥ ८ ॥ जगतीं वैश्यस्य ॥ ९ ॥ सर्वेषां वा गायत्रीम् ॥ १० ॥ ३ ॥**

( प्रदक्षिणमग्निं परीत्योपविशति ) एवं वस्त्रदानादिभिराचार्येण संस्कृतो माणवकः अग्निं प्रदक्षिणं यथा भवति तथा परीत्य परिक्रम्य पश्चादग्नेराचार्यस्योत्तरतः उपविशति आस्ते ( अन्वारब्ध आज्याहुतीर्हुत्वा ) प्राशनांते ॥ ततः ब्रह्मणान्वारब्ध आचार्ये आघारादिस्विष्टकृदंताश्चतुर्दशाहुतीर्हुत्वा संस्रवप्राशनांते अत्र पुनरन्वारंभानुवादः चतुर्दशाहुतिहोमव्यतिरिक्तहोमप्रतिषेधार्थः ( अथैनठं सठं शास्ति ब्रह्मचार्यस्यपोशानकर्म कुरु मा दिवा सुषुप्था वाचं यच्छ समिधमाधेह्यपोशानेति ) अथानंतरमाचार्यः एनं माणवकं संशास्ति शिक्षयति कथं ब्रह्मचारी असि असानीति माणवकेन प्रत्युक्तः अपः अशान पिब इति अशानीति प्रत्युक्तः कर्म स्नानादिकं स्ववर्णाश्रमविहितं कुरु विधेहि करवाणीति प्रत्युक्तः मा दिवा सुषुप्थाः स्वाप्सीरिति न स्वपामीति प्रत्युक्तः वाचं गिरं यच्छ नियमय यच्छानीति प्रत्युक्तः समिधं वक्ष्यमाणप्रकारेण आधेही अग्नौ प्रक्षिपेति अपोशानेति पूर्ववत् ( अथास्मै सावित्रीमन्वाहोत्तरतोऽग्नेः प्रत्यङ्मुखायोपविष्टायोपसन्नाय समीक्षमणाय समीक्षिताय दक्षिणतस्तिष्ठत आसीनाय वैके पच्छोऽर्द्धर्चशः सर्वां च तृतीयेन सहानुवर्त्तयन् ) अथ शासनानंतरम् अस्मै ब्रह्मचारिणे सावित्रीं सवितृदेवत्यां गायत्रीछंदस्कां विश्वामित्रदृष्टाम् ऋचम् अन्वाह उपादिशति कथंभूताय प्रत्यङ्मुखाय पश्चिमाभिमुखाय पुनः कथंभूताय उपविष्टाय क्व अग्नेरुत्तरस्यां दिशि तथा उपसन्नाय पादोपसंग्रहणादिना भजमानाय तथा समीक्षमाणाय सम्यक् आचार्यमवलोकयते तथा आचार्येण सम्यगवलोकिताय पक्षांतरमाह दक्षिणतः अग्नेर्दक्षिणस्यां दिशि तिष्ठते ऊर्ध्वाय ऊर्ध्वीभूताय वा आसीनाय उपविष्टाय इत्येके आचार्याः सावित्रीप्रदानं मन्यंते कथमन्वाहपच्छः पादं पादं अर्द्धर्चशः तदनु अर्द्धर्चमर्द्धर्चम् तदनु च सर्वां तृतीयेन वारेण सह मिलित्वा आवर्त्तयन् ( संवत्सरे षण्मास्ये चतुर्विंशठं·शत्यहे द्वादशाहे

षडहे त्र्यहे वा । सद्यस्त्वेव गायत्रीं ब्राह्मणायानुब्रूयादाग्नेयो वै ब्राह्मण इति श्रुतेः । त्रिष्टुभꣳ राजन्यस्य जगतीं वैश्यस्य सर्व्वेषां वा गायत्रीम् ) सावित्रीप्रदानस्य कालविकल्पानाह संवत्सरे उपनयनमारभ्य पूर्णे वर्षे षण्मास्ये षडेव मासाः षण्मास्यं स्वार्थे तद्धितश्छांदसो वृद्धिलोपः " छंदोवत्सूत्राणि भवंतीति वचनात् " तस्मिन् षण्मास्ये चतुर्विꣳशत्यहे चतुर्विꣳशत्या अहोभिरुलपक्षितः कालः चतुर्विꣳशत्यहः तस्मिन् द्वादशाहे द्वादशभिरहोभिरुपलक्षितः कालो द्वादशाहस्तस्मिन् षडहे षड्भिरहोभिरुपलक्षितः कालः षडहः तस्मिन् त्र्यहे त्रिभिरहोभिरुपलक्षितः कालस्त्र्यहस्तस्मिन् वाशब्दः सर्वेषु संवत्सरादिषु संबध्यते एते कालविकल्पाः आचार्यस्य शुश्रूषादिशिष्यगुणतारतम्यापेक्षाः । एवं सामान्येन सावित्रीप्रदानस्य कालविकल्पानभिधायाधुना ब्राह्मणस्य विशेषमाह तुशब्दः पक्षव्यावृत्तौ ब्राह्मणस्य नैते कालविकल्पाः किंतु क्षत्रियवैश्ययोः ब्राह्मणस्य सद्यएव गायत्रीम् अनुब्रूयात् कुतः 'आग्नेयो वै ब्राह्मण' इतिश्रुतेः आग्नेयो अग्निदेवत्यः ब्राह्मण इति वेदवचनात् त्रिष्टुभꣳ राजन्यस्य जगतीं वैश्यस्य सर्वेषां वागायत्रीं राजन्यस्य क्षत्रियस्य त्रिष्टुभं त्रिष्टुप्छंदो यस्याः सा त्रिष्टुप् तां त्रिष्टुभं जगती छंदो यस्याः ऋचः सा जगती तां जगतीं वैश्यस्य सावित्रीमनुब्रूयादित्यनुषज्यते सर्वेषां वा गायत्रीं सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां गायत्रीमेव गायत्रच्छंदस्कामेव सावित्रीं सवितृदेवताकां तत्सवितुरितिसकलवेदशाखाम्नातामृ ऋचमनुनयात् ॥

इति पारस्करगृह्यसूत्रे हरिहरभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयाकंडिका ॥ ३ ॥

**अत्र समिदाधानम् ॥ १ ॥ पाणिनाग्निं परिसमूहति अग्ने सुश्रवः सुश्रवसं मा कुरु यथा त्वमग्ने सुश्रवः सुश्रवा अस्येवं माꣳसुश्रवःसौश्रवसं कुरु यथा त्वमग्ने देवानां यज्ञस्य निधिपाअस्येवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपोभूयासमिति ॥ २ ॥ प्रदक्षिणमाग्निं पर्युक्ष्योत्ति-**

ष्ठन्त्समिधमादधाति अग्नये समिधमाहार्षं बृहते जातवेदसे यथा त्वमग्ने समिधा समिध्यस एवमहमायुषा मेधया वर्चसा प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन समिंधे जीवपुत्रो ममाचार्यो मेधाव्यहमसान्यनिराकरिष्णुर्यशस्वी तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्व्यन्नादो भूयासꣳस्वाहेति ॥ ३ ॥ एवं द्वितीयां तथा तृतीयाम् ॥ ४ ॥ एषा त इति वा समुच्चयो वा ॥ ५ ॥ पूर्ववत्परिसमूहनपर्युक्षणे ॥ ६ ॥ पाणी प्रतप्य मुखं विमृष्टे तनूपा अग्नेसि तन्वं मे पाह्यायुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहि वर्चोदा अग्नेसि वर्चो मे देहि अग्ने यन्मे तन्वा ऊनं तन्म आपृण मेधां मे देवः सविता आदधातु मेधां मे देवी सरस्वती आदधातु मेधामश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजाविति ( अंगान्यालभ्य जपत्यंगानि च म आप्यायंतां वाक्प्राणचक्षुः श्रोत्रं यशोबलामिति त्र्यायुषाणि करोति भस्मना ललाटे ग्रीवायां दक्षिणेꣳसे हृदि च त्र्यायुषमिति प्रतिमंत्रम् ) ॥ ७ ॥ ४ ॥

( अत्र समिदाधानम् ) अत्र सावित्रीप्रदानोत्तरकाले समिधाम् आधानं प्रक्षेपः ब्रह्मचारिणो भवति अत्राग्नाविति भाष्यकारः अत्रावसरस्य पाठादेव सिद्धेः अत्र ( पाणिनाग्निं परिसमूहति ) पाणिना दक्षिणहस्तेन अग्निं प्रकृतहोमाधिकरणं परिसमूहति संधुक्षयाति इंधनप्रक्षेपेण वक्ष्यमाणैः पंचभिर्मंत्रैः । यथा ( अग्ने सुश्रवः सुश्रवसम्माकुरु यथा त्वमग्ने सुश्रवः सुश्रवा असि एवं माꣳ सुश्रवः सौश्रवसं कुरु यथा त्वमग्ने देवानां यज्ञस्य निधिपा असि एवमहं मनुष्याण

वेदस्य निधिपो भूयासम् ) केचित्परिसमूहने त्रीन्मंत्रान्मन्यंते तद्यथा अग्ने सुश्रव इत्यारभ्य सुश्रवसं मा कुरु इत्येकं यथा त्वमग्ने इत्यारभ्य सौश्रवसं कुरु इत्येवं द्वितीयम् यथा त्वमग्ने देवानामित्यादि भूयासमित्यंतं तृतीयमिति । प्रदक्षिणमग्निं पर्युक्ष्योत्थाय समिधमादधात्यग्नये समिधमिति ततः प्रदक्षिणं यथा भवति तथा पर्युक्ष्य दक्षिणहस्तगृहीतेनोदकेन परिषिच्य उत्थाय ऊर्ध्वीभूय प्राङ्मुखस्तिष्ठन् समिध्यते दीप्यते अग्निरनयेति समित् तां समिधम् आदधाति प्रक्षिपति समिल्लक्षणं छंदोगपरिशिष्टे- " नांगुष्ठादधिका कार्या समित्स्थूलतया क्वचित् । न वियुक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाटिका ॥ प्रादेशान्नाधिका न्यूना न तथा स्याद्विशाखिका । न सपर्णा न निर्वीर्या होमेषु न विजानता ॥ " ब्रह्मपुराणे—"पालाशाश्वत्थन्यग्रोधप्लक्षवैकंकतोद्भवाः । अश्वत्थोदुंबरो विल्वश्चंदनः सरलस्तथा ॥ शालश्च देवदारुश्च खदिरश्चेति यज्ञिकाः ॥ " मरीचिः– " विशीला विदला ह्रस्वा वक्राः ससुषिराः कृशाः । दीर्घाः स्थूला घुणैर्जुष्टाः कर्मसिद्धिविनाशिकाः ॥ " अस्य पूर्वश्लोकः " प्रागग्राः समिधो देयास्ताश्च काम्येष्वपाटिताः । काम्येषु च सशल्कार्द्रा विपरीता जिघांसतः" इति केन मंत्रेण । अग्नये समिधमाहार्षं बृहते जातवेदसे यथा त्वमग्ने समिधा समिद्ध्यस एवमहमायुषा मेधया वर्चसा प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन समिंधे जीवपुत्रो ममाचार्यो मेधाव्यहमसान्यनिराकरिष्णुर्यशस्वी तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्व्यन्नादो भूयासꣳ स्वाहेत्यनेन मंत्रेण (एवं द्वितीयां तथा तृतीयामेषा त इति वा समुच्चयो वा) एवमनेनैव मंत्रेण द्वितीयां समिधमादधाति तथा तेनैव मंत्रेण तृतीयां मंत्रविकल्पमाह एषा ते अग्ने समिदित्यादि आचम्यासिषीमहीत्यनेन वा मंत्रेण । अथ वा अग्नये समिधमित्येषा त इति द्वयोर्मंत्रयोः समिदाधाने समुच्चयः ऐक्यं ततश्च मंत्रद्वयांते समित्प्रक्षेपः इति त्रयोमंत्रविकल्पाः । ( पूर्ववत्परिसमूहनपर्युक्षणे पूर्ववत्) अग्ने सुश्रव इत्यादिभिः पंचभिर्मंत्रैः परिसमूहनं पर्युक्षणमपि पूर्ववत्कुर्यात् । पाणी प्रतप्य मुखं विमृष्टे तनूपा अग्नेसि तन्वं मे पाह्यायुर्दा अग्नेस्यायुर्मे देहि वर्चोदा अग्नेसि वर्चो मे

देहि अग्ने यन्मे तन्वा ऊनं तन्म आपृणेति मेधाम्मे देवः सविता मेधां देवी सरस्वती मेधामश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजाविति पाणी हस्तौ प्रतप्य अग्नौ तापयित्वा तनूपा अग्नेसीत्यादिभिः सप्तभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं पाणिभ्यां मुखं विमृष्टे ललाटादि चिबुकांतं प्रोंच्छति । तत्र मेधां मे देवः सविता मेधां देवी सरस्वती अनयोरादधात्वित्यध्याहारः । अत्र शिष्टाचारप्राप्ताः केचित्पदार्था लिख्यंते तत्र अंगानि च म आप्यायंतां वाक् प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं यशोबलमिति अङ्गानि च म इत्यनेन मंत्रेण शिरःप्रभृतीनि पादांतानि अंगान्यालभेत एवं वाक् इत्यनेन मुखं प्राण इत्यननेन नासिके चक्षुरित्यनेन चक्षुषी श्रोत्रमित्यनेन श्रवणे यशोबलमित्यस्य पाठमात्रं त्र्यायुषाणि कुरुते भस्मना ललाटे ग्रीवायां दक्षिणेऽंऽसे हृदि च त्र्यायुषमिति प्रतिमंत्रं त्र्यायुषमित्येतैश्चतुर्भिर्मंत्रपादैः अनामिकागृहीतेन भस्मना ललाटग्रीवादक्षिणांसहृदयेषु प्रतिपादं त्र्यायुषाणि कुरुते । अत्र त्र्यायुषकरणं सूत्रकारानुक्तमपि प्रसिद्धत्वात् शिष्टपरंपराचरितत्वात् क्रियते । ततो ब्रह्मचारी संध्यामुपास्याग्निकार्यं कृत्वा गुरुषूपसंग्रहणं वृद्धतरेष्वभिवादनं वृद्धेषु नमस्कारं कुर्यात्पर्यायः । अत्र स्मृत्यंतरोक्तमभिवादनं लिख्यते "ततोभिवादयेद्वृद्धानसावहमिति ब्रुवन्" इति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिप्रणीतस्याभिवादनप्रयोगो यथा उपसंग्रहणं नाम अमुकगोत्रोऽमुकेत्येतावत्प्रवरः अमुकशर्म्माहं भो ३ श्रीहरिहरशर्मन् त्वामभिवादये इत्युक्त्वा कर्णौ स्पृष्ट्वा दक्षिणोत्तरपाणिभ्यां दक्षिणपाणिना गुरोर्दक्षिणं पादं सव्येन सव्यं गृहीत्वा शिरोवनमनम् अभिवादने पादग्रहणं नास्ति पादस्पर्शनं कार्यं न वा आयुष्मान् भव सौम्यामुकइति प्लुतान्तमुक्त्वा अमुकशर्मन् इति प्रत्यभिवादः कार्यः । आयुष्मान् भव सौम्येति प्रत्यभिवादः । अत्र गुरवो माता स्तन्यदात्री च पितापितामहयोः मातामहश्चान्नदाता भयत्राताऽचार्यश्चोपनेता च मंत्रविद्योपदेष्टा तेषां पत्न्यश्चोपसंग्राह्याः । समावृत्तेन वाले समवयस्के वाऽध्यापके गुरुवच्चरेत् मातुलाश्च पितृव्याश्च श्वशुराश्च यवीयसोपि प्रत्युत्थायाभिवाद्याः उपाध्याया ऋत्विजो ज्येष्ठभ्रातरश्च सर्वेषां पत्न्य-

श्चैवं मातृष्वसा सवर्णा भ्रातृभार्या च नित्यमभिवाद्याः " विप्रोष्य तूपसंग्राह्या जातिसंबंधियोषितः । विप्रोष्य विप्रं कुशलं पृच्छेन्नृपमनामयम् ॥ वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च । न वाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि सर्व्वथा ॥ पूज्यैस्तमभिभाषेत भो भवन् कर्मनामभिः । परपत्नीमसंबंधां भगिनीं चेति भाषयेत् ॥ " त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोभिवाद्यः अत्रिवर्षाः संबंधिनः स्वल्पेनापि स्वयोनिजः अन्ये च ज्ञानवृद्धाः सदाचाराश्चाभिवाद्याः । " उदक्यां सूतिकां नारीं भर्तृघ्नीं गर्भपातिनीम् । पाषडं पतितं व्रात्यं महापातकिनं शवम् ॥ नास्तिकं कितवं स्तेनं कृतघ्नं नाभिवादयेत् । मत्तं प्रमत्तमुन्मत्तं धावंतमशुचिं नरम् ॥ वमंतं जृंभमाणं च कुर्वंतं दंतधावनम् । अभ्यक्तं शिरसि स्नानं कुर्वंतं नाभिवादयेत् ॥ " इति शातातपः । बृहस्पतिस्तु "जपयज्ञजलस्थं च समित्पुष्पकुशांस्तिलान् । उदपात्रार्घ्यभैक्षान्नं वहंतं नाभिवादयेत् ॥ अभिवाद्य द्विजश्चैतानहोरात्रेण शुध्यति ॥ " क्षत्रवैश्याभिवादने विप्रस्यैवं शूद्राभिवादने त्रिरात्रं कार्यं तु रजकादिषु " चांडालादिषु चांद्रं स्यादिति संग्रहकृत्स्मृतम् " । जमदग्निः " देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यतिं चैवं त्रिदंडितम् । नमस्कारं न कुर्याच्चेदुपवासेन शुध्यति ॥" सर्व्वे वापि नमस्कार्याः सर्व्वावस्थासु सर्व्वदा । अभिवादो नमस्कारस्तथा प्रत्यगिवादनम् । आशीर्व्वाच्यानमस्कार्यैर्वयस्यस्तु पुनर्नमेत् ॥ स्त्रियो नमस्या वृद्धाश्च वयसा पत्युरेव ताः ॥"

इति पारस्करगृह्यसूत्रे हरि० द्वितीयकाण्डे चतुर्थीकाण्डिका ॥ ४ ॥

अत्र भिक्षाचर्यचरणम् ॥ १ ॥ भवत्पूर्वां ब्राह्मणो भिक्षेत ॥ २ ॥ भवन्मध्यां राजन्यः ॥ ३ ॥ भवदन्त्यां वैश्यः ॥ ४ ॥ तिस्रोऽप्रत्याख्यायिन्यः ॥ ५ ॥ षड्द्वादशाऽपरिमिता वा ॥ ६ ॥ मातरं प्रथमामेके ॥ ७ ॥ आचार्याय भैक्षं निवेदयित्वा वाग्यतोहःशेषं तिष्ठेदि-

त्येके ॥ ८ ॥ अहरहःसन्नरण्यात्समिध आहृत्य तास्मि-न्नग्नौ पूर्ववदाधाय वाचं विसृजते ॥ ९ ॥ अधःशाय्य-क्षारालवणाशी स्यात् ॥ १० ॥ दंडधारणमग्निपरि-चरणं गुरुशुश्रूषा भिक्षाचर्या ॥ ११ ॥ मधुमांसस्म-ज्जनोपर्यासनस्त्रीगमनानृतादत्तादानानि वर्जयेत् ॥ १२ ॥ अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं चरेत् ॥ १३॥ द्वादश वा प्रतिवेदम् ॥१४॥ यावद्ग्रहणं वा ॥१५॥ वासांसि शाणक्षौमाविकानि ब्राह्मणक्षत्रियविशां ॥ १६ ॥ ऐणेयम जिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य॥ १७॥ रौरवं राजन्यस्य॥ १८॥ आजं गव्यं वा वैश्यस्य ॥ १९ ॥ सर्वेषां वा गव्यमसति प्रधानत्वात् ॥ २० ॥ मौञ्जीरशना ब्राह्मणस्य ॥ २१ ॥ धनुर्ज्या राजन्यस्य ॥ २२ ॥ मौर्वी वैश्यस्य ॥ २३ ॥ मुंजाभावे कुशाश्मंतकबल्वजानाम् ॥ २४ ॥ पाला-शो ब्राह्मणस्य दंडः ॥ २५ ॥ बैल्वो राजन्यस्य ॥२६॥ औदुंबरो वैश्यस्य ॥ २७ ॥ [ केशसंमितो ब्राह्मणस्य दंडो ललाटसंमितः क्षत्रियस्य घ्राणसंमितो वैश्यस्य ] सर्वे वा सर्वेषाम् ॥ २८ ॥ आचार्येणाहूत उत्थाय प्रतिशृ-णुयात् ॥ २९ ॥ शयानं चेदासीन आसीनं चेत्तिष्ठं-स्तिष्ठंतं चेदभिक्रामन्नभिक्रामंतं चेदभिधावन् ॥ ३० ॥ स एवं वर्तमानोऽमुत्राध्यवसत्यमुत्राध्य वसतीति तस्य स्नातकस्य कीर्तिर्भवति ॥ ३१ ॥ त्रयः स्नातका भवंति विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातक इति ॥३२॥

समाप्य वेदमसमाप्य व्रतं यः समावर्त्तते स विद्यास्नातकः ॥३३॥ समाप्य व्रतमसमाप्य वेदं यः समावर्त्तते स व्रतस्नातकः ॥ ३४ ॥ उभयꣳसमाप्य यः समावर्त्तते सविद्याव्रतस्नातकः इति ॥ ३५ ॥ आषोडशाद्वर्षाद्ब्राह्मणस्यानतीतः कालो भवति ॥ ३६ ॥ आद्वाविꣳशाद्राजन्यस्य ॥ ३७ ॥ आचतुर्विꣳशाद्वैश्यस्य ॥ ३८ ॥ अतऊर्द्ध्वं पतितसावित्रिका भवंति ॥ ३९ ॥ नैनानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुर्न याजयेयुर्न चैभिर्व्यवहरेयुः ॥ ४० ॥ कालातिक्रमे नियतवत् ॥ ४१ ॥ त्रिपुरुषं पतितसावित्रिकाणामपत्ये सꣳस्कारो नाध्यापनं च ॥ ४२ ॥ तेषाꣳसꣳस्कारेप्सवो व्रात्यस्तोमेनेष्ट्वा काममधीयीरन्व्यवहार्या भवंतीति वचनात् ॥ ४३ ॥ ॥ ५ ॥

( अत्र भिक्षाचर्यचरणम् ) अत्रावसरे भिक्षाचर्यानुष्ठानं तद्यथा ( भवत्पूर्वां ब्राह्मणो भिक्षेत भवन्मध्याꣳराजन्यो भवदंत्यां वैश्यः ) भवच्छब्दः पूर्वो यस्या सा भवत्पूर्वा तां भिक्षां ब्राह्मणः द्विजोत्तमः भिक्षेत याचेत तथैव भवच्छब्दो मध्ये यस्याः सा भवन्मध्या तां राजन्यः क्षत्रियो भिक्षेतेत्यनुषंगः भवच्छब्दो अंत्ये यस्या सा भवदंत्या तां वैश्यः तृतीयो वर्णः भिक्षां भिक्षेतेत्यनुवर्त्तते ( तिस्रोऽप्रत्याख्यायिन्यः षड्द्वादशापरिमिता वा मातरं प्रथमामेके ) भिक्षेद्धातोर्द्विकर्मत्वात् द्वितीयं कर्माह । तिस्रः स्त्रियो भिक्षां भिक्षेत् कथंभूताः प्रत्याख्यानं निराकर्तुं शीलं यासां ताः प्रत्याख्यायिन्यः न प्रत्याख्यायिन्यः अप्रत्याख्यायिन्यः अत्र द्वितीयार्थे प्रथमा भिक्षेतेति कर्तृप्रत्ययांतस्याख्यातस्य कर्मकारकापेक्षितत्वात् । षट् वा स्त्रियः द्वादश वा अपरिमिता वा असंख्याता वा भिक्षेतेति सर्वत्रानुषंग एते भिक्षा

विकल्पा आहारपर्याप्त्यपेक्षया, एके आचार्याः मातरं जननीं प्रथमां भिक्षेतेत्याहुः । अयं च प्रथमो धर्म इति भाष्यकारः ( आचार्याय भैक्षं निवेदयित्वा वाग्यतोहःशेषं तिष्ठेदित्येके ) आचार्याय गुरवे भैक्षं लब्ध्वा भिक्षां निवेदयित्वा इयं भिक्षा मया लब्धेति वाग्यतो मौनी अहःशेषं भिक्षानिवेदनोत्तरतो यावदस्तमयं तिष्ठेन्नोपविशेन्न च शयीत रागत इत्येके सूत्रकाराः वर्णयंति, वयं तु अनिमयं मन्यामहे । ततश्च विकल्पः ( अहिंꣳसन्नरण्यात्समिध आहृत्य तस्मिन्नग्नौ पूर्ववदाधाय वाचं विसृजते ) अहिंसन् अच्छिदन् स्वयं भग्ना अरण्यान्न ग्रामात् समिधः पूर्वोक्तलक्षणाः आहृत्य आनीय तस्मिन्नग्नौ यत्र उपनयनाङ्गहोमः कृतस्तस्मिन् पूर्ववत्परिसमूहनादि त्र्यायुषकरणांतं यावत् आधाय हुत्वा वाचं विसृजते मौनं त्यजाति वाग्यमपक्षे ( अधः शाय्यक्षारालवणाशी स्याद्दंडधारणमग्निपरिचरणगुरुशुश्रूषाभिक्षाचर्यामधुमाꣳसमज्जनोपर्यासनस्त्रीगमनानृतादत्तादानानि: वर्जयेत् ) अत ऊर्ध्वं ब्रह्मचारिणोयमननियमानाह अधः शयितुं शीलमस्य असावधःशायी स्यात् तथा अक्षारम् अलवणं चाश्नातीत्येवं शीलः अक्षारालवणाशी भवेत् दंडधारणं दंडस्य स्ववर्णविहितस्य धारणं कुर्यात् । दंडाजिनोपवीतानि मेखलां चैव धारयेदित्येतदुपलक्षणत्वात्सदाचिह्नरूपं कुर्यात् अग्नेः परिचरणं सायं प्रातः परिसमूहनपूर्वं त्र्यायुषकरणांतं न समिदाधानं गुरुशुश्रूषा गुरोः शुश्रूषा परिचर्या तां कुर्यात् । भिक्षार्थं चर्या भिक्षाचर्या भैक्षचरणमिति यावत् मधु क्षौद्रं मांसं पललं प्लवनं नद्यादावाप्लवनं स्नानम् उद्धृतोदकेन उपरि खट्वादौ आसनम् उपवेशनम् आसनस्योपरि मसूरिकाद्यासनं वा स्त्रीगमनं स्त्रीणां मध्ये अवस्थानम् अभिगमनस्योपरि वक्ष्यमाणत्वात् । अनृतम् असत्यवदनम् अदत्तानां परद्रव्याणाम् आदानं ग्रहणं स्तेयमित्यर्थः एतानि मध्वादीनि वर्जयेत् ( अष्टाचत्वारिꣳशतं वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं चरेत् ) अष्टाभिरधिकानि चत्वारिंशतम् अष्टाचत्वारिंशत् तानि अष्टाचत्वारिंशतं वर्षाणि अब्दानि वेदब्रह्मचर्यं वेदग्रहणार्थं ब्रह्मचर्यमुक्तलक्षणं चरेत्

अनुतिष्ठेत् अस्मिन् पक्षे चतुर्णामपि वेदानामेक एव व्रतादेशः सर्ववेदाहुतिहोमश्च ( द्वादश वा प्रतिवेदं यावद्ग्रहणं वा ) अनुकल्पमाह वा तदशक्तौ द्वादश द्वादश वर्षाणि प्रतिवेदं वेदे वेदे ब्रह्मचर्यं चरेदित्यनुवर्त्तते तत्राप्यशक्तौ यावद्ग्रहणं यावद्वेदस्य वेदयोः वेदानां ग्रहणम् आचार्यात्पठतोऽर्थतश्च स्वीकरणं तावद्वा ब्रह्मचर्यं चरेत् । वर्णव्यवस्थया वासःप्रभृतिव्यवस्थितान्याह ( वासांऽसि शाणक्षौमाविकानि ब्राह्मणक्षत्रियविशां ) ब्रह्मचारिणां यथासंख्यं शाणक्षौमाविकानि वस्त्राणि परिधेयानि भवंति तत्र शणमयं शाणं क्षौमं क्षुमा अतसी तद्विकारमयं क्षौमम् आविकम् अवेर्मेषस्य विकारः आविकम् ऊर्णामयमित्यर्थः ( ऐणेयमजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणः ) एणी हरिणी तस्या इदम् ऐणेयम् अजिनं कृत्तिः उत्तरीयं भवति ब्राह्मणस्य ब्रह्मचारिणः ( रौरवऽंराजन्यस्य ) रुरुर्मृगविशेषः चित्रमृगप्रसिद्धः तस्येदमजिनं रौरवं राजन्यस्य क्षत्रियस्योत्तरीयं भवति ( आजं गव्यं वा वैश्यस्य ) अजस्य वस्तस्य इदम् अजिनं कृत्तिः वैश्यस्य उत्तरीयम् अथ वा गव्यं गोः इदं गव्यम् अजिनं वा वैश्यस्य उत्तरीयं भवति ( सर्वेषां वा गव्यमसति प्रधानत्वात् ) पक्षांतरमाह सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां गव्यमजिनं वा उत्तरीयं भवति । कदा असति मुख्ये अविद्यमाने कुतः प्रधानत्वात् गव्यं हि अजिनानाम् ऐणेयाद्यजिनप्रभृतीनां प्रधानम् एणादीनां गो प्राधान्यं यत् यद्वा गव्यस्य चर्मणः पुरुषसंबंधित्वेन प्रधानत्वात् तथा च श्रुतिः "तेवस्याय पुरुषं गव्ये तां त्वचमदधुः" इति । ( मौंजी रशना ब्राह्मणस्य धनुर्ज्या राजन्यस्य मौर्वी वैश्यस्य मुंजाभावे कुशाश्मंतकवल्वजानाम् ) मौंजी मुंजं तृणविशेषस्तन्मयी मौंजी रशना मेखला ब्राह्मणस्य ब्रह्मचारिणो भवति धनुर्ज्या चापस्य ज्या गुणः रशना राजन्यस्य ब्रह्मचारिणः मौर्व्वीति तृणविशेषस्तन्मयी रशना वैश्यस्य भवति मुंजस्याभावे अलाभे ब्राह्मणस्य कुशानां कुशमयी रशना भवति धनुर्ज्याया अभावे क्षत्रियस्य अश्मंतकमयी भवति मौर्व्यभावे बाल्वजी वैश्यस्य मुंजाभावशब्दोत्र धनुर्ज्यामौर्व्यभावोपलक्षणार्थः ( पालाशो ब्राह्मणस्य

दंडः बैल्वो राजन्यस्य औदुंबरो वैश्यस्य ) पालाशः पलाशवृक्षोद्भवः ब्राह्मणस्य ब्रह्मचारिणो दंडो भवति सच केशसंमितः पादादि केशमूलावधिप्रमाणकः बैल्वः बिल्ववृक्षोद्भवः क्षत्रियस्य ललाटसंमितः ललाटावधिपरिमाणः भ्रूमध्यावधिरित्यर्थः औदुंवर उदुंबरवृक्षोद्भवः वैश्यस्य ब्रह्मचारिणो मुखसंमित ओष्ठपुटावधिर्दंडः ( सर्वे वा सर्वेषां ) यद्वा सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां ब्रह्मचारिणां सर्वे पालाशबैल्वोदुंबरा अनियमेन दंडाः भवंति नियमो वा नास्ति मुख्याभावे यथालाभमुपादेयम् ( आचार्येणाहूत उत्थाय प्रतिशृणुयात् ) आचार्येण गुरुणाहूत आकारितः ऊर्ध्वो भूत्वा प्रतिशृणुयात् प्रतिवचनं दद्यात् ब्रह्मचारी ( शयानं चेदासीनः ) चेद्यदि शयानं स्वपंतं ब्रह्मचारिणं गुरुराह्वयति तदा आसीनः उपविष्टः सन् प्रतिवचनं दद्यात् ( आसीनं चेत्तिष्ठन् ) आसीनम् उपविष्टं चेदाह्वयति तदा तिष्ठन्नुत्थितः ( तिष्ठंतं चेदभिक्रामन् ) यदि तिष्ठंतमुत्थितमाह्वयाति तदा अभिक्रामन् गुरुमभिमुखं गच्छन् प्रतिशृणुयात् ( अभिक्रामंतं चेदभिधावन् ) अभिमुखं धावन् संप्रतिशृणुयात् ( स एवं वर्तमानोऽमुत्राद्यवसति ) स ब्रह्मचारी एवमुक्तेन मार्गेण ब्रह्मचर्ये वर्तमानास्तिष्ठन् अमुत्र स्वर्गे अद्य इहैव स्थितः सन् वसति तिष्ठति द्विरुक्तिः स्तुत्यर्था ( तस्य स्नातकस्य कीर्तिर्भवति ) तस्य ब्रह्मचारिणः स्नातस्य समावृतस्य कीर्त्तिर्यशो भवति इति यथोक्तधर्मानुष्ठातुर्ब्रह्मचारिणः फलकथनं ( त्रयः स्नातका भवति विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातक इति ) त्रयः त्रिप्रकाराः स्नातका भवंति । कथम् एको विद्यास्नातकः अपरो व्रतस्नातकः अन्यो विद्याव्रतस्नातकः एतेषां लक्षणमाह ( समाप्य वेदमसमाप्य व्रतं यः समावर्त्तते स विद्यास्नातकः समाप्य व्रतमसमाप्य वेदं यः समावर्त्तते स व्रतस्नातकः उभयꣳ समाप्य यः समावर्त्तते सविद्याव्रतस्नातक इति ) समाप्य समाप्तिं पाठतोऽर्थतश्च अवसानं नीत्वा वेदवेदस्य मन्त्रब्राह्मणात्मिकाम् एकां शाखां व्रतं च ब्रह्मचर्यं समाप्य यः समावर्त्तते स्नाति स ब्रह्मचारी विद्यास्नातको भवति एवं समाप्य व्रतं द्वादशवार्षिकादिकं ब्रह्मचर्यम् असमाप्य अस-

पूर्णमधीत्य वेदम् एकां शाखां यो ब्रह्मचारी समावर्त्तते स्नानं करोति स व्रतस्नातको भवति उभयं वेदं ब्रह्मचर्यं च समाप्य अंतं नीत्वा यः स्नाति स विद्याव्रतस्नातको भवति ( आषोडशाद्वर्षाद्ब्राह्मणस्यानतीतः कालो भवति । आद्वाविंशाद्राजन्यस्य । आचतुर्विंशाद्वैश्यस्य ) उपनयनकालस्य परमावधिमाह आषोडशात्षोडशाद्वर्षात्प्राक्ब्राह्मणस्य विप्रस्य अनतीतः उपनयनस्य कालः समयो भवति आद्वाविंशात् द्वाविंशाद्वर्षात्पूर्वं क्षत्रियस्य आचतुर्विंशाद्वर्षादर्वाक् वैश्यस्य उपनयनस्य कालः अनतीतो भवति भवतीति सर्वत्र संबध्यते ( अतऊर्ध्वं पतितसावित्रिका भवंति ) अतः पंचदशात् एकविंशात्त्रयोविंशाद्वर्षादूर्ध्वम् अनुपनीता ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याःयथासंख्यं पतितसावित्रिकाः पतिता स्खलिता अधिकाराभावात् निवृत्ता सावित्री गायत्री येभ्यः ते पतितसावित्रिका भवंति संपद्यंते ) नैनानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुर्न याजयेयुर्न चैभिर्व्यवहरेयुः ( एतान् पतितसावित्रिकान् न उपनयेयुः उपनयनसंस्कारेण न संस्कुर्युः शिष्टाःकैश्चित् अतिक्रांतनिषेधैरुपनीतानपि न अध्यापयेयुः वेदं पाठयेयुः तथा न याजयेयुः कैश्चन अतिक्रांतनिषेधैर्वेदमध्यापितानपि न याजयेयुः न यज्ञं कारयेयुः एभिः पतितसावित्रिकैरनुपनीतैर्वा सह न व्यव हरेयुः न व्यवहरेत् स्नानासनशयनभोजनविवाहादिभिः कर्मभिर्न व्यवहारं कुर्युः ( कालातिक्रमे नियतवत् ) गर्भाधानादीनि उपनयनांतानि कर्माणि नियतकालान्यभिहितानि यदि दैववशात्पुरुषापराधाद्वा दोषाद्वा तेषां नियतस्य कालस्य अतिक्रमो भवति तदा किं कर्त्तव्यमिति संदेहे निर्णयमाह ॥ कालातिक्रमे यस्य संस्कारकर्मणः शास्त्रे नियमितो यः कालः तस्य अतिक्रमे लंघने नियतवत् नित्यवत् नित्ये श्रौतकल्पे नित्येषु यद्विहितं तद्वत् अनादिष्टं प्रायश्चित्तं भवति ततः कृतप्रायश्चित्तस्य अतिक्रांतकाले संस्कारकर्मण्यधिकारः संपद्यते अनादिष्टप्रायश्चित्तेतिकर्त्तव्यता च प्रयोगे वक्ष्यते अत्र कालातिक्रम इत्युपलक्षणम् । अतः अन्येषामपि कर्मणां नाशे इदमनादिष्टमेव सर्व-

प्रायश्चित्तं गृह्यकारेण प्रायश्चित्तांतरस्य अनुपदिष्टत्वात् किं तु श्रौतानामतिदेश्ये प्राप्ते अविज्ञाते प्रतिमहाव्याहृतिभिः सर्वाभिश्चतुर्थेऽ सर्वप्रायश्चित्तं ये नित्यस्यैव कालातिक्रमे नियतवदित्यनेनातिदेशः कृतो नतूपदेशः कृतो गृह्यकारेण तत्र विज्ञातमप्रत्यक्षश्रुतिमूलं किमिदमार्ग्वेदिकं सामवेदिकं वेत्यानिश्चितं स्मार्तं कर्म तस्य भ्रेषे श्रौतकल्प व्याहृतिचतुष्टयं पंचवारुणहोमं प्रायश्चित्तम् उद्दिष्टमत्र गृह्यसूत्रे गृह्योक्तकर्मणामपि स्मार्त्तत्वाद्भ्रेषे तस्यैवातिदेशो युक्तो न पुनः प्रत्यक्षवेदमूलकर्मभ्रेषोपादिष्टानाम् इदानीं पतितसावित्रीकविषये संस्कारप्रतिप्रसवमाह ( त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकाणामपत्ये संस्कारो नाध्यापनं च ) तेषां त्रिरुपुषं त्रीन्पुरुषान् यावत् ये पतितसावित्रिकाः पितृपुत्रपौत्राः तेषाम् अपत्ये पुत्रे संस्कारः उपनयनं भवति न पुनश्चतुर्थादीनां तेषां च उपनीतानामपि अध्यापनं न भवति निषिद्धस्य पुनरनुज्ञापनं प्रतिप्रसव इति (तेषां संस्कारेप्सुर्व्रात्यस्तोमेनेष्ट्वा काममधीयीरन् व्यवहार्या भवंतीति वचनात् ) तेषां पतितसावित्रीकाणां मध्ये यः संस्कारयितुकामः स व्रात्यस्तोमेन यज्ञविशेषेण इष्ट्वा व्रात्यस्तोमं यज्ञं कृत्वा व्यवहार्यो भवति उपनयनादिसंस्कारयोग्यो भवति तस्मात्काममिच्छया व्रात्यस्तोमेनेष्ट्वा अधीयीरन् वेदं पठेयुः व्यवहार्याः लोके शिष्टानाम् अध्यापनादिषु कर्मसु योग्या भवंति इतिवचनात् श्रुतेः असंस्कार्यप्रसंगात् स्मृत्यंतरोक्ता अपि असंस्कार्या लिख्यंते " षंढांधवधिरस्तब्धजडगद्गदपंगुषु ॥ कुब्जवामनरोगार्त्तशुष्कांगिविकलांगिषु ॥ मत्तोन्मत्तेषु मूकेषु शयनस्थे निरिन्द्रिये । ध्वस्तपुंस्त्वेपि चैतेषु संस्काराः स्युर्यथोचिताः॥" मूकोन्मत्तौ न संस्कार्यावित्येके कर्मस्वनधिकारात्पातित्यं नास्ति तदपत्यं संस्कार्यं ब्राह्मण्यां ब्राह्मणेनोत्पन्नो ब्राह्मण एवेति स्मृतेः। अन्ये तु तावपि संस्कार्यावित्याहुः द्वे मातावदाचार्यः करोति उपनयनं वा अग्निसमीपनयनं वा सावित्रीवाचनं वा अन्यदङ्गं यथाशक्ति कार्यं विवाहश्च कन्यास्वीकारोऽन्यदंगमिति "औरसक्षेत्रजाश्चैव संस्कार्याभागहारिणः ।

औरसः पुत्रिकापुत्रः क्षेत्रजो गूढजस्तथा। कानीनश्च पुनर्भूजो दत्तः क्रीतश्च कृत्रिमः। दत्तात्मा च सहोढश्च त्वपविद्धः सुतस्ततः। पिंडदोषहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः। एते द्वादश पुत्राश्च संस्कार्याः स्युर्द्विजातयः। केचिदाहुर्द्विजैर्जातौ संस्कार्यौ कुंडगोलकौ। अमृते च मृते पत्यौ,जारजौ कुण्डगोलकौ॥” शंखलिखितौ “नोन्मत्तमूकान्संस्कुर्यात्।” विष्णुः ‘नापरीक्षितं याजयेत् नाध्यापयेन्नोपनयेत्’ आपस्तंबः ‘ शूद्राणामदुष्टकर्मणामुपनयनम्’ एतच्च रथकारविषयं तस्य तु मातामहीद्वारकं ‘शूद्रत्वमदुष्टकर्मणां मद्यपानरहितानाम्’ इति कल्पतरुकारः॥ इति सूत्रार्थः॥

अथ प्रयोगः॥ तत्र ब्राह्मणस्याष्टवार्षिकस्य गर्भाष्टवार्षिकस्य वा क्षत्रियस्यैकादशवार्षिकस्य वैश्यस्य द्वादशवार्षिकस्य उपनयनं कुर्यात् यथामंगलं सर्वेषामुपनयनमथोदगयने शुक्लपक्षे पुण्येहनि मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कुर्यात् कुमारस्य वपनं कारयित्वा ब्राह्मणत्रयस्य भोजनं दत्त्वा कुमारं च भोजयित्वा बहिःशालायां पंचभूसंस्कारान् विधाय लौकिकाग्निं स्थापयित्वा पर्युप्तशिरसमलंकृतं कुमारमाचार्यपुरुषा आचार्यसमीपमानयंति तत आचार्य आनीतं कुमारं पश्चादग्नेः स्वस्य दक्षिणतोऽवस्थाप्य ब्रह्मचर्यमागामिति ब्रूहीति कुमारं प्रतिवदति ब्रह्मचर्यमागामिति कुमारः प्रतिब्रूयात् ब्रह्मचार्यसानीति ब्रूहीत्याचार्येणोक्ते ब्रह्मचार्यसानीति माणवको ब्रूयात्। अथाचार्यो माणवकं येनेंद्राय बृहस्पतिर्वासः पर्यदधादमृतं तेन त्वा परिदधाम्यायुषे दीर्घायुत्वाय बलाय वर्चसइत्यनेन मंत्रेण यथोक्तं वासः परिधापयति ततः आचार्यो माणवकस्य कटिप्रदेशे मेखलां बध्नाति। इयं दुरुक्तं परिबाधमाना वर्णं पवित्रं पुनतीम आगात्। प्राणापानाभ्यां बलमादधाना स्वसा देवी सुभगा मेखलेयमिति मंत्रं पठितवतः युवा सुवासाः परिवीत आगात्स उश्रेयान्भवति जायमानः। तं धीरासः कवय उन्नयंति स्वाध्योमनसा देव यंत इति वा मंत्रः। तूष्णीं मंत्रवर्ज्जं वा। ततः यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात्। आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुंच शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेज इति मंत्रं पठितवतो माणवकस्य दाक्षिण-

बाहुमुद्धृत्य वामस्कंधे यज्ञोपवीतं निवेशयति । यज्ञोपवीतलक्षणं तु छंदोगपरिशिष्टे "त्रिवृदूर्ध्वं वृतं कार्यं तंतुत्रयमधोवृतम् । त्रिवृतं चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रंथिरिष्यते" वामावर्तं त्रिगुणं कृत्वा प्रदक्षिणावर्तं नवगुणं विधाय तदेवं त्रिसरं कृत्वा ग्रंथिमेकं विदध्यात् तथा " पृष्ठवंशे च नाभ्यां च धृतं यद्विंदते कटिम् । तद्धार्यमुपवीतं स्यान्नातिलंबं नचोच्छ्रितम्" वामस्कंधे कृतं नाभिहृत्पृष्ठवंशयोर्धृतम् । तथा कटिपर्यंतं प्राप्नोति तावत्परिमाणं कर्त्तव्यमित्यर्थः । " कार्पासक्षौमगोवालशणवल्कतृणादिकम् । सदा संभवतो धार्यमुपवीतं द्विजातिभिः ॥ १ ॥ शुचौ देशे शुचिः सूत्रं संगतांगुलिमूलके । आवेष्ट्य षण्णवत्या तत्त्रिगुणीकृत्य यत्नतः ॥ २ ॥ अब्लिंगकैस्त्रिभिः सम्यक् प्रक्षाल्योर्ध्ववृतं च तत् । अप्रदक्षिणमावृत्तं सावित्र्या त्रिगुणीकृतम् ॥ ३ ॥ अधःप्रदक्षिणावृत्तं समं स्यान्नवसूत्रकम् । त्रिरवेष्ट्य दृढं बद्ध्वा हरिब्रह्मेश्वरान्नमन् ॥ ४ ॥ यज्ञोपवीतं परमामिति मंत्रेण धारयेत् । सूत्रं सलोमकं चेत्स्यात्ततः कृत्वा विलोमकम् ॥ ५ ॥ सावित्र्या दशकृत्वोऽद्भिर्मंत्रिताभिस्तदुक्षयेत् । विच्छिन्नं वाप्यधोयातं भुक्त्वा निर्मितमुत्सृजेत् ॥ ६ ॥ स्तनादूर्ध्वमधोनाभेर्न धार्यं तत्कथंचन । ब्रह्मचारिण एकं स्यात्स्नातस्य द्वे बहूनि वा ॥ ७ ॥ तृतीयमुत्तरीयं वा वस्त्राभावे तदिष्यते । ब्रह्मसूत्रेऽपसव्येंसे स्थिते यज्ञोपवीतिता ॥ ८ ॥ प्राचीनावीतिता सव्ये कंठस्थे तु निवीतिता । वस्त्रं यज्ञोपवीतार्थे त्रिवृत्सूत्रं च कर्मसु । कुशमुंजबल्वजं तु रज्जवा वा सर्वजातिषु ॥ ९ ॥ " ततस्तथैव तूष्णीं माणवकस्य यथोक्तमजिनमुत्तरीयं कारयति तथाचार्यो माणवकाय दंडं ददाति माणवकश्च यो मे दंडः परापतद्वैहायसोऽधिभूम्यां तमहं पुनराददं आयुषे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसायेत्यनेन मंत्रेण तं प्रतिगृह्णाति दीक्षावद्वा दंडं ददाति प्रतिगृह्णात्युच्छ्रयति च । अथाचार्यः स्वकीयमंजाल्लिं जलेन पूरयित्वा तेन जलेनांजलिस्थेन माणवकस्यांजलिं पूरयति आपोहिष्ठेत्यृचेन ततो गुरुर्माणवकं प्रेषयति सूर्यमुदीक्षस्वेति माणवकश्च प्रेषितस्तच्चक्षुरिति मंत्रेण सूर्यमुदीक्षते । अथाचार्यो माणव

कस्य दक्षिणांसस्योपरि स्वं दक्षिणं हस्तं नीत्वा हृदयमालभते मम व्रते ते हृदयं दधामि मम चित्तमनुचित्तं ते अस्तु मम वाचमेकमनाजुषस्व बृहस्पतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यमितिमंत्रेण । अथाचार्योऽस्य माणवकस्य दक्षिणं हस्तं सांगुष्ठं गृहीत्वा को नामासीत्याह एवं पृष्टः कुमारः अमुकशर्माहं भो ३ इति प्रत्याह पुनराचार्यो माणवकं पृच्छति कस्य ब्रह्मचार्यसीति भवत इति माणवकेनोच्यमाने इंद्रस्य ब्रह्मचार्यस्यग्निराचार्यस्तवाहमाचार्यस्तवामुकशर्मन्नित्याचार्यः पठेत् अथैनं कुमारं भूतेभ्यः परिददात्याचार्यः प्रजापतये त्वा परिददामि देवाय त्वा सवित्रे परिददामि अद्भ्यस्त्वौषधिभ्यः परिददामि द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिददामि विश्वेभ्यस्त्वादेवेभ्यः परिददामि सर्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः परिपदाम्यरिष्ट्या इत्यनेन मंत्रेण । अथ कुमारः अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य आचार्यस्योत्तरत उपविशति आचार्यश्च ब्रह्मोपवेशनादिपर्युक्षणांतं कृत्वा आघाराद्याः स्विष्टकृदंताश्चतुर्दशाज्याहुतीर्हुत्वा हुतशेषं प्राश्य पूर्णपात्रं वरं वा ब्रह्म वा दद्यात् अथानंतरमेनं ब्रह्मचारिणं स शास्ति कथं ब्रह्मचार्यसीत्याचार्यो वदति असानीति ब्रह्मचारी अपोशानेत्याचार्यः अश्नानीति ब्रह्मचारी कर्म कुर्वित्याचार्यः करवाणीति ब्रह्मचारी मा दिवा सुषुप्था इत्याचार्यः न स्वपानीति ब्रह्मचारी वाचं यच्छेत्याचार्यः यच्छानीति ब्रह्मचारी समिधमाधेहीत्याचार्यः आदधानीति ब्रह्मचारी अपोशानेत्याचार्यः अश्नानीति ब्रह्मचारी अथास्मै एवं शासिताय ब्रह्मचारिणे आचार्यः सावित्रीमन्वाह कीदृशाय उत्तरतोऽग्नेः प्रत्यङ्मुखाय उपविष्टाय पादोपसंग्रहपूर्वकमुपसन्नाय आचार्यं समीक्षमाणाय स्वयमप्याचार्येण समीक्षिताय कथमन्वाह ॐकारव्याहृतिपूर्वकं प्रथमं पद एकैकपादं तथा द्वितीयमर्द्धर्चशः तथैव तृतीयं सर्वां स्वयं च ब्रह्मचारिणा सह पठन् केषांचित्पक्षे दक्षिणतोऽग्नेस्तिष्ठते आसीनाय वा आचार्य उक्तप्रकारेण सावित्रीमन्वाह संवत्सरे वा षण्मासे वा चतुर्विंशत्यहे वा द्वादशाहे वा षडहे वा त्र्यहे वा काले क्षत्रियवैश्ययोर्ब्रह्मचारिणोः आचार्यः सावित्रीं ब्रूयात् ब्राह्मणाय तु सद्य एव गायत्रीं गायत्रीछंदस्कां सावित्रीं

सवितृदेवत्यामृचं विश्वामित्रदृष्टां सायमग्निहोत्रहोमानंतरमाहवनीया-
ग्न्युपस्थापने विनियुक्तां तत्सवितुरिति सर्ववेदशाखाम्नातां ब्रह्मदृष्टगा-
यत्रीच्छंदस्कां परमात्मदैवतवेदारंभादिविनियुक्तां सप्रणवां प्रजापति-
दृष्टाग्निवायुसूर्यदैवतगायत्र्युष्णिगनुष्टुप्छंदस्काग्न्याधानविनियुक्तभूर्भुवः
स्वरितिमहाव्याहृतिपूर्विकां ब्राह्मणाय ब्रह्मचारिणे आचार्योऽनुब्रूयात् ।
क्षत्रियाय त्रिष्टुप्च्छंदस्कां बृहस्पतिदृष्टां सवितृदेवत्यां देवसवितरित्या-
दिकां वाजपेयआज्यहोमाविनियुक्ताम्, तथा वैश्याय प्रजापतिदृष्टां जग-
तीच्छंदस्कां सवितृदेवत्यां रुक्मपाशप्रतिमोचने उखासंभरणे विनियुक्तां
विश्वारूपाणि प्रतिमुंच इत्येतामृचं ब्रूयात् । सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां
गायत्रीमेव वा गायत्रछंदस्कां सावित्रीमुक्तलक्षणां ब्रूयात् । अत्रावसरे
ब्रह्मचारी समिदाधानं करोति तत्र पूर्वं दक्षिणहस्तेन सुश्रवः सुश्रवस
मा कुरु यथा त्वमग्ने सुश्रवः सुश्रवा असि माꣳ सुश्रवः सुश्रवसं कुरु
यथा त्वमग्ने देवानां यज्ञस्य निधिपा असि एवमहं मनुष्याणां वेदस्य
निधिपो भूयासमित्येतैः पंचभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रम् इंधनप्रक्षेपेणाग्निं संधु-
क्षयति हस्ताभ्यां संधुक्षणप्रसिद्धिरस्ति ततोग्निं प्रदक्षिणहस्तेन अद्भिः
पर्युक्ष्य उत्थाय तिष्ठन् अग्नये समिधमाहार्षं बृहते जातवेदसे यथा
त्वमग्ने समिधा समिध्यस एवमहमायुषा मेधया वर्चसा प्रजया पशुभि-
र्ब्रह्मवर्चसेन समिंधे जीवपुत्रो ममाचार्यो मेधाव्यहमसान्यनिराकरिष्णुर्य-
शस्वीतेजस्वीब्रह्मवर्चस्व्यन्नादो भूयासꣳ स्वाहेत्यनेन मंत्रेणोक्तलक्षणामेकां
समिधमग्नावाधायानेनैव द्वितीयां तृतीयां वा धत्ते एषा ते अग्नेसमिदि-
त्यादिना वा मंत्रेण अग्नये समिधामाहार्षमिति । एषा ते अग्ने समिदित्येता-
भ्यां समुचिताभ्यां मंत्राभ्यां वा एकैकस्तिस्रः समिध आदधाति
तत उपविश्य पूर्ववदग्ने चेत्सुश्रवइत्यादिभिरग्निं संधुक्ष्य तूष्णीं पाणिं
प्रतप्य तनूपाअग्नेसि तन्वं मे पाहि आयुर्दाअग्नेस्यायुर्मे देहि वर्चोदा
अग्नेसि वर्चोमे देहि अग्ने यन्मे तन्वा ऊनं तन्म आपृण मेधां मे
देवः सविता आदधातु मेधां मे देवी सरस्वती आदधातु मेधां मे
अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजाविति सप्तभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं मुख

विमार्ष्टि । अत्र शिष्टाचारपरिप्राप्ताः केचन पदार्था: लिख्यंते ततः अंगा-
नि च म आप्यायंतामित्यनेन शिरःप्रभृति पादांतं सर्वांगान्यालभते वा
क्चमआप्यायतामिति मुखं प्राणश्च मआप्यायतामितिनासारंध्रे युग-
पत् चक्षुश्च मआप्यायतामिति चक्षुषी युगपत् श्रोत्रं च म आप्ययता-
मिति दक्षिणं श्रोत्रं ततोनेनैव मंत्रेण वामं यशोबलं च मआप्यायता-
मिति मंत्रं पठेत् ततोऽनामिकया अग्नेर्भस्म गृहीत्वा ललाटे ग्रीवायां
दक्षिणांसे हृदि चतुर्षु स्थानेषु त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषं यद्दे-
वेषु त्र्यायुषं तन्नो अस्तु त्र्यायुषमिति चतुर्भिर्मंत्रैस्त्र्यायुषाणिकुरुते । अत्र
स्मृत्यंतरोक्तमभिवादनं लिख्यते " ततोऽभिवादयेद्वृद्धानसावहमिति
ब्रुवन् " इति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिप्रणीतं तस्याभिवादनस्य प्रयोगो यथा
वत्ससगोत्रोभार्गवच्यवनाप्नुवानौर्वाजामदग्न्येतिपंचप्रवरः श्रीधरशर्माहं
भो ३ श्रीहरिहरशर्मन् त्वामभिवादये इत्युक्त्वाभिवाद्य गुर्वादिकं
ब्रह्मचारी अभिवादयेत् अभिवाद्यश्च गुर्वादिः आयुष्मान् भव श्रीधर
शर्मन् भो ३ इति प्रत्यभिवदेत् अयमभिवादनप्रयोगो गृहस्थस्यापि ।
अत्र वृद्धानिति वचनात् कनिष्ठाभिवादने नाधिकारः। वृद्धाश्च त्रिविधाः
विद्यातपोवयोभिः । अत्र समये ब्रह्मचारी भैक्षं चरति तद्यथा भवति
भिक्षां देहीति ब्राह्मणः भिक्षां भवति देहीति राजन्यः भिक्षां देहि भव-
तीति वैश्यश्च भिक्षां भिक्षेत । अत्र भिक्षायाचनवाक्ये भवतीति स्त्रीसं-
बोधनपदात् स्त्रियो भिक्षेतेति प्राप्तम् । ताश्च कीदृशीः कति च इत्यपे-
क्षायामुच्यते याः प्रत्याख्यानं न कुर्वंति ताः भिक्षेत कति तिस्रः षड्
वा द्वादश वा द्वादशभ्योऽधिका वा मातरं वा प्रथमां भिक्षेतेत्यन्वयः। एवं
भिक्षां भिक्षित्वा ब्रह्मचारी भैक्षं गुरवे निवेद्य अहःशेषं वाग्यतस्तिष्ठेत्
वा आसीत वेत्यनियमः तत उपास्तमयं संध्यावंदनपूर्वकं स्वयं
प्रशीर्णाः पूर्वोक्तलक्षणाः समिधः पूर्ववत् उक्तप्रकारेण तस्मिन्नेवाग्नौ
आधाय वाचं विसृजते इति तद्दिनकृत्यम् । अथ तद्दिनमारभ्यासमाव-
र्त्तनात्कर्त्तव्यमुच्यते भूमौ शयनम् अक्षारालवणाशनं दंडधारणम् अग्निप-
रिचरणं गुरुशुश्रूषा भिक्षाचर्या सायंप्रातर्भोजनार्थं भोजनसंनिधाने

वारद्वयं वा भैक्षचरणमनिंद्यब्राह्मणगृहे गुर्वाज्ञया याचित्वा भोजनविधिना भुंजानः मधुमांसमज्जनोपर्यासनस्त्रीगमनानृतादत्तादानानि वर्जयेत् । स्मृत्यंतरे तु " मधुमांसांजनोच्छिष्टं शूद्रस्त्रीप्राणिहिंसनम् । भास्करालोकनाश्लीलपरिवादादि वर्जयेत् ॥" आदिशब्देन पर्युषिततांबूलदंतधावनावसथिका-दिवास्वापच्छत्रपादुका-गंधमाल्योद्वर्त्तनानुलेपनजलक्रीडाद्यूतनृत्यगीतवाद्यालापादीन्यन्यान्यपि वर्जनीयानि स्मृतानि । तथा "कार्या भिक्षा सदा धार्यं कौपीनं कटिसूत्रम् । कौपीनसहितं धार्यं खंडं वा वस्त्रपार्श्वयुक् ॥ यज्ञोपवीतमजिनं मौंजीं दंडं च धारयेत् । नष्टे भ्रष्टे नवं मंत्राद्धृत्वा भ्रष्टं जले क्षिपेत् ॥" अष्टाचत्वारिंशत्शतं वर्षाणीत्यादिव्यवहार्या भवंतीतिवचनादित्यंतमुक्तार्थम् । कालातिक्रमे नियतवदित्यस्यार्थ उक्तः । इतिकर्त्तव्यतात्र लिख्यते । पूर्णाहुतिवदाज्यं संस्कृत्य अनादिष्टप्रायश्चित्तहोमं कुर्यात् । पूर्णाहुतिर्यथा कात्यायनसूत्रे ' पूर्णाहुतिं जुहोति निरूप्याज्यं गार्हपत्येधिश्रित्य स्रुक्स्रुवं च संमृज्योद्वास्योत्पूयावेक्ष्य गृहीत्वारब्धएवठं सर्वत्र ' अत्रैवं प्रयोगः ॥ यदावसथिकस्य अनादिष्टं प्राप्नोति तदाग्निः संभृत एव यदि निरग्निः तदा शुद्धायां भूमौ पंच भूसंस्कारान् कृत्वा लौकिकमग्निं स्थापयित्वा स्थाल्यामाज्यं तूष्णीं निरूप्याग्नावधिश्रित्य स्रुवं दर्भैः संमृज्याज्यमुद्वास्य कुशतरुणाभ्यामुत्पूयावेक्ष्य स्रुवेणादायोपरि समिधं निधायोत्थाय स्रुवं सव्ये कृत्वा दक्षिणेनाग्नौ तिष्ठन् समिधमाधायोपविश्य दक्षिणं जान्वाच्य ॐ भूःस्वाहेति स्रुवस्थिताज्ये नैकामाहुतिं हुत्वा भुवः स्वाहा स्वः स्वाहा भूर्भुवः स्वः स्वाहेति चतस्रः । त्वन्नो अग्नइत्यादिभिः पंचस्रुवेणावदायाज्याहुतीर्जुहोति । इदं नवाहुतिहोमात्मकं कर्म यत्र यत्र प्रायश्चित्तानादेशः कर्मणा नियतकालातिक्रमे वा तत्र तत्रादिष्टसंज्ञकं प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् । यदा तु कस्मिंश्चित्स्थालीपाकादि कर्म प्रयोगे वर्त्तमाने अनादिष्टप्रायश्चित्तमापद्यते तदा तत्कर्मांगभूतएवाग्नौ तत्कृत्वा अनादिष्टं हुत्वा उपरितनं प्रयोगं कुर्यात् । यदा तु बहूनि निमित्तानि भवंति तदा प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्त्ततइतिन्यायात्

यावंति निमित्तानि तावत्कृत्वः प्रायश्चित्तमावर्त्तते यथोक्तमित्युपनयनपद्धतिः ॥ अत्र वेदब्रह्मचर्यं चरेदित्यनेन वेदाध्ययनांगतया ब्रह्मचर्याचरणमुक्तं वेदाध्ययनारंभस्य कालः इतिकर्त्तव्यता च नोक्ता केवलं समावर्त्तनकर्म सूत्रकारेणारब्धं वेदꣳ समाप्य स्नायादिति । तत्र वेदस्य आरंभं विना समाप्तिः कर्त्तुमशक्येति उपनयनानंतरमेव वेदारंभस्य समय इत्यवगम्यते । इतिकर्त्तव्यता च पुनःएतदेव व्रतादेशनविसर्गेष्विति उपाकर्महोमातिदेशाद्व्रतादेशने वेदारंभे प्राप्नोति । अतश्च "उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् । वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेत्" इति गुरोः उपनयनानंतरं वेदाध्यापनविधानाच्च उपनयनोत्तरकाले पुण्येऽहनि मातृपूजापूर्वकं वेदारंभनिमित्तमाभ्युदयिकं श्राद्धमाचार्यो विधाय पंचभूसंस्कारपूर्वकं लौकिकाग्निं स्थापयित्वा ब्रह्मचारिणमाहूय अग्नेः पश्चात् स्वस्योत्तरत उपवेश्य ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागांतं कृत्वा यदि ऋग्वेदमारभते तदा पृथिव्यै स्वाहा अग्नये स्वाहेति द्वे आज्याहुती हुत्वा ब्रह्मणे छंदोभ्यइत्याद्या नवाहुतीर्हुत्वा शेषं समापयेत् । यदि यजुर्वेदं तदाज्यभागानंतरम् अंतरिक्षाय स्वाहा वायवे स्वाहेति विशेषः । यदा सामवेदं तदाज्यभागानंतरं दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहेति विशेषः । यदाऽथर्ववेदं तदाज्यभागान्ते दिग्भ्यः स्वाहा चंद्रमसे स्वाहेति विशेषः । यद्येकदा सर्ववेदारंभस्तदाज्यभागानंतरक्रमेण प्रतिवेदं वेदाहुतिद्वयंद्वयं हुत्वा ब्रह्मणे छंदोभ्य इत्याहुतिद्वयं च हुत्वा प्रजापतय इत्याद्याः सप्तमंत्रेण जुहुयात् । अनंतरं महाव्याहृत्यादिस्विष्टकृदंतादशाहुतीर्हुत्वा प्राशनं विधाय पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं ब्रह्मणे दत्वा ब्रह्मचारिणे यथाविधि वेदमध्यापयितुमारभते ॥ इतिव्रतादेशप्रयोगः ॥

इति पारस्करगृ० हरिह० द्वि० काण्डे पञ्चमीकण्डिका ॥ ५ ॥

अथ समावर्त्तनमारभ्यते ॥

**वेदꣳसमाप्य स्नायात् ॥ १ ॥ ब्रह्मचर्यं वाष्टाचत्वारिꣳशकम् ॥ २ ॥ द्वादशकेऽप्येके ॥ ३ ॥ गुरुणानुज्ञातः ॥ ४ ॥ विधिर्विधेयस्तर्कश्चवेदः ॥ ५ ॥ षडङ्ग-**

मेके ॥ ६ ॥ न कल्पमात्रे ॥ ७ ॥ कामं तु याज्ञिकस्य ॥ ८ ॥ उपसंगृह्य गुरुꣳसमिधोऽभ्याधाय परिश्रितस्योत्तरतः कुशेषु प्रागग्रेषु पुरस्तात्स्थित्वाऽष्टानामुदकुंभानाम्॥ ९ ॥ ये अप्स्वंतरग्नयः प्रविष्टा गोह्य उपगोह्यो मयूखो मनोहास्खलो विरुजस्तनूदूषिरिन्द्रियहा अतितान्सृजामि । यो रोचनस्तमिह गृह्णामीत्येकस्मादपो गृहीत्वा ॥ १० ॥ तेनाभिषिंचते । तेन ममाभिषिंचामि श्रियै यशसे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसायेति ॥ ११ ॥ येन श्रियमकृणुतायेनावमृशताꣳसुराम् । येनाक्ष्यावभिषिञ्चतयद्वां तदश्विनायश इति ॥ १२ ॥ आपोहिष्ठेति च प्रत्यृचम् ॥ १३ ॥ त्रिभिस्तूष्णीमितरैः ॥ १४ ॥ उदुत्तमामिति मेखलामुन्मुच्य निधाय वासोन्यत्परिधायादित्यमुपतिष्ठते ॥ १५ ॥ उद्यन्भ्राजभृष्णुरिन्द्रोमरुद्भिरस्थात्प्रातर्यावभिरस्थाद्दशसनिरसि दशसनिं मा कुर्वाविद मागमय । उद्यन्भ्राजभृष्णुरिन्द्रोमरुद्भिरस्थाद्दिवा यावभिरस्थाच्छतसनिरसि शतसनिं माकुर्वाविदं मागमय । उद्यन्भ्राजभृष्णुरिन्द्रोमरुद्भिरस्थात्सायं यावभिरस्थात्सहस्रसानिरासि सहस्रसनिं मा कुर्वाविदं मा गमयेति ॥ १६ ॥ दधितिलान्वा प्राश्य जटालोमनखानि सꣳहृत्यौदुम्बरेण दन्तान्धावेत । अन्नाद्याय व्यूहध्वꣳसोमोराजाऽयमागमत् । समे मुखं प्रामाक्ष्र्यते यशसा च भगेन चेति ॥ १७ ॥ उत्साद्य पुनः स्नात्वाऽनुलेपनं

नासिकयोर्मुखस्य चोपगृह्णीते प्राणापानौ मे तर्पय चक्षुर्मे तर्पय श्रोत्रं मे तर्पयेति ॥ १८ ॥ पितरः शुन्धध्वमिति पाण्योरवनेजनं दक्षिणानिषिच्यानुलिप्य जपेत् । सुचक्षा अहमक्षीभ्यां भूयासꣳसुवर्चामुखेन सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयासमिति ॥ १९ ॥ अहतं वासो धौतं वा मैत्रेणाच्छादयीत परिधास्यै यशोधास्यै दीर्घायुत्वाय जरदष्टिरस्मि । शतं च जीवामि शरदः पुरूचीरायस्पोषमभिसम्व्ययिष्यइति ॥ २० ॥ अथोत्तरीयम् । यशसा माद्यावापृथिवी यशसेन्द्राबृहस्पती यशोभगश्च मा विदद्यशोमा प्रतिपद्यतामिति ॥ २१ ॥ एकं चेत्पूर्वस्योत्तरवर्गेण प्रच्छादयीत ॥ २२ ॥ सुमनसः प्रतिगृह्णाति । या आहरज्जमदग्निः श्रद्धायै कामायेन्द्रियाय । ता अहं प्रतिगृह्णामि यशसा च भगेन चेति ॥ २३ ॥ अथाऽवबध्नीतेयद्यशोऽप्सरसामिन्द्रश्चकार विपुलं पृथु तेन सङ्ग्रथिताः सुमनस आबध्नामि यशो मयीति ॥ २४ ॥ उष्णीषेण शिरो वेष्टयते । युवा सुवासा इति ॥ २५ ॥ अलङ्करणमसि भूयोऽलङ्करणं भूयादिति कर्णवेष्टकौ ॥ २६ ॥ वृत्रस्येत्यङ्क्ताऽक्षिणी ॥ २७॥ रोचिष्णुरसीत्यात्मानमादर्शे प्रेक्षते ॥ २८ ॥ छत्रं प्रतिगृह्णाति । बृहस्पतेश्छदिरसि पाप्मनोमामन्तर्धेहि तेजसोयशसो मान्तर्धेहीति ॥ २९ ॥ प्रतिष्ठेस्थो विश्वतो मापातमित्युपानहौ प्रतिमुञ्चते ॥ ३० ॥ विश्वाभ्योमानाष्ट्राभ्यस्प-

रिपाहि सर्वत इति वैणवं दण्डमादत्ते ॥ ३१ ॥ दन्तप्रक्षालनादीनि नित्यमपि वासश्छत्रोपानहश्चापूर्वाणि चेन्मंत्रः ॥ ३२ ॥ ६ ॥

( वेदाꣳ समाप्य स्नायाद्ब्रह्मचर्यं वाष्टाचत्वारिꣳशकम् ) मंत्रब्राह्मणात्मकं समाप्य सम्यक् पाठतोऽर्थतश्च अंतं नीत्वा स्नायाद्वक्ष्यमाणेन विधिना स्नानं कुर्यात् । अथ वा ब्रह्मचर्यं व्रतमष्टाचत्वारिꣳशकमष्टाचत्वारिंशद्वर्षं निवर्त्य समाप्य अवसानं प्राप्य गुरुणानुमतः स्नायादिति संबंधः ( द्वादशकेप्येके ) एके सूत्रकाराः द्वादशकेपि द्वादशवर्षं समाप्येति व्रते व्रते चरिते स्नायादिति मन्यंते । तत्रापि ( गुरुणाऽनुज्ञातः ) अत्रा सूत्रितमपि उभयं वेदं व्रतं च समाप्य वा स्नायादित्यनुषज्यते । यतः पूर्वस्नातकस्य त्रैविध्यमुक्तम् ( विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेदः ) वेदं समाप्येत्युक्तं तत्र कियान् वेद इत्यपेक्षायामाह विधिं विधीयते इति विधिः अग्निमादधीत इति अग्निहोत्रं जुहुयात् ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामोयजेतेत्यादि विधायकं ब्राह्मणवाक्यं विधेयः विधीयते ब्राह्मणवाक्येन कर्मांगत्वेनेति विधेयो विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेदः यदत्रैतस्मिन्दर्शने सति समस्तवैदिकसंहारात्मिका मीमांसापि वेदशब्दवाच्या भवतीत्यादिना तर्कपदं मीमांसापरमंगीकृत्य वार्तिककारितायां मीमांसाया अपि वेदत्वमुक्तं । तद्विध्यादित्रयस्य वेदत्वप्रतिपादनार्थेयं स्मृतिरिति षडंगवेदत्वस्मृतितुल्यन्यायतया पूर्वपक्षसंयताभ्युपगमेनैव तद्दृष्टांतेन कल्पसूत्राणां छंदस्त्वाभावमुपपादयितुं नत्वेवमेव स्मृतिव्याख्यानं संमतम्, अध्येतॄणां मीमांसायां वेदशब्दाप्रसिद्धेः । न चाध्येतृप्रसिद्धा निरपेक्षैवेयं स्मृतिर्विध्यादित्रयस्य वेदत्वं प्रतिपादयतीति वाच्यम्, तथासति तन्निरपेक्ष्येण स्मृतिमात्रपर्यालोचने तत्स्वारस्येन विध्युद्देशमात्रस्यैव वेदत्वापत्तावर्थवादादीनामवेदत्वापत्तेः । विधेयत्वमग्निहोत्रन्यायरिस्तरयोरपि वेदत्वापत्तेश्च । अथाध्येतृप्रसिद्ध्यनुरोधेन विधिविधेयशब्दयोर्ब्रा-

ह्मणमंत्रपरत्वान्नाव्याप्त्यातिव्याप्ती । तर्हि स्मृतिरध्येतृप्रसिद्धिसापेक्षत्वापत्तौ कथं तर्कतदप्रसिद्धवेदत्वप्रतिपादनपरता । न च तदंशे स्वातंत्र्यम्, अपेक्षानपेक्षाविध्यनुवादकृतवैरूप्यापत्तेः न्यायविस्तरातिप्रसंगानिवृत्तेश्च व्यवहारानुप्रविष्टपदार्थनिर्णये तद्विरोधेन शास्त्रस्यासामर्थ्याच्च तस्मादध्येतृप्रसिद्धस्यैव मंत्रब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य कश्चिद्विधिनांगविधायकः कश्चिन्मन्त्रात्मको विधेयः कश्चित्स एष नेति नेति त्रैयंबकाः पुरोडाशा इत्यादिवत्त्रैविध्यमनयैवोच्यन्त इति तात्त्विकोऽर्थः । अतः षडंगा एववेदस्मृतिरापि परमतोपन्यासात्पूर्वपक्षस्मृतिरेवेत्यलम् । मंत्रः इषेत्वादिः। तर्कोऽर्थवादइति कर्कोपाध्यायः । यथा अक्ताः शर्करा उपदधाति इति विधिः श्रूयते तत्रांजनसाधनं घृतं तैलं वसा च तन्मध्ये केनाक्ताइति संशये तेजोवै घृतमिति अर्थवादात् घृतेनाक्ताइति निर्णीयते । अतस्तर्कोर्थवादः, तर्को मीमांसेति कल्पतरुकारः चकारान्नामधेयभागसंग्रहः यतो वेदो विध्यर्थवादमंत्रनामधेयैश्चतुर्धा मीमांसकैर्विचार्यते । यथा अग्निहोत्राघारौ यागभेदौ उद्भिद्बलभिदिति नामधेयानि ( षडंगमेके ) एके सूत्रकाराः षडंगं वेदं समाप्य स्नायादित्याहुः । षट् शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तज्योतिश्छंदांसि अंगानि यस्य वेदस्य षडंगः तं षडंगं ( न कल्पमात्रे ) कल्पमात्रे ग्रंथमात्रे मंत्रे वा ब्राह्मणे वा अधीते न स्नानमिच्छंति कल्पमात्राध्ययनस्य अनुष्ठानायोग्यत्वात् । यतः 'अथातोधिकारः अथातो धर्मजिज्ञासा अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यादिभिरधिकारसूत्रैः अधीतसकलवेदस्याग्निहोत्रादिकर्मस्वाधिकार इत्याचायवर्ण्यते ( कामं तु याज्ञिकस्य ) तुशब्दः पक्षव्यावृत्तौ काममिच्छतः याज्ञिकस्य आध्वर्यवादियज्ञविद्याकर्मकुशलस्य स्नानमिच्छंति अयमर्थः मंत्रब्राह्मणात्मकं वेदमधीत्य अवबुध्य च स्नायादित्येकः पक्षः । सांगं वेदमधीत्यावबुध्य च स्नायादित्यपरः ग्रंथमात्रमप्यधीत्य यज्ञविद्यां वाभ्यस्य स्नायादिति तृतीयः। यज्ञविद्याविरहेण ग्रंथमात्रे अधीते च स्नायादिति निषेधः । यतो वेदाध्यापनं वेदविहिताग्निहोत्रादिकर्माद्यनुष्ठानप्रयोजनम् । ( उपसंगृह्य गुरुंर्ठ समिधोऽभ्याधाय परिश्रितस्योत्तरतः कुशेषु प्रागग्रेषु

पुरस्तात्स्थित्वाष्टानामुदकुम्भानां ये अप्स्वंतरग्नयः प्रतिष्ठागोह्यउपगोह्यो मयूखो मनो हास्खलोविरुजस्तनूदूषिरिंद्रियहाआतितान्विजहामियोरोचनस्तमिहगृह्णामीत्येकस्मादपो गृहीत्वा तेनाभिषिंचते ) स्नायादित्युक्तं तत्र कथं स्नायादित्यपेक्षिते आह उपसंगृह्य उपसंग्रहणविधिना प्रणम्य कं गुरुमाचार्यं समिधः पूर्वोक्तलक्षणास्तिस्रः परिसमूहनादिऽयायुषकरणांतेन विधिना आचार्यान्निर्वर्त्तितसमावर्त्तनांगहोमेऽग्नौ आधाय प्रक्षिप्य अत्र समिधोऽभ्याधायेत्युक्तं तत्सामिदाधानं किं वेदाहुत्यादिसमावर्त्तनहोमात्पूर्वमुतपश्चात् वेदाहुतिहोमः कुतः प्राप्त इति चेत् एतदेव व्रतादेशनविसर्गेष्वित्यतिदेशात् पूर्वं भवतु उपसंगृह्य गुरुꣳ समिधोभ्याधायेति पाठात् समिदाधानानन्तरं वेदाहुतीनामवसर इति गम्यते नैतदेवं श्रुत्या हि वेदाहुतीनामवसरः समिदाधानात्पूर्वं समिदाधानं च स्नानात्पूर्वमिति क्रमस्य ज्ञापितत्वात् कथं सयामुपयन् समिधमादधाति सा प्रायणीयायाꣳस्तान्स्यंत्सीनयनीयेति श्रुतेः तस्मात्समावर्त्तनहोमापत्तेः उपसंग्रहणादिपरिश्रितस्य परिवेष्टितस्य सर्वतः प्रच्छादितस्य समावर्त्तनांगहोमसाधनाग्निस्थापनप्रदेशस्य उत्तरतः उत्तरस्मिन् भागे कुशेषु प्राकूलेषु प्रागग्रेषु आस्तीर्णेषु क पुरस्तात्प्राच्यां दिशि केषामष्टानामुदकुंभानां दक्षिणोत्तरायतानामष्टसंख्याकानाममलजलपूर्णानामाम्रादिशुभपल्लवमुखानां स्थित्वा स्थितिं कृत्वा ऊर्ध्वीभूयेत्यर्थः । ये अप्स्वंतरग्नय इत्यादिना मंत्रेण इह गृह्णामीत्यनेन एकस्मात्प्रथमातिक्रमे कारणाभावादिति न्यायेन प्रथमात् प्राच्युदंचिविवाहकर्माणीत्यनेन न्यायेन दक्षिणस्य प्रथमेत्थमपः जलं दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा तेन जलेन अभिषिंचते अभ्युक्षाति आत्मान शिरस्तः स्नानकर्त्तात्मानं तत्र मंत्रः ( तेन म.मभिषिंचामि इत्यादिब्रह्मवर्चसायेत्यंतः येनः श्रियमकृण्वतां येनावमृशताꣳ सुरां येनाक्षावभ्यषिंचतां यद्वा तदश्विना यशइत्यापोहिष्ठेति च प्रत्यृचं त्रिभिस्तूष्णीमितरैः ) एवं एकोदकुंभजलसाध्यं स्नानमभिधाय इतरसप्तकुंभजलं ये अप्स्वंतरग्न इत्ययमेव सर्वोदकुंभजलग्रहणे साधारणो मंत्र इति प्रतीयते ततः सर्वेभ्यो द्वितीयादिकुंभेभ्यः

प्रत्येकं ये अप्स्वंतरिति मंत्रेण जलमादाय वक्ष्यमाणैर्मंत्रैर्यथाक्रममभिषिंचते तद्यथा येन श्रियमिति द्वितीयम् आपोहिष्ठेति तृतीयं योवः शिव इति चतुर्थं तस्माअरमिति पंचमं तूष्णीमितराणि त्रीणि स्नानानि ( उदुत्तममिति मेखलामुन्मुच्य निधाय वासोन्यत्परिधायादित्यमुपतिष्ठते उद्यन्भ्राजभृष्णुरित्यादि ) उदुत्तममिति मंत्रेण मेखलां रशनामुन्मुच्य उच्छब्दसामर्थ्यात् शिरोमार्गेण निःसार्य निधाय तां च भूमौ निक्षिप्य अन्यद्वस्त्रं परिधाय आदित्यं सूर्यम् उद्यद्भ्राजभृष्णुरित्यादिभिर्मंत्रैः उपतिष्ठेतेति स्तौति ( दधितिलान्वा प्राश्य जटालोमनखानि संहृत्यौदुंबरेण दंतान्धावयेत् अन्नाद्यायव्यूहध्वमिति ) ततो दधितिलानामन्यतरं प्राश्य आशित्वा जटाश्च लोमानि च नखानि तानि संहृत्य संहार्य वापयित्वेत्यर्थः । अत्र संहृत्येति णिचोलोपश्छांदसः स्वयं संहर्तुमशक्यत्वात् । औदुंबरेण द्वादशांगुलसंमितेन कनिष्ठिकाग्रवत्स्थूलेन उदुंबरकाष्ठेन अन्नाद्याय व्यूहध्वमिति मंत्रेण दंतान् धावयेत् प्रक्षालयेद्ब्राह्मणः द्वादशांगुलेन दशांगुलेन राजन्यः अष्टांगुलेन वैश्यइति विशेषः। अत्र जटालोमनखवपननिमित्तादुत्तरत्र पुनः स्नात्वेति पुनःशब्दसामर्थ्याच्च स्नानमाप्यते अतो वपनानंतरं स्नानाचमने विधाय दंतान्प्रक्षालयेदिति सिद्धम् । उत्साद्य पुनः स्नात्वानुलेपनं नासिकयोर्मुखस्य चोपगृह्णीते प्राणापानौ म इति उत्साद्य सुगंधिद्रव्येण शरीरमुद्वर्त्य पुनः भूयः स्नात्वा शिरःप्रभृतीन्यंगानि प्रक्षाल्य अनुलेपनचंदनादि मुखनासिकयोः उपगृह्णीते मुखं च नासिके च अनुलिंपति प्राणापानौ मे तर्पयेत्यादिना श्रोत्रं मे तर्पयेत्यंतेन मंत्रेण पितरः शुंधध्वमिति पाण्योरवनेजनं दक्षिणानिषिच्यानुलिप्य जपेत् सुचक्षा अहमिति ततः पाण्योरवनेजनं हस्तयोः प्रक्षालनमुदकं पितरः शुंधध्वमित्यनेन मंत्रेण प्राचीनावीतिदक्षिणामुखो भूत्वा दक्षिणस्यां दिशि निषिच्य प्रक्षिप्य यज्ञोपवीती भूत्वा पितृकर्मकरणनिमित्तकम् उदकस्पर्शं विधाय चंदनादिना सुगंधिद्रव्येण गात्राण्यनुलिप्य सुचक्षाअहमित्यादिभूयासमित्यंतं मंत्रं जपेत् । अहतं वासो धौतं वा मंत्रेणाच्छादयीत परिधास्या-

इति ततः अहतं नवं सदशं पवित्रं वासः वसनमाच्छादयीत परिद-
ध्यात् तदलाभे अमैत्रेण अरजकेण धौतं क्षालितं परिधास्या इत्या-
दिना अभिसंव्ययिष्य इत्यनेन मंत्रेण अथोत्तरीयं यशसामेति अथो-
त्तरीयपरिधानानंतरं तादृशमेवोत्तरीयं वासोयशसामेत्यादिना यशो-
माप्रतिपद्यतामित्यंतेन मंत्रेण आच्छादयीतेति गतेनाख्यातेन संबंधः
एकं चेत्पूर्वस्योत्तरवर्गेण प्रच्छादयीत वेद्यादि एक एव वासो भवति तदा
पूर्वस्यैव परिधानीयस्य वास उत्तरवर्गेण उत्तरभागेन प्रच्छादयीत यश-
सामेति मंत्रेणोत्तरीयं कुर्यादित्यर्थः । सुमनसा प्रतिगृह्णाति या आहर-
दितिसुमनसा पुष्पाणि अन्येन दत्तान्यादत्तेया आहरदित्यादिना यद्य-
शसा च भगेन चेत्यंतेन मंत्रेण अथाऽवबध्नीते यद्यशसाइति ॥ अथ
ताः प्रतिगृह्य अवबध्नीते शिरसि बध्नाति यद्यशोप्सरसाइत्यादिना
यशोमयीत्यंतेन मंत्रेण ( उष्णीषेण शिरो वेष्टयते युवा सुवासा इति )
उष्णीषेण पूर्वोक्तलक्षणेन तृतीयेन वाससा शिरो मूर्द्धानं वेष्टयते
सुवासा इत्यादिकया देवयंतइत्येतयर्चा ( अलंकरणमसिभूयोलंकरणं
भूयादिति । कर्णवेष्टकौ ) अलंकरणमसीति मंत्रेण दक्षिणोत्तरयोः कर्ण-
योर्वेष्टकौ भूषणे प्रतिमंत्रं प्रतिमुंचते परिधत्ते ( वृत्रस्येत्यंक्तेऽक्षिणी )
वृत्रस्येत्यादिना चक्षुर्मे देहीत्यंतेन यथाक्रमं दक्षिणवामे मंत्रावृत्त्या
अंक्ते सौवीराद्यमनेन संस्करोति ( रोचिष्णुरित्यात्मानमादर्शे प्रेक्षते )
रोचिष्णुरसीत्यनेन मंत्रेण आत्मानं मुखप्रभृति शरीरं आदर्शे दर्पणे
प्रेक्षते पश्यति ( छत्रं प्रतिगृह्णाति बृहस्पते छदिरसि पाप्मनो मामंत-
र्धेहि तेजसोयशसोमामंतर्द्धेहीति ) छत्रमातपत्रं बृहस्पतेछदिरसी-
त्यादिना यशसोमामंतर्धेहीत्यंतेन मंत्रेण प्रतिगृह्णाति प्रतिग्रहशब्दसा-
मर्थ्यात् अन्यत आदत्ते ( प्रतिष्ठेस्थोविश्वतोमापातामित्युपानहौ प्रति-
मुंचते ) उपानहौ पादत्राणे प्रतिमुंचते परिधत्ते प्रतिष्ठेस्थोविश्वतो-
मापातामित्यंतेन मंत्रेण मंत्रस्य द्विवचनांतत्वात्परिधातुं शक्यत्वाच्च
प्रतिष्ठेइातिद्विवचनं स्वइति च युगपत्पादयोः परिधत्ते ( विश्वाभ्योमा-
नाष्ट्राभ्यस्परिपाहिसर्वतइति वैणवं दंडमादत्ते ) विश्वाभ्योमेत्यादिना

मंत्रेण वैणवं वंशमयदंडं यष्टिमादत्ते गृह्णाति तत्रोक्तन्यायेन पूर्वदंडं त्यक्त्वैव इदमभिषेकप्रभृति दंडग्रहणांतं कर्मजातं स्नानकर्त्ता करोति नाचार्यः ( दंतप्रक्षालनादीनि नित्यमपि वासश्छत्रोपानहश्चापूर्वाणि चेन्मंत्रः ) दंतप्रक्षालनमादौ येषां पुष्पादीनां तानि दंतप्रक्षालनादीनि नित्यमपि सर्वदा मंत्रवंति स्नातकस्य भवंति वाससी च छत्रं च उपानहौ च वासश्छत्रोपानहं चकाराद्दंडोपि एतानि चेद्यदि अपूर्वाणि नूतनानि क्रियंते तदा मंत्रो भवति तद्ग्रहण ॥

इति पारस्करगृह्यसूत्रे हरि० द्वितीयकाण्डे षष्ठीकाण्डिका ॥ ६ ॥

स्नातस्य यमान्वक्ष्यामः ॥ १ ॥ कामादितरः ॥ २ ॥ नृत्यगीतवादित्राणि न कुर्यान्न च गच्छेत् ॥ ३ ॥ कामं तु गीतं गायति वै गीते वा रमत इति श्रुतेर्ह्यपरम् ॥ ॥ ४ ॥ क्षेमे नक्तं ग्रामांतरं न गच्छेन्न च धावेत् ॥ ५ उदपानावेक्षणवृक्षारोहणफलप्रचयनसंधिसर्पणविवृतस्नान विषमलंघनशुष्कवदनसंध्यादित्यावेक्षणभैक्षणानि न कुर्यात् न ह वै स्नात्वा भिक्षेतापह वै स्नात्वा भिक्षां जयतीति श्रुतेः ॥ ६ ॥ वर्षत्यप्रावृतो व्रजेत् अयं मे वज्रः पाप्मानमपहनदिति ॥ ७ ॥ अप्स्वात्मानं नावेक्षेत ॥ ८ ॥ अजातलोम्नीं विपुंश्चलीं षंढं च नोपहसेत् ॥ ॥ ९ ॥ गर्भिणीं विजन्येति ब्रूयात् ॥ १० ॥ सकुल इति नकुलम् ॥ ११ ॥ भगालमितिकपालम् ॥ १२ ॥ मणिधनुरितींद्रधनुः ॥ १३ ॥ गां धयंतीं परस्मै नाचक्षीत ॥ १४ ॥ उर्वरायामनंतर्हितानां भूमावुत्सर्पंश्चलीस्तिष्ठन्न मूत्रपुरीषे कुर्यात् ॥ १५ ॥ स्वयं प्रशीर्णेन काष्ठेन गुदं

**प्रमृजीत ॥ १६ ॥ विकृतं वासो नाच्छादयीत ॥ १७ ॥ दृढव्रतोवधत्रः स्यात्सर्वेषां मित्रमिव ( शुक्रियमध्ये-ष्यमाणः ) ॥ १८ ॥ ७ ॥**

( स्नातस्य यमान्वक्ष्यामः ) स्नातस्य ब्रह्मचर्यात् समावृत्तस्य द्विजातेः यमान् व्रतानि वक्ष्यामः कथयिष्यामहे ( कामादितरः ) कामात् इच्छया इतरः द्विजातेरन्यः शूद्र इति यावत् यमेषु अस्नात-कोपि अधिक्रियते ( नृत्यगीतवादित्राणि न कुर्यात् न च गच्छेत् ) नृत्यं लास्यादिभेदभिन्नं गीतं षड्जादिस्वरैः ध्रुवादिरूपकविशेषैर्नि-बद्धं वादित्रं तंत्र्यादिभेदेन चतुर्विधं नृत्यं च गीतं च वादित्रं च नृत्य-गीतवादित्राणि तानि स्वयं न कुर्यात् न च गच्छेत् नृत्यादि अन्यैरपि क्रियमाणानि न गच्छेत् द्रष्टुं श्रोतुं चकारः करोतेर्गच्छतिक्रियास-मुच्चयार्थः ( कामं तु गीतं गायती चैव गीते वा रमत इति श्रुतेर्हि ) अत्र गीते प्रतिप्रसवमाह । तु पुनः काममिच्छया गीतं गानं स्वयं कुर्यात् परैः क्रियमाणं च गच्छेच्छ्रोतुं कुतः हि यस्मात् गायति स्वयं गानं करोति गीते वा अन्यैः क्रियमाणे गाने रमते रतिं प्राप्नोति इति श्रुतेर्वेदवचनं च यः सर्वः कृत्स्नोमन्यते आत्मानं सुखिनं संपूर्णं मन्यते स्वयं गायति गीतं च शृणोति ( अपरम् ) अपरमपि गायेत गीतं च शृणुयात् इत्येतदर्थज्ञापकं वेदे लिंगमस्ति यथाश्वमेधे श्रूयते दिवा ब्राह्मणो गायति नक्त ँ राजन्यइति अनेन ब्राह्मणराजन्ययोः स्वयंगानेऽधिकारोस्तीति ज्ञायते तौ च अश्वमेध याजिनं यजमानं राजन्यं श्रावयितुं गायतः तेन गायनश्रवणेऽप्य-धिकारो गम्यते ( क्षेमे नक्तं ग्रामांतरं न गच्छेत् ) क्षेमे सति आप-दभावे सति नक्तं रात्रौ ग्रामांतरमन्यग्रामं न गच्छेत् अक्षेमे तु गच्छेत् ( न च धावेत् ) क्षेमे सतीत्यनुषज्यते न च धावेत् शीघ्रं न गच्छेत् ( उदपानावेक्षणवृक्षारोहणफलप्रपतनसंधिसर्पणविवृत-स्नानविषमलंघनशुष्कवदनसंध्यादित्यप्रेक्षणाभिक्षणानि न कुर्यात् ) उदपानस्य कूपस्यावेक्षणमुपरि स्थित्वा अधोमुखीभूयावलोकनं

वृक्षे आरोहणमुपरिगमनं फलानामाम्रादीनां प्रपतनं त्रोटनं संधौ संध्यासमये सर्पणमध्वगमनं संधिना अपमार्गेण वा सर्पणं विवृतेन नग्नेन स्नानं विषमस्य पर्वतगर्त्तादेः लंघनमतिक्रमणं शुक्लस्य अश्लीलस्य वदनं भाषणमश्लीलं तु त्रिविधं लज्जाकरं दुःखकरममंगलसूचकं च संध्यासु आदित्यस्य सूर्यमंडलस्य रागतः प्रेक्षणं दर्शनमुपरक्तस्य वारिप्रातिबिंबितस्य च 'नोपरक्तं न वारिस्थमिति मनुस्मृतेः' भिक्षणं भैक्षचर्या एतानि उदपानावेक्षणादीनि भिक्षाणां तानि वर्जयेत् ( न ह वै स्नात्वा भिक्षेताप हवै स्नात्वा भिक्षां व्रजतीति श्रुतेः ) भिक्षणनिषेधे श्रुतिं प्रमाणत्वेनावतारयति स्नात्वा समावर्त्य न भिक्षेत यतः स्नात्वा भिक्षामपनयति अपाकरोति हवै इति निपातसमुदायः निश्चयार्थे इति वेदवचनात् ( वर्षत्यप्रावृतो व्रजेदयं मे वज्रः पाप्मानमपहनादिति ) देवे वर्षति अप्रावृतः अनाच्छादितः व्रजेत् गच्छेत् अयं मे वज्रइत्यनेन मंत्रेण ( अप्स्वात्मानं नावेक्षेत ) अप्सु जले आत्मानं स्वमुखं नावेक्षेत न पश्येत् (अजातलोम्नीं विपुंसीं षंढं च नोपहसेत्) समये न जातानि लोमानि यस्याः सा अजातलोम्नी तामजातलोम्नीं नोपहसेत् नच गच्छेत् विपुंसीं च पुरुषाकारां स्त्रियं कूर्चादिविकारेण नोपहसेदित्यनुवर्त्तते षंढं नपुंसकं नोपहसेदित्यनुवर्त्तते ( *गर्भिणीं विजन्येतिब्रूयात्* ) गर्भिणीमंतर्वत्नीं विजन्याइति नाम ब्रूयात् वदेत् ( सकुलमिति नकुलं भगालमिति कपालं मणिधनुरितीन्द्रधनुर्गां धयंतीं परस्मै नाचक्षीत ) सकुलमिति न कुलं ब्रूयात् कपालं कपरं भगालमिति ब्रूयात् इंद्रधनुः मणिधनुरिति ब्रूयात् परस्य गां सुरभिं धयंतीं वत्सं पाययंतीं परस्मै स्वामिने नाचक्षीत न कथयेत् ( उर्वरायामनंतर्हितायां भूमावुत्सर्प्पंस्तिष्ठन्न मूत्रपुरीषे कुर्यात् ) उर्वरायां सस्यवत्यां भूमौ पृथिव्यां केवलायां तृणैरनंतर्हितायां मूत्रपुरीषे मूत्रस्य पुरीषस्य वा उत्सर्गं न कुर्यात् किंचित्तिष्ठन् ऊर्ध्वः न कुर्यात् तथा उत्सर्प्पन्नुत्क्षिपमाणः सन् न कुर्यात् ( स्वयं प्रशीर्णेन काष्ठेन गुदं प्रमृजीत ) स्वयं आत्मनः प्रयत्नं विना प्रशीर्णेन स्वयं-

छिन्नेन पतितेन काष्ठेन दारुशकलेन अयज्ञियेन प्रमृजीत प्रोंछयेत् पुरीषोत्सर्गसन्निधानात् गुदमित्यध्याहारः ( विकृतं वासोनाच्छादयीत ) विकृतं मंजिष्ठादिरागेण विकारमापादितं वासो वस्त्रं न परिदधीत नील्यादिना रक्तं विकृतं निषिध्यते कषायरक्तं तु न निषिध्यते किं तु प्रशस्यत इति भाष्यकारः ( दृढव्रतो वधत्रः स्यात्सर्वेषां मित्रमिव ) दृढं स्थिरं व्रतं प्रारब्धं कर्म यस्य स दृढव्रतः स्यात् भवेत् किं च वधात् घातात् त्रायते रक्षतीति वधत्रः स्यात् किं च सर्वेषां परेषां च मित्रमिव सखेव सुहृदिव हितकारी स्यादित्यर्थः 'मैत्रो ब्राह्मण उच्यते' इति स्मरणात् अत्र यो दृष्टार्थविषयप्रतिषेधः तत्र दृष्टार्थादेव निवृत्तिः प्राप्तौ प्रतिषेधसामर्थ्याददृष्टमथानुमीयते अतएव प्रायश्चित्तस्मरणं स्नातकव्रतलोपे तु एकरात्रमभोजनमिति स्मरणात् ॥

इति पारस्करगृह्यसूत्रे हरिहरभाष्ये द्वितीयकाण्डे सप्तमीकंडिका ॥७॥

**तिस्रोरात्रीर्व्रतंचरेत् ॥ १ ॥ अमाꣳसाश्यमृन्मयपायी ॥ २ ॥ स्त्रीशूद्रशवकृष्णशकुनिशुनां चादर्शनमसंभाषा च तैः ॥ ३ ॥ शवशूद्रसूतकान्नानि च नाद्यात् ॥ ४ ॥ मूत्रपुरीषे ष्ठीवनं चातपे न कुर्यात्सूर्याच्चात्मानं नांतर्दधीत ॥ ५ ॥ तप्तेनोदकार्थान्कुर्वीत ॥ ६ ॥ अवज्ज्योत्य रात्रौ भोजनम् ॥ ७ ॥ सत्यवदनमेव वा ॥ ८ ॥ दीक्षितोप्यातपादीनि कुर्यात्प्रवर्ग्यवांश्चेत् ॥ ९ ॥ ८ ॥**

( तिस्रोरात्रीर्व्रतं चरेत् ) एवं स्नातकस्य समावर्त्तनप्रभृति यावद्गार्हस्थ्यं कर्त्तव्यत्वेन वर्जनीयत्वेन च नृत्यगीतादीन्यभिधाय अधुन तस्यैव समावर्त्तनदिनमारभ्य त्रिरात्रव्रतचर्यामाह तिस्रः त्रिसंख्या रात्रीः अहोरात्राणि व्रतं वक्ष्यमाणं चरेत् अनुतिष्ठेत् ( अमाꣳसाश्यमृन्मयपायी ) मांसमश्नातीत्येवंशीलो मांसाशी तद्विपरीतः अमांसाशी

अमृन्मयपायी स्यादितिशेषः ( स्त्रीशूद्रशवकृष्णशकुनिशुनां चादर्शनमसंभाषा च तैः ) स्त्री नारी शूद्रश्चतुर्थो वर्णः शवो मृतशरीरं कृष्णशकुनिः काकः श्वा कुर्कुरः एतेषामदर्शनमवलोकनाभावः तैः स्त्रीशूद्रादिभिश्च सह असंभाषा न संभाषा असंभाषा अवचनव्यवहारः ( शवशूद्रसूतकान्नानि च नाद्यात् ) नाद्यान्न भक्षयेत् कानि शवो मृतकः तस्मिन् जाते सति क्रीत्वा लब्ध्वा वा यत् ज्ञातिभिरद्यते शूद्रस्य अवरवर्णस्य नापितादेर्भोज्यस्यापि यदन्नं तच्छूद्रान्नं सूतके प्रसवाशौचे सति यत् ज्ञातीनामन्नं तत्सूतकान्नं तानि शवशूद्रसूतकान्नानि चकारः स्त्रियाद्यदर्शनादिसमुच्चयार्थः ( मूत्रपुरीषष्ठीवनं चातपे न कुर्यात् ) मूत्रं च पुरीषं च मूत्रपुरीषे आतपे घर्मे न कुर्यात् नोत्सृजेत् यथा ष्ठीवनं च फूत्कृत्य मुखाल्लालादिनिस्रावं न कुर्यादातपे ( सूर्याच्चात्मानं नांतर्दधीत ) सूर्यात् आदित्यात् आत्मानं स्वं छत्रादिना अतर्हितं न कुर्यात् ( तप्तेनोदकार्थान् कुर्वीत ) तप्तेन जलेन उदकार्थान् उदकसाध्याः शौचाचमनादिकाः क्रियाः कुर्वीत विदध्यात् ( अवज्योत्य रात्रौ भोजनम् ) रात्रौ निशि अवज्योत्य दीपं प्रज्वाल्य भोजनमशनं कुर्वीत ( सत्यवदनमेव वा ) यद्वा सत्यवदनमेव सत्यवाक्योच्चारणमेव कुर्यात् न अधस्तनानि अमांसाशनादीनि ॥ ( दीक्षितोप्यातपादीनि कुर्यात्प्रवर्ग्यवांश्चेत् ) चेद्यदि दीक्षितः सोमयागार्थं स्वीकृतदीक्षः प्रवर्ग्यवान् प्रवर्ग्यो महावीरः अस्यास्तीति प्रवर्ग्यवान् तदा आतपादीनि आतपे मूत्रपुरीषोत्सर्गष्ठीवनादीनि अवज्योत्य रात्रिभोजनांतानि कुर्यात् वा सत्यवदनमेव अत्र सूत्रकारेण यावंति स्नातकव्रतान्युक्तानि न तावंत्येवानुतिष्ठेत् अपि तु मन्वादिस्मृतिप्रणीतान्यपि इति सूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः ॥ वेदमुक्तलक्षणं व्रतं च उभयं वा समाप्य गुर्वनुज्ञातो ब्रह्मचारी स्नायात् तत्र आचार्यो मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा ब्रह्मचारिणा भो आचार्य अहं स्नास्ये इत्यनुज्ञादानं प्रार्थितः स्नाहीत्यनुज्ञां दत्वा ब्रह्मचारिणे परिश्रिते पंचभूसंस्कारान् कृत्वा लौकिकाग्निं विधाय ब्रह्मो-

पवेशनादि आज्यभागांतं कर्म निर्वर्त्य वेदारंभवत् वेदाहुतिहोमं विधाय महाव्याहृत्यादि स्विष्टकृदंतं च कृत्वा संस्रवं प्राश्य पूर्णपात्रवरयो-रन्यतरं ब्रह्मणे दक्षिणां दद्यात् तद्यथा तत्राज्यभागांतं कृत्वा यदि ऋग्वेदमधीत्य स्नानं करोति तदा पृथिव्यै स्वाहा अग्नये स्वाहेति द्वे आज्याहुती हुत्वा ब्रह्मणे छंदोभ्य इत्याद्यानवाहुतीर्हुत्वा यदि यजुर्वेदं तदाज्यभागानंतरम् अन्तरिक्षाय स्वाहा वायवे स्वाहेति द्वे आज्या-हुती हुत्वा ब्रह्मणे छंदोभ्य इत्याद्या नवाहुतीर्हुत्वा महाव्याहृत्यादिस्वि-ष्टकृदंतादशाहुतीर्हुत्वा छन्दोभ्यइत्यारभ्यानुमत्यंतानवाहुतीर्हुत्वा महा-व्याहृत्यादि दक्षिणां दत्त्वा समापयेत् यदा सामवेदं तदाज्यभागांते दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहेति हुत्वा ब्रह्मणे छंदोभ्यइत्यारभ्यानुमत्य-तानवाहुतीर्जुहोति यद्यथर्ववेदं तदाज्यभागांते दिग्भ्यः स्वाहा चंद्र-मसे स्वाहेति आहुतिद्वयं हुत्वा ब्रह्मणइत्याद्या जुहोति यदैकदा वेदचतुष्टयमधीत्य स्नानं करोति तदाज्यभागानंतरं प्रतिवेदं वेदा-हुतिद्वयं द्वयं हुत्वा हुत्वा ब्रह्मणे छंदोभ्यइत्याहुतिद्वयं च हुत्वा प्रजा-पतये इत्याद्याः प्रजापतये देवेभ्यऋषिभ्यः श्रद्धायै मेधायै सद-सस्पतये अनुमतये इति सप्तमंत्रेण जुहुयात् एवं वेदद्वयत्रयान्ययनेऽपि योज्यम् अनंतरं महाव्याहृत्यादिस्विष्टकृदंतादशाहुतीर्हुत्वा प्राशनं विधाय दक्षिणादानांतं कुर्यात् ब्रह्मचारी उपसंग्रहणपूर्वकं गुरुं नम-स्कृत्य परिसमूहनादि त्र्यायुषकरणांतं तस्मिन्नग्नौ समिदाधानं कुर्यात् ततः आचार्यपुरुषैः परिश्रितस्योत्तरभागे स्थापितानां दक्षिणोत्तराय-तानामष्टानां जलपूर्णानां कलशानां पूर्वभागे आस्तृतेषु प्रागग्रेषु कुशेषु उदङ्मुखः स्थित्वा येप्स्वंतरग्नयः प्रविष्टागोह्यउपगोह्योमयूखो-मनोहास्खलोविरुजस्तनूदुषुरिंद्रियहातान्विजहामियोरोचनस्तामिहगृह्णामीति मंत्रेण प्रथमकलशात् दक्षिणचुलुकेन लदकमादाय तेनेमामभि-षिंचामि श्रियै यशसे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसायेति मंत्रेणात्मानमभिषिंचते एवमेवद्वितीयादिभ्यः समेभ्यः उदकुंभेभ्यः येऽप्स्वंतरग्नइत्यनेनैव मंत्रेण एकैकस्मात् जलमादाय येनाश्रियमकृणुतां येनावमृशतार्ठं सुरां येनाक्षाव-

भ्यषिंचतां यद्वातदश्विनायशइति आपोहिष्ठामयोभुवः योवः शिवतमो-रसः तस्माअरंगमामव इत्येतैश्चतुर्भिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रमात्मानमभिषिच्य त्रिस्तूष्णीमभिषिंचते तत तदुत्तममिति मंत्रेण मेखलां शिरोमार्गेण निःसार्य तां मेखलां भूमौ निधाय अन्यद्वासः परिधायाचम्य आदित्य-मुपतिष्ठते उद्यन् भ्राजभृष्णुरिंद्रोमरुद्भिरस्थात्प्रातर्यावभिरस्थाद्दशसनि-रसिदशसनिं मा कुर्वाविदन्मागमयोद्यन्भ्राजभृष्णुरिंद्रोमरुद्भिरस्थाद्दि-वायावभिरस्थाच्छतसनिरासि शतसनिं मा कुर्वाविदन्मागमयोद्यन्भ्रा-जभृष्णुरिंद्रोमरुद्भिरस्थात्सायंयावतिरस्थात्सहस्रसनिरसि सहस्रसनिं माकुर्वाविदन्मागमयेत्यादित्योपस्थानमंत्रः ततो दधि वा तिलान्वा दक्षि-णहस्तमध्यगतेन सोमतीर्थेन प्राश्य जटालोमनखानि वापयित्वा स्नात्वाचम्योक्तलक्षणेनौदुंबरकाष्ठेन अन्नाद्याय व्यूहध्वꣳ सोमोराजाय-मागमत्समेमुखं प्रमार्क्ष्यते यशसा च भगेन चेत्यनेन मंत्रेण दंतान् क्षालयित्वाचम्य सुगंधिद्रव्यमिश्रितेन यवादेः चूर्णेन संनीतेन शरीर-मुद्वर्त्य पुनः सशिरस्कं स्नात्वाचम्य चंदनाद्यनुलेपनं पाणिभ्यां गृहीत्वा मुखं नासिकां च प्राणापानौ मे तर्प्पय चक्षुर्मे तर्प्पय श्रोत्रं मे तर्प्पये-त्यनेन मंत्रेणालभते ततः पाणी प्रक्षाल्य तदुदकमंजलिनादायापसव्यं कृत्वा दक्षिणमुखो भूत्वा दक्षिणस्यां दिशि पितरः शुंधध्वमित्यनेन मंत्रेण भूमौ निषिंचेत्पितृतीर्थेन अथ यज्ञोपवीती भूत्वोदकमुपस्पृश्य चंदनादिना सुचक्षाअहमक्षीभ्यां भूयासꣳ सुवर्चामुखेन सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयासमितिमंत्रेण आत्मानमनुलिप्य परिधास्यै दीर्घायुत्वाय जरद्-ष्टिरस्मि शतं च जीवामि शरदः पुरूचीरायस्पोषमभिसंव्ययिष्यइति मंत्रेण अहतं धौतं वा यथालाभं वासः परिधाय 'धारयेद्वैणवीं यष्टिं सोदकं च कमंडलुम् । यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्मे च कुंडले ॥' इति मनुना ब्रह्मचर्यप्राप्तस्य यज्ञोपवीतधारणस्य सतः स्नातकस्य पुनर्विधा-नात् द्वितीययज्ञोपवीतधारणं प्राप्त तच्च पूर्वं धृते सति न संभवति अतः तदुत्तार्य जले प्रक्षिप्यापरं नवम् उक्तलक्षणं त्रिसरद्वयं यज्ञोपवीतमि-त्यादिना मंत्रेण परिधाय यज्ञोपवीतस्यैकदेशविनाशे यातयामत्वमतो न

तस्य नवेन संयोगः यज्ञोपवीतस्यैकदेशविनाशेपि मंत्रादिकसंस्कारस्य विनष्टत्वात् ततो यशसा मा द्यावापृथिवी यशसेन्द्राबृहस्पती यशो भगश्च माविदद्यशो मा प्रतिपद्यतामिति मंत्रेण उत्तरीयं वास आच्छाद्य द्वितीयवस्त्रालाभे पूर्वस्यैवोत्तरवर्गेण अनेनैवोत्तरीयमंत्रेणोत्तरीयं वासः परिधत्ते या आहरज्जमदग्निः श्रद्धायै कामायेंद्रियाय ता अहं प्रतिगृह्णामि यशसा च भगेन चेति पुष्पाणि अन्यतः प्रतिगृह्य यद्यशोप्सरसामिंद्रश्चकार विपुलं पृथु तेन संग्रथिताः सुमनस आबध्नामि यशो मयीति मंत्रेण शिरसि बद्ध्वा युवा सुवासा इत्यनयर्चा उष्णीषेण शिरो वेष्टयते अलंकरणमसि भूयोलंकरणं भूयादिति दक्षिणकुंडलं कृत्वानेनैव वामकर्णे परिधाय वृत्रस्यासि कनीनिकाश्चक्षुर्दा असि चक्षुर्मे देहीतिमंत्रेण दक्षिणे प्रक्षिप्य सौवीरांजनं प्रक्षिप्य तेनैव वामं चक्षुः अंक्ते ते रोचिष्णुरसीत्यादर्शे मुखं विलोक्य बृहस्पते छदिरसि पाप्मनोमामन्तर्द्धेहि तेजसो यशसोमामंतर्धेहीत्यन्यस्माच्छत्रं प्रतिगृह्णाति प्रतिष्ठे स्थो विश्वतो मापामित्युपानहौ युगपत्पादयोः प्रतिमुच्य विश्वाभ्योमानाष्ट्राभ्यस्परिपाहिसर्वत इति वैणवं दंडमादत्ते पूर्वदंडं त्यक्त्वा अत्र मातृपूजादि ब्रह्मणे दक्षिणादानांतमाचार्यकृत्यं कलशादभिषेकादि दंडग्रहणांतं स्नानकर्तुः वासश्छत्रोपानद्ग्रहणव्यतिरिक्तानि दंतप्रक्षालनादीनि मंत्रवंति सदा भवंति वासःप्रभृतीनि तु नूतनान्येव । तत आचार्यः स्नातकस्य नियमान् श्रावयेत् त्रिरात्रव्रतानि च स्नातकस्य तानि यथोक्तानि कुर्यात्॥ इति समावर्त्तनम् ॥

इति पा० गृ० हरि० भा० द्वितीयकाण्डेऽष्टमीकाण्डिका ॥ ८ ॥

**अथातः पंच महायज्ञाः ॥ १ ॥ वैश्वदेवादन्नात्पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयाद्ब्रह्मणे प्रजापतये गृह्याभ्यः कश्यपायानुमतय इति ॥ २ ॥ भूतगृह्येभ्यो मणिके त्रीन् पर्जन्यायाद्भ्यः पृथिव्यै ॥ ३ ॥ धात्रे विधात्रे च**

द्वार्य्ययोः ॥ ४ ॥ प्रतिदिशं वायवे दिशां च ॥ ५ ॥ मध्ये त्रीन्ब्रह्मणेऽन्तरिक्षाय सूर्याय ॥ ६ ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यस्तेषामुत्तरतः ॥ ७ ॥ उषसे भूतानां च पतये परम् ॥ ८ ॥ पितृभ्यः स्वधा नम इति दक्षिणतः ॥ ९ ॥ पात्रं निर्णिज्योत्तरापरस्यां दिशि निनयेद्यक्ष्मैतत्त इति ॥ १० ॥ उद्धृत्याग्रं ब्राह्मणायावनेज्य दद्याद्धंत त इति ॥ ११ ॥ यथार्हं भिक्षुकानतिथींश्च संभजेरन् ॥ १२ ॥ बालज्येष्ठा गृह्या यथार्हमश्नीयुः ॥ १३ ॥ पश्चाद्गृहपतिः पत्नी च ॥ १४ ॥ पूर्वो वा गृहपतिः । तस्मादुस्वादिष्टं गृहपतिः पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्नीयादितिश्रुतेः ॥ १५ ॥ अहरहः स्वाहा कुर्यादन्नाभावे केनाचिदाकाष्ठाद्देवेभ्यः पितृभ्यो मनुष्येभ्यश्चोदपात्रात् ॥ १६ ॥ ९ ॥

( अथातः पंच महायज्ञाः ) अथ समावर्त्तनानंतरं कृतविवाहस्य पंचमहायज्ञेष्वधिकारः, अतो हेतोः पंचसंख्याका महायज्ञाः महायज्ञशब्दवाच्याः कर्मविशेषाः पंचमहायज्ञा व्याख्यास्यंते इति । तत्र पंचसु ब्रह्मणे स्वाहेत्येवमादिको होमात्मकः पूर्वो देवयज्ञः, ततो मणिके त्रीनित्येवमादिबलिरूपो भूतयज्ञः, ततः पितृभ्यः स्वधा नम इति बलिदानं पितृयज्ञः, हंतकारातिथिपूजादिको मनुष्ययज्ञः, पंचमो ब्रह्मयज्ञः । एते पंच महायज्ञाः अहरहः कर्त्तव्याः स्नातकेन । कथमित्यपेक्षायामाह ( वैश्वदेवादन्नात्पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयात् ) विश्वेदेवा देवता अस्येति वैश्वदेवमन्नं तस्मात् । के ते देवभूतपितृमनुष्यादयः स्मृतिषु तेभ्यश्च अदत्त्वा भोजननिषेधात् तेभ्यो दत्त्वा गृहपतेः शेषं भुजित्वविधानात् तस्माद्यदन्नमहरहः शालाग्नौ लौकिकेऽग्नौ वा यथाधिकारं

पच्यते तद्वैश्वदेवमन्नं तस्मादुद्धृत्य पात्रांतरे कृत्वा पर्युक्ष्य आवसथ्यस्य पर्युक्षणं कृत्वा स्वाहाकारैः सहवक्ष्यमाणैर्जुहुयात् । अत्र पर्युक्षणोपदेशः कुशकंडिकेतिकर्त्तव्यतानिरासार्थः । जुहोतिषु स्वाहाकारोपदेशश्च बल्यादिभ्यो निवृत्त्यर्थः । संस्रवव्युदासार्थो वा बलिदानं तु नमस्कारेण बलिदाने नमस्कारस्य दार्शितत्वात् ( ब्रह्मणे प्रजापतये गृह्याभ्यः कश्यपायानुमतय इति ) पंचहोमाः भूतगृह्येभ्यः भूतानि च गृह्याणि च तानि भूतगृह्याणि तेभ्यो भूतगृह्येभ्यः होमानंतरं दद्यादिति शेषः । कथं ( मणिके त्रीन् पर्जन्यायाद्भ्यः पृथिव्यै ) मणिके मणिकसमीपे सामीप्यसप्तमीयं त्रीन् बलीन् दद्यादिति शेषः । कथं पर्जन्याय नमः अद्भ्यो नमः पृथिव्यै नम इति ( धात्रे विधात्रे च द्वार्ययोः ) द्वारशाखयोर्दक्षिणोत्तरयोर्यथाक्रमं धात्रे नमो विधात्रे नम इति द्वौ बली दद्यात् ( प्रतिदिशं वायवे दिशां च ) प्रतिदिशं दिशं दिशं प्रति वायवे नम इति एकैकं बलिं दद्यात् दिशां च दिग्भ्यश्च प्रतिदिशं प्राच्यै दिशे नम इत्येवमादि तल्लिंगोल्लेखनैकैकं बलिं दद्यात् ( मध्ये त्रीन् ब्रह्मणेऽन्तारिक्षाय सूर्याय ) मध्ये प्रतिदिशं दत्तानां बलीनामंतराले त्रीन् बलीन् दद्यात् । कथं । ब्रह्मणे नमः अंतरिक्षाय नमः सूर्याय नम इति ( विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यस्तेषामुत्तरतः ) तेषां ब्रह्मादीनां त्रयाणां बलीनामुत्तरतः उत्तरप्रदेशे विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः विश्वेभ्यो भूतेभ्यो नम इति द्वौ बली दद्यात् ( उषसे भूतानां च पतये परम् ) परं तयोरप्युत्तरतः उषसे नमः भूतानां पतये नम इति बलिद्वयं दद्यात् । केचित्तु विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यः भूतानां पतये इत्यत्र चकारं मंत्रांतर्गतमाहुः ( पितृभ्यः स्वधा नम इति दक्षिणतः ) एषामेव ब्रह्मादिबलीनां दक्षिणतः दक्षिणप्रदेशे पितृकर्मत्वात्प्राचीनावीती दक्षिणामुखः पितृभ्यः स्वधा नम इति मंत्रेणैकं बलिं पात्रे अवशिष्टेनान्नेन दद्यात् ( पात्रं निर्णिज्योत्तरापरस्यां दिशि निनयेद्यक्ष्मैतत्त इति ) उद्धरणपात्रं निर्णिज्य प्रक्षाल्य निर्णेजनजलं तेनामेव ब्रह्मादिबलीनामुत्तरापरस्यां वायव्यां दिशि निनयेत् उत्सृजेत् । कथं

यक्ष्मैतत्ते निर्णेजनमिति मंत्रेण ( उद्धृत्याग्रं ब्राह्मणायावनेज्य दद्या-द्धंत त इति ) वैश्वदेवादन्नादुद्धृत्य अवदाय अग्रं षोडशग्रासपरिमित-ग्रासचतुष्टयपर्याप्तं वा अन्नं ब्राह्मणाय विप्राय न क्षत्रियवैश्याभ्याम-वनेज्येत्यवनेजनं दत्त्वा हंत ते इत्यनेन मंत्रेण दद्यात् । अत्र पंच-महायज्ञा इत्युपक्रम्य चतुर्णां क्रमेणानुष्ठानमुक्तं पंचमस्य ब्रह्मयज्ञस्य पंच महायज्ञा इति अनेनानुष्ठानस्य वक्तुमुपक्रांतत्वात् तदनुष्ठानं सावसरं वक्तव्यं नोक्तमतो विचार्यते, ब्रह्मयज्ञस्य स्मृत्यंतरे त्रयः काला उक्ताः । यथाह कात्यायनः " यश्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञ-स्तु स स्मृतः । स चार्वाक्तर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः । वैश्व-देवावसाने वा नान्यत्रेत्यनिमित्तकात् ॥" इति । स्नानविधावपि उपवि-शेद्दर्भेषु दर्भपाणिः स्वाध्यायं च यथाशक्त्यादावारभ्य वेदमिति तेनात्रोपक्रम्यापि ब्रह्मयज्ञविधेः तर्पणात्प्राक् उक्तत्वात् । अत्र तस्याः कथनमदोषः सः अत्र यदि क्रियते तदा तेनैव विधिना कर्त्तव्यः तत्र चेत्कृतस्तदात्र न कर्त्तव्यः विकल्पेन हि कालाः स्मर्यंते अतो न समुच्चयः । किंच "न हंतार्तिं न होमं च स्वाध्यायं पितृतर्पणम् । नैकः श्राद्धद्वयं कुर्यात्समानेऽहनि कुत्रचित् ॥" इत्यनेनात्रापि समुच्चयनि-षेधात् । तस्मात्प्रातर्होमानंतरं वा तर्प्पणात्पूर्वं वा वैश्वदेवांते सकृद् ब्रह्-यज्ञं कुर्यादिति सिद्धम् । एतावद्दर्शिष्यते वैश्वदेवावसाने यदा क्रियते तदा कोऽवसरः चतुर्णामंत इति चेत् न हंतकारादेर्नृयज्ञस्य रात्रावपि स्मरणात् 'नास्यानश्नन् गृहे वसेत्' इत्यादिना । तस्मादनिर्दिष्टकालेपि ब्राह्मयज्ञो मनुष्ययज्ञात्पूर्वं कर्त्तव्यः ( यथार्हं भिक्षुकानातिथींश्च संभ-जेरन् ) तथार्हं यो यदर्हति तदनतिक्रम्य यथार्हं तद्यथा भवति तथा भिक्षुकान् परिव्राजकब्रह्मचारिप्रभृतीन् तत्र उपकुर्वाणकब्रह्मचारिणः अक्षारालवणमितरेषां च यथोचितमतिथीन् अध्वनीनाञ्श्रोत्रियादीन् संभजेरन् भिक्षाभोजनादिदानेन तोषयेरन् गृहमेधिनः ( बालज्येष्ठा गृह्या यथार्हमश्नीयुः ) बालो ज्येष्ठः प्रथमो येषां गृह्याणां ते बाल-ज्येष्ठाः ते च ते गृह्या गृहे भवाः पुत्रादयः यथार्हं यथायोग्यमश्नीयुः

भुंजीरन् ( पश्चात् गृहपतिः पत्नी च ) पश्चाद्गृहेषु पूर्वमाशितेषु सत्सु पश्चाद्गृहपतिः गृहस्वामी पत्नी च तद्भार्या अश्नीयाताम्। ( पूर्वो वा गृहपतिः ) वा अथ वा गृहपतिः स्वामी पत्न्याः पूर्वो वा अश्नीयात् कुतः ( तस्मादुस्वादिष्टं गृहपतिः पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्नीयादिति श्रुतेः ) तस्मात्स्वात् अन्नात् यत् इष्टं तदन्नं गृहपतिः पत्न्याः पूर्वः अतिथिभ्यः आशितेभ्यः इति श्रुतेः वेदवचनात् अहरहः स्वाहा कुर्यादन्नाभावे ( केनचिदाकाष्ठाद्देवेभ्यः पितृभ्यो मनुष्येभ्यश्चोदपात्रात् ) अहरहः प्रतिदिनं देवेभ्यः अन्नेन स्वाहाकुर्यात् देवतोद्देशेन अन्नं जुहुयात् अन्नाभावे केनचित् द्रव्येण; काष्ठपर्यंतेनापि पितृभ्यः स्वधाकुर्यादन्नेन तदभावे केनचिद्द्रव्येणोदपात्रपर्यंतेन एवं मनुष्येभ्यो हंतकारमप्यर्थात् एवं पंचमहायज्ञानामहरहर्नित्यत्वेन कर्त्तव्यतावगम्यते इति सूत्रार्थः। अथ पद्धतिः। ततः पंचमहायज्ञानिमित्तं मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा वैश्वदेवार्थं पाकं विधाय समुद्धृत्याऽभिघार्य पश्चादग्नेः प्राङ्मुखउपविश्य दक्षिणं जान्वाच्य मणिकोदकेनाग्निं पर्युक्ष्य हस्तेन द्वादशपर्वपूरकमोदनमादाय ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये गृह्याभ्यः स्वाहा इदं गृह्याभ्यः कश्यपाय स्वाहा इदं कश्यपाय अनुमतये स्वाहा इदमनुमतये इति देवयज्ञः ॥ इति पंचाहुतीर्हुत्वा मणिकसमीपे प्राक्संस्थमुदक्संस्थं वा हुतशेषेणान्नेन बलित्रयं दद्यात् तद्यथा पर्जन्याय नमः इदं पर्जन्याय अद्भ्यो नमः इदमद्भ्यः पृथिव्यै नमः इदं पृथिव्यै इति दद्यात् ततो द्वारशाखयोर्दक्षिणोत्तरयोर्यथाक्रमं धात्रे नम इदं धात्रे विधात्रे नमः इदं विधात्रे इति द्वौ बली दत्त्वा प्रतिदिशं वायवे, नमः इत्यनेनैव चतसृषु दिक्षु चतुरो बलीन् दद्यात् इदं वायवे न मम इति त्यागः ॥ ४ ॥ दिशां च प्राच्यै दिशे नमः दक्षिणायै दिशे नमः प्रतीच्यै दिशे नमः उदीच्यै दिशे नमः इदं प्राच्यै दिशे इदं दक्षिणायै दिशे इदं प्रतीच्यै दिशे इदमुदीच्यै दिशे इत्यादि दिग्भ्यश्च बलीन् दद्यात् दत्तानां बलीनामंतराले ब्रह्मणे नमः इदं ब्रह्मणे अंतरिक्षाय नमः इदमंतरिक्षाय सूर्याय नमः इदं

सूर्यायेति प्राक्संस्थं बलित्रयं दद्यात् ततो ब्रह्मादीनां बलित्रयाणामु-त्तरप्रदेशे विश्वेभ्योदेवेभ्यो नमः इदं विश्वेभ्योदेवेभ्यः विश्वेभ्योभूतेभ्यो नमः इदं विश्वेभ्योभूतेभ्य इति द्वौ बली दद्यात् तयोरुत्तरतः उषसे नमः इदमुषसे भूतानां च पतये नमः इदं भूतानां च पतये इति द्वौ बली दद्यात् इति भूतयज्ञः ॥ ततः ब्रह्मादीनां बलीनां दक्षिणप्रदेशे प्राचीनावीती दक्षिणामुखः पितृभ्यः स्वधा नमइति मंत्रेणैकं बलिं पात्रे अवशिष्टान्नेन दद्यात् इति पितृयज्ञः ॥ तत्पात्रं प्रक्षाल्य निर्णे-जनजलं ब्रह्मादिबलीनां वायव्ये निनयेत् यक्ष्मैतत्ते निर्णेजनमित्य-नेन मंत्रेण इदं यक्ष्मणे । ततः काकादिबलीन् बहिर्दद्यात् तद्यथा "ऐंद्रवारुणवायव्याः सौम्या वै नैर्ऋतास्तथा । वायसाः प्रतिगृह्णंतु भूमौ पिंडं मयार्पितम्" इदं वायसेभ्यः " द्वौ श्वानौ श्यामशबलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ । ताभ्यां पिंडं प्रदास्यामि स्यातामेतावहिंसकौ । " इदं श्वभ्याम् ॥ "देवामनुष्याः पशवो वयांसि सिद्धाश्च यक्षोरगदै-त्यसंघाः ॥ प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता ये चान्नमिच्छंति मया प्रदत्तम् ॥" इदं देवादिभ्यः । "पिपीलिकाः कीटपतंगकाद्या बुभु-क्षिताः कर्मनिबंधबद्धाः ॥ तृप्त्यर्थमन्न हि मया प्रदत्तं तेषामिदं ते मुदिता भवंतु" इदं पिपीलिकादिभ्यः ॥ पादौ प्रक्षाल्याचम्य अति-थिप्राप्तौ पादप्रक्षालनपूर्वकं गंधमाल्यादिभिरभ्यर्च्य, अन्नं परिवेष्य हंत तेऽन्नमिदं मनुष्यायेति संकल्प्य तमाशयेत् तदभावे षोडशग्रास-परिमितं चतुर्ग्रासपरिमितं वा अन्नं पात्रे कृत्वा निवीती भूत्वोदङ्-मुख उपविष्टो हंत तेऽन्नमिदं मनुष्यायेति संकल्प्य कस्मैचिद्ब्राह्मणाय दद्यात् मनुष्ययज्ञसिद्ध्यै ततो नित्यश्राद्धं कुर्यात् तद्यथा स्वागतव-चनेन षट् ब्राह्मणान्द्वौ वा एकं वाऽभ्यर्च्य पादौ प्रक्षाल्य आचम्य गृहं प्रवेश्य कुशांतर्हितेष्वासनेषूदङ्मुखानुपवेशयेत् ततः स्वयमाचम्य प्राङ्मुख उपविश्य पुंडरीकाक्षं श्रीवासुदेवं च संस्मृत्य सावित्रीं पठित्वा अद्येत्यादि देशकालौ स्मृत्वा प्राचीनावीती दक्षिणामुखः सव्यं जान्वाच्य अमुकसगोत्राणामस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानाममुका-

मुकशर्मणां तथा अमुकगोत्राणामस्मन्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमाता-
महानाममुकामुकशर्मणां नित्यश्राद्धमहं करिष्ये इति प्रतिज्ञाय नित्य-
श्राद्धं कुर्यात् । ततो यथार्हं भिक्षुकादिभ्योऽन्नं संविभज्य बालज्येष्ठाश्च
गृह्या यथायोग्यमश्नीयुः ततो जायापती अश्नीतः पूर्वो वा गृहपतिः
पत्नी ततोऽतिथ्यादीनाशयित्वाऽश्नीयादिति ॥

इति पारस्करगृह्यसूत्रे हरिहरभाष्ये द्वितीयकाण्डे नवमीकंडिका ॥ ९ ॥

अथातोऽध्यायोपाकर्म ॥ १ ॥ ओषधीनां प्रादुर्भावे
श्रवणेन श्रावण्यां पौर्णमास्याᳫं श्रावणस्य पंचमीᳫं
हस्तेन वा ॥ २ ॥ आज्यभागाविष्ट्वाज्याहुतीर्जुहोति
॥ ३ ॥ पृथिव्याऽअग्नय इत्यृग्वेदे ॥ ४ ॥ अंतरिक्षाय
वायव इति यजुर्वेदे ॥ ५ ॥ दिवे सूर्यायेति सामवेदे
॥ ६ ॥ दिग्भ्यश्चंद्रमस इत्यथर्ववेदे ॥ ७ ॥ ब्रह्मणे
च्छन्दोभ्यश्चेति सर्वत्र ॥ ८ ॥ प्रजापतये देवेभ्य
ऋषिभ्यः श्रद्धायै मेधायै सदस्पतयेऽनुमतय इति च
॥ ९ ॥ एतदेव व्रतादेशनविसर्गेषु ॥ १० ॥ सदसस्प-
तिमित्यक्षतधानाभिः ॥ ११ ॥ सर्वेऽनु पठेयुः ॥ १२ ॥
हुत्वा हुत्वौदुंबर्यस्तिस्रस्तिस्रः समिध आदध्युरार्द्राः
सपलाशा घृताक्ताः सावित्र्या ॥ १३ ॥ ब्रह्मचारिणश्च
पूर्वकल्पेन ॥ १४ ॥ शन्नो भवंत्वित्यक्षतधाना अखा-
दंतः प्राश्नीयुः ॥ १५ ॥ दधिक्राव्ण इति दधि भक्षयेयुः
॥ १६ ॥ स यावंतं गणमिच्छेत्तावतस्तिलानाकर्षफ-
लकेन जुहुयात्सावित्र्या शुक्रज्योतिरित्यनुवाकेन वा
॥ १७ ॥ प्राशनांते प्रत्यङ्मुखेभ्य उपविष्टेभ्य ॐकार-

मुक्त्वा त्रिश्चसावित्रीमध्यायादीन्प्रब्रूयात् ॥ १८ ॥ ऋषिमुखानि बह्वृचानाम् ॥ १९ ॥ पर्व्वाणि छन्दोगानाम् ॥ २० ॥ सूक्तान्यथर्व्वणाम् ॥ २१ ॥ सर्व्वे जपंति सहनोऽस्तु सहनोवतु सहन इदं वीर्यंवदस्तु ब्रह्म इन्द्रस्तद्वेद येन यथा न विद्विषामह इति ॥ २२ ॥ त्रिरात्रं नाधीयीरन् ॥ २३ ॥ लोमनखानामनिकृन्तनम् ॥ २४ ॥ एके प्रागुत्सर्गात् ॥ २५ ॥ १० ॥

( अथातोध्यायोपाकर्म ) अथ पंचमहायज्ञकथनानंतरमध्यायस्य अध्ययनस्य उपाकर्म उपाकरणं व्याख्यास्यते इति शेषः । तच्चाग्निमतोऽध्यापनप्रवृत्तस्यैव भवति । छंदांस्युपाकृत्याधीयंते इति वचनात् उपाकरणस्य चावसथ्याग्निसाध्यत्वात् निरग्नेर्नाधिकारः । तथा च छंदोगपरिशिष्टं कात्यायनः " न स्वेग्नावन्यहोमः स्यान्मुक्त्वैकां समिदाहुतिम् । स्वगर्भसंस्कृतार्थांश्च यावन्नासौ प्रजायते । " इति । स्वेन आत्मना आहितः आधानसंस्कृतोऽग्निः स्वः तस्मिन्स्वेऽग्नौ अन्यस्य संबंधी संस्कारको होमः अन्यहोमः स न स्यात् न भवेत् किं पर्युदस्य एकां समिदाहुतिं तां मुक्त्वा वर्जयित्वा सा च समिदाहुतिः उपाकर्मणि आचार्यस्याग्नौ शिष्यकर्त्तृका भवति तेनावसथ्याग्नावुपाकर्म भवतीति गम्यते । अतः अध्यापयतोपि निरग्नेः साग्नेरपि अन्यानध्यापयतोनाधिकारः । यत्तु लोके ब्रह्मचारिणं पुरस्कृत्य उपाकर्म प्रवर्त्तते लौकिकाग्नौ तस्याचारं विहाय मूलं न दृश्यते ( ओषधीनां प्रादुर्भावे श्रवणेन श्रावण्यां पौर्णमास्याम् ) ओषधीनामपामार्गादीनां प्रादुर्भावे उत्पत्तौ सत्यां श्रवणेन युक्तायां श्रवणश्च पौर्णमास्या एव विशेषणं तत्र तयोः प्रायशः संभवात् एवं च सति पौर्णमास्या एव प्राधान्यं तस्मादविशेषणाभावेपि पौर्णमास्यां भवति ( श्रावणस्य पंचमीं· हस्तेन वा ) ओषधिप्रादुर्भावस्तु सर्वत्रापेक्षितः । श्रावणमासस्य पंचमीं हस्तेन

युक्तां वा प्राप्य भवति तत्रापि प्रायेण हस्तो भवति अतः श्रावणी पूर्णिमा श्रावणपंचमी वा विशिष्टा अविशिष्टा वा उपाकर्मणः कालः। अन्ये तु कालचतुष्टयमाहुः। अथ श्रवणेन वा श्रावण्यां पौर्णमास्यां वा श्रावणस्य पंचमी वा हस्तेन वेति। ओषधिप्रादुर्भावस्तु सर्वत्रापेक्षितः। ओषधिप्रादुर्भावे सति श्रवणेन इत्यादि ( आज्यभागाविष्ट्वाज्याहुती जुहोति पृथिव्या अग्नय इत्यृग्वेदेंतरिक्षाय वायव इति यजुर्वेदे दिवे सूर्यायेति सामवेदे दिग्भ्यश्चंद्रमस इत्यथर्ववेदे ब्रह्मणे छंदोभ्यश्चेति सर्वत्र प्रजापतये देवेभ्य ऋषिभ्यः श्रद्धायै मेधायै सदसस्पतयेऽनुमतये इति च ) आज्यभागाविष्ट्वा आज्यभागहोमानंतरमाज्याहुती जुहोति। तत्र ऋग्वेदे अधीयमानेपृथिव्यै अग्नय इति द्वे आहुती जुहोति, यजुर्वेदे अधीयमाने अंतरिक्षाय वायव इति द्वे, सामवेदे अधीयमाने दिवे सूर्यायेति द्वे, अथर्ववेदे अधीयमान दिग्भ्यश्चंद्रमसः इति द्वे, ब्रह्मणे छंदोभ्यश्चेति द्वे आहुती सर्वत्र प्रतिवेदमावर्तयेत्। सर्वेषु वेदेषु अधीयमानेषु एकतमे वा तथा प्रजापतय इत्यादिकाश्च सप्त चशब्दात् सर्वत्र एवमेकैकशो वेदाध्यापनोपाकरणपक्षे यदा पुनश्चतुर्णामपि वेदानां तंत्रेणोपाकरणकर्म तदा ब्रह्मणे छंदोभ्यश्चेति प्रतिवेदाहुतिद्वयमावर्त्तते प्रजापतये देवेभ्यः इत्याद्यास्तंत्रेणैव योगविभागसामर्थ्यात्॥ ( एतदेव व्रतादेशनविसर्गेषु ) एतत् उपाकर्मणि विहितं पृथिव्या इत्यादि अनुमतय इत्यंतं होमकर्म व्रतादेशनं वेदारंभः विसर्गः समावर्त्तनं व्रतादेशनानि च विसर्गश्च व्रतादेशनविसर्गास्तेषु भवंति सदसस्पतिमित्यक्षतधानास्त्रिः ( सर्वेऽनुपठेयुर्हुत्वा हुत्वौदुंबर्यस्तिस्रस्तिस्रः समिध आदध्युरार्द्राः सपलाशा घृताक्ताः सावित्र्या ) सदसस्पतिमित्यनेन मंत्रेण अक्षताश्च धानाश्च ताः अक्षतधानाः ताः आचार्यो जुहोति त्रिस्त्रिवारं सर्वे च शिष्याः एतं मंत्रमनु सह पठेयुः। तथा हुत्वा हुत्वा एकैकामाहुतिं हुत्वा औदुंबर्यः उदुंबरवृक्षोद्भवास्तिस्रस्तिस्रः आर्द्राः सरसाः सपलाशाः पत्रसहिताः घृताक्ताः आज्यलिप्ताः समिधः सर्वे आचार्यप्रमुखाः शिष्याः आदध्युः अग्नौ सावित्र्या प्रसिद्धया प्रक्षिपे-

युः भेदेन न तु युगपत् ( ब्रह्मचारिणश्च पूर्वकल्पेन ) तत्र ये ब्रह्मचारिणः शिष्याः ते पूर्वकल्पेन समिदाधानोक्तमंत्रेण आदध्युः। अत्र तिस्रस्तिस्र इति वीप्सा न समिद्विषया, किंतु आधातृपुरुषविषया तेन प्रत्याहुतिमेकैकामादध्युः ( शन्नोभवंत्वित्यक्षतधाना अखादतः प्राश्नीयुः ) शन्नो भवंतु वाजिन इत्यनयर्चा अक्षतधाना अखादंतः दंतैरनवखंडयंतः प्राश्नीयुः ( दधिक्राव्णो इति दधि भक्षयेयुः ) दधिक्राव्णो अकारिषमित्यृचा दधि भक्षयेयुः ( स यावंतं गणमिच्छेत्तावतस्तिलानाकर्षफलकेन जुहुयात् सावित्र्या शुक्रज्योतिरित्यनुवाकेन वा) स आचार्यो यावन्तं यावत्संख्याकं शिष्याणां गण समूहमिच्छेत् तावत्संख्याकान् तिलान् आकर्षफलकेन औदुंबर्येण बाहुमात्रेण सर्पाकृतिना सावित्र्या सवितृदेवतया गायत्रच्छंदस्कया प्रसिद्धया जुहुयात् । यद्वा शुक्रज्योतिरित्यनुवाकेन जुहुयात् । गुणफलमेतत् । अतोधानाभ्यः स्विष्टकृते हुत्वा महाव्याहृत्यादि नवाहुतीर्हुत्वा ( प्राशनांते प्रत्यङ्मुखेभ्यउपविष्टेभ्य ॐकारमुक्त्वा त्रिश्च सावित्रीमध्यायादीन्प्रब्रूयादृषिमुखानि बह्वृचानां पर्वाणि छंदोगानाꣳसूक्तान्यथर्वणाम् ) संस्रवप्राशनानंतरं प्रत्यङ्मुखेभ्यः आसीनेभ्यः शिष्येभ्यः सामर्थ्यात्स्वयं प्राङ्मुखउपविष्टॐकारं प्रणवमुक्त्वा उच्चार्य तत्सवितुरित्यादिकं च सावित्रीं त्रिरुक्त्वा मंत्रब्राह्मणयोः अध्यायनामादीन्प्रब्रूयादध्यापयेत् इति यजुर्वेदोपाकरणे ऋग्वेदोपाकरणे तु बह्वृचानां शिष्याणाम् ऋषिमुखानि मंडलादीन्ब्रूयात् । छंदोगानां सामगानां शिष्याणां सामोपाकरणे पर्वाणि पर्वणामादीन्प्रब्रूयात् । आथर्वणानां शिष्याणामथर्ववेदोपाकरणे सूक्तानि सूक्तादीन्प्रब्रूयात् ( सर्वे जपंति सहनोस्तु सहनोवतु सहन इदं वीर्यवदस्तु ब्रह्म इंद्रस्तद्वेद येन यथा न विद्विषामह इति ) सर्वे आचार्याः शिष्याश्च सहनोस्त्वित्यमुं मंत्रं जपंति त्रिरात्रं नाधीयीरयन् लोमनखानामनिकृंतनमेके । प्रागुत्सर्गात् उपाकर्मानंतरम् ( त्रिरात्रं नाधीयीरन् ) अध्ययनं न कुर्युः । त्रिरात्रमेव लोम्नां नखानां च अनिकृंतनमच्छेदनमेके आचार्याः ( लोमनखानामनिकृंतनं प्रागुत्सर्गात ) उत्सर्गकर्मतः

अर्वाक् इच्छंति । उत्सर्गश्च अर्द्धषष्ठान्मासानधीत्सृजेयुरित्येवं वक्ष्यमाणः । इति सूत्रार्थः । अथ पद्धतिः । श्रावण्यां पौर्णमास्यां श्रवणयुक्तायां श्रवणरहितायां वा श्रावणस्य शुक्लपंचम्यां हस्तयुक्तायामयुक्तायां वा उपाकर्म अध्यायोपाकर्म भवति । तत्र अध्यापनवेन् एव औपासानिकस्य न त्वन्यस्य । तत्र प्रथमप्रयोगे विहितमातृपूजापूर्वकं श्राद्धमाचार्यः आवसथ्याग्नौ प्रवेशानाद्याज्यभागांते विशेषः मनुतिष्ठेत् तंदुलस्थाने अक्षतधाना आसादयेत् प्रोक्षणकाले प्रोक्षेच्च । तथोपकल्पयाति । औदुंबरीः समिधः दधि आकर्षफलकं तिलान् भक्षार्थं धानाः । तत आज्यभागांते वेदाहुत्यादीननुमत्यंतानां वेदारंभवद्धोमं विदध्यात् एकदा सर्ववेदोपाकरणे प्रतिवेदमाज्याहुतिद्वयं द्वयं हुत्वा हुत्वा ब्रह्मणे छंदोभ्यइत्याहुतिद्वयं पुनःपुनर्जुहुयात् प्राजापत्याद्याअनुमत्यंताः सप्ताहुतीस्तंत्रेण। अथ सदसस्पतिमित्यनयर्चा स्रुवेण आसादिताभिरक्षतधानाभिरेकामाहुतिम् आचार्यो जुहोति इदं सदसस्पतये शिष्या अपि मंत्रं गुरुमनुमंत्रम् उपांशु पठंति । तत आचार्यः शिष्याश्च सर्वे औदुंबरीमार्द्रां सपलाशां घृताक्ताम् एकैकां समिधं तत्सवितुरित्यादिकया सावित्र्या अग्नावादध्युः । ब्रह्मचारिणश्च शिष्याः अग्निकार्यमंत्रेण तथैव समिधम् आदध्युः । एवं द्विपरं धानाहोमं विधाय एकैकां समिधमादध्युः । तत आचार्यः शिष्याश्च उपकल्पितधानाभ्यस्तिस्रोऽक्षतधाना अनवखंडयंतो भक्षयेयुः शन्नोभवंतु वाजिनइत्यनयर्चा । तत आचम्य ततो दधिक्राव्णोअकारिषमित्यनयर्चा दधि भक्षयेयुः । तत आचमनानंतरम् आचार्यो यावंतं शिष्यगणं कामयेत् तावतस्तिलानाकर्षफलकेनादाय सावित्र्या जुहुयात् इदं सवित्रे शुक्रज्योतिरित्यनेनानुवाकेन वा तिलान् जुहुयात् तत्रेदं मरुद्भ्यइति त्यागः । ततो हुतशेषधानाभ्यः स्विष्टकृदं हुत्वा महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यांता नवाहुतीर्हुत्वा संस्रवप्राशनं ब्रह्मणे दक्षिणादानं यथोक्तं कुर्यात् । ततः प्रत्यङ्मुखोपविष्टेभ्यः शिष्येभ्यः प्राङ्मुख आचार्य उपविष्टम् ॐकारमुक्त्वा त्रिवारं च सावित्रीमुक्त्वा इषेत्वा कृष्णोसीत्येवं मंत्रस्य अध्यायनामा-

दीन्व्रतीकान्ब्रूयात् तथा च व्रतमुपैष्यन्सर्वे कपालान्येवान्यतर उपदधातीत्येवं च ब्राह्मणस्य ऋग्वेदानां मंडलादीन् छंदोगानानां पर्वादीन् आथर्वणानां सूक्तादीन् ततः सर्वे आचार्याः शिष्याश्च जपंति सहनोस्तु सहनोवतु सहनइदं वीर्यवदस्तु ब्रह्म इंद्रस्तद्वेद येन यथा न विद्विषामहे इति अमुं मंत्रं तदनंतरं त्रिरात्रमनध्यायं कुर्युः । यतः " अनध्यायेष्वध्ययने प्रज्ञामायुः प्रजां श्रियम् । ब्रह्म वीर्यं बलं तेजो निकृंतति यमः स्वयम् ॥ मंत्रवीर्यक्षयभयादिंद्रो वज्रेण हंति च ॥ ब्रह्म राक्षसतां चैति नरकं च भवेद्ध्रुवम् " लोमनखानां निकृंतनं न कर्त्तयेयुः त्रिरात्रमेव प्रागुत्सर्गाद्वा लोमनखानां च निकृंतनं वर्जयेयुः अतः मंत्रब्राह्मणयोः शुक्लकृष्णपक्षे उत्सर्जनं यावत् निरंतरं मंत्रं ब्राह्मणं च अधीयीरन् आचार्येणाध्याप्यमानाः शिष्याः ॥ इत्युपाकर्म ॥

इति पारस्करगृह्यसूत्रे हरि० द्वितीयकाण्डे दशमीकाण्डिका ॥ १० ॥

इदानीं त्रिरात्रं नाधीयीरन्नित्यनध्यायप्रसंगादनध्यायानाह—

**वातेऽमावास्यायाᳪं सर्वानध्यायः ॥ १ ॥ श्राद्धाशने चोल्कावस्फूर्ज्जद्भूमिचलनाग्न्युत्पातेष्वृतुसंधिषु चाऽऽकालम् ॥ २ ॥ उत्सृष्टेष्वभ्रदर्शने सर्वरूपे च त्रिरात्रं त्रिसन्ध्यं वा ॥ ३ ॥ भुक्त्वार्द्रपाणिरुदके निशायाᳪंसंधिवेलयोरंतःशवे ग्रामेऽतार्दिवाकीर्त्ये ॥ ४ ॥ धावतोऽभिशस्तपतितदर्शनाश्चर्याभ्युदयेषु च तत्कालम् ॥ ५ ॥ नीहारे वादित्रशब्द आर्त्तस्वने ग्रामांते श्मशाने श्वगर्दभोलूकसृगालसामशब्देषु शिष्टाचरिते च तत्कालम् ॥ ६ ॥ गुरौ प्रेतेऽपोऽभ्यवेयाद्दशरात्रं चोपरमेत् ॥ ७ ॥ सतानूनप्त्रिणि सब्रह्मचारिणि च त्रिरात्रम् ॥ ८ ॥ एकरात्रमसब्रह्मचारिणि ॥ ९ ॥ अर्द्धषष्ठान्मासानधी-**

**त्योत्सृजेयुः ॥ १० ॥ अर्द्धसप्तमान्वा ॥ ११ ॥ अथेमामृचं जपंति उभा कवी युवा यो नो धर्मः परापतत् । परिसंख्यस्य धर्मणो विसंख्यानि सृजामहे इति ॥ १२ ॥ त्रिरात्रꣳसहाध्य विप्रतिष्ठरन् ॥ १३ ॥ ११ ॥**

( वातेऽमावास्यायाꣳसर्वानध्यायः ) वाते वायौ प्रचंडे वाति साति वातमात्रस्य सर्वदा विद्यमानत्वात् नानध्यायनिमित्तता । अमावास्यायां दर्शे च सर्वाध्यायः सर्वेषु वेदेषु वेदांगेषु अनध्ययनमध्ययनानिवृत्तिः सर्वानध्यायः । मतांतरे यद्गुरुमुखाच्छिष्यते शिल्पश्रमादि तत्राप्यनध्यायः । यतः शिल्पिनः स्थपत्यादयः श्रमिणो मल्लादयः अनध्यायं मन्यंतो दृश्यंते अतो यत्किंचिदुपाध्यायतः अधीयते श्रूयते वा शिष्यते वा तत्र सर्वत्रानध्यायः । स चानध्यायः गुरोः सकाशात् अनधीताध्ययने अध्यापकधर्मप्रकरणात् न गुणनेपि । केचित्तु सर्वशब्दस्य गुणनादिविषयतां मन्यंते तन्मेनाऽपूर्वाध्ययनं नाधीतस्याभ्यसनमिति ( श्राद्धाशने चोल्कावस्फूर्जद्भूमिचलनाग्न्युत्पातेष्वृतुसंधिषु चाकालम् ) न केवलममावास्यायाम् अपि तु श्राद्धाशने च श्राद्धान्नस्य भोजने अशने भक्षणे उल्का ज्वालाकृतिः पतंती तारका अवस्फूर्जंती विद्योतमाना विद्युत् भूमिः पृथिवी तस्याश्चलनं कंपः भूमिचलनम् अग्निः प्रसिद्धः उल्का च अवस्फूर्जश्च भूमिचलनं च अग्निश्च उल्कावस्फूर्जद्भूमिचलनाग्नयः तेषाम् उत्पातः उत्पतनं तस्मिन् ऋतुसंधिषु ऋतूनां संधयः अंतरालानि ऋतुसंधय तेषु च सर्वानध्याय इत्यनुवर्तते किं यावत् आकालं यस्मिन् काले यस्य निमित्तस्य उल्कादेरापतनम् अपरदिने तावत्कालपर्यंतम् आकालम् । केचित्तु श्राद्धाशने यावत्तदन्नं न जीर्यति तावदनध्यायमाहुः । ऋतुसंधिशब्देन एकस्य ऋतोः अंते अपरस्य यावदप्रवृत्तिः स काल उच्यते तत्रापि कालिकता नोपपद्यते । ततश्च पूर्वस्यर्त्तोः अंत्या रात्रिः उत्तरस्य आद्यमहः तावाननध्यायः ( उत्सृष्टेष्वभ्रदर्शने सर्वरूपे च त्रिरात्रं त्रिसंध्यं वा )

उत्सृष्टेषु छंदस्सु वक्ष्यमाणेन विधिना छंदसामुत्सर्गे कृते अनध्यायाः अभ्रस्य अतिशयितस्य मेघस्य दर्शने आविर्भावे विद्युदभ्रवायुवृष्टिगर्जितानां युगपत्प्रवृत्तिः सर्वरूपं तस्मिन् सर्वरूपे च त्रिरात्रं त्रीण्यहोरात्राणि वा त्रिसंध्यं संध्यात्रयम् अनध्याया इति चकारेणानुगृह्यते । अन्येषां पक्षे अभ्रदर्शने त्रिसंध्यं सर्वरूपे त्रिरात्रमिति व्यवस्थितो विकल्पः ( भुक्त्वार्द्रपाणिरुदके निशायां संधिवेलयोः ) भुक्त्वाऽशित्वा यावदार्द्रपाणिस्तावदनध्याय इत्युनुषंगः । उदके यावत्तिष्ठति तावत् निशायां महानिशायां "महानिशा च विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयम्" इति स्मरणात् "रात्रेः पूर्वोत्तरौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत्" इति वचनेन रात्रेः पूर्वचतुर्थयामयोः वेदाभ्यासविधानात् द्वितीयतृतीयप्रहरयोः परिशेषादनध्याय इत्यर्थात् महानिशा लभ्यते । संधिवेलयोः अहोरात्रयोः संधिवेलयोः संध्याकालयोरित्यर्थः ( अंतःशवे ग्रामे ) अंतर्मध्ये शवः मृतशरीरं यस्य सः तस्मिन्ग्रामे तावदनध्यायः ( अंतर्दिवाकीर्त्ये ) दिवा अह्नि कीर्त्यं पठनीयं यत् प्रवर्ग्यादि तद्दिवाकीर्त्यं तस्मिन् विषये अंतः ग्राममध्ये अनध्यायः । पक्षांतरे तु संनिहितो दिवाकीर्तिश्चंडालो यत्र सोंतर्दिवाकीर्त्यो देशः तत्रानध्यायः ( धावतोभिशस्तपतितदर्शनाश्चर्याभ्युदयेषु च तत्कालम् ) धावतः शीघ्रं गच्छतः अभिशस्तः ब्रह्महत्यादिपापेनाभियुक्तः पतितः ब्रह्महत्यादिना पापेन अभिशस्तः पतितश्च अभिशस्तपतितौ तयोर्दर्शनम । आश्चर्यमद्भुतम् । अभ्युदयःपुत्रजन्मविवाहादि एतेषु धावनादिनिमित्तेषु तत्कालं यावन्निमित्तं तावत्कालमनध्यायः ( नीहारे वादित्रशब्दआर्त्तस्वने ग्रामांते श्मशाने श्वगर्दभोलूकसृगालसामशब्देषु शिष्टाचारिते च तत्कालम् ) नीहारे धूमिकायां वादित्राणां मृदंगादीनां शब्दे आर्त्तस्य सुदुःखितस्य स्वने शब्दे ग्रामस्यांते सीम्नि श्मशाने प्रेतभूमौ श्वाच गर्दभश्च उलूकश्च सृगालश्च साम च श्वगर्दभोलूकसृगालसामानि तेषां शब्दे श्रूयमाणे शिष्टाचरिते वा शिष्टस्य श्रोत्रियस्य आचरिते आगमने तत्कालं यावत्तन्निमित्तं तावत्कालमनध्यायः ( गुरौ प्रेतेऽपोभ्यवेयादशरात्रं चोपर-

मेत् ) गुरौ आचार्ये प्रेते मृते अपो जलम् अभ्यवेयात् प्रविशेत् स्नातपूर्वमुदकदानाय दशरात्रं दशाहानि अध्ययनादुपरमेत् । ( सतानूनप्त्रिणि सब्रह्मचारिणि च त्रिरात्रम् ) तानूनप्त्रं नाम सोमयागे ऋत्विजां दीक्षितस्य च आज्याभिमर्शनलक्षणं कर्म समानं तानूनप्त्रं येनास्ति इति सतानूनप्त्रि तस्मिन् सतानूनप्त्रिणि प्रेते समाने तुल्ये ब्रह्मणि वेदे चरति स सब्रह्मचारी तस्मिन् सब्रह्मचारिणि सहाध्यायिनि समानाचार्ये प्रेते त्रिरात्रमनध्यायः ( एकरात्रमसब्रह्मचारिणि ) न सब्रह्मचारी असब्रह्मचारी तस्मिन् असब्रह्मचारिणि भिन्नाचार्ये सहाध्यायिनि प्रेते एकरात्रमनध्यायः ( अर्द्धषष्ठान्मासानधीत्योत्सृजेयुः ) अर्द्धः षष्ठो मासो येषां मासानां ते अर्द्धषष्ठाः तान् अधीत्य पठित्वा उत्सृजेयुः पूर्वं श्रावण्यादौ उपाकृतानि छंदांसि ( अर्द्धसप्तमासान्वा ) अर्द्धः सप्तमो येषां ते अर्द्धसप्तमासास्तान्मासान्वा अधीत्य उत्सृजेयुरिति पूर्वोक्तेन संबंधः । अत्र छंदसामुत्सर्गोपदेशात् अंगाध्ययनमनुज्ञायते ( अथेमामृचं जपंति उभाकवी युवा इति ) आचार्येण सहशिष्या उभा कवी युवा इतीमामृचं जपंति उभा कवी युवयोनोधर्मः परापतत् परिसख्यस्य धर्मिणोविसख्यानि विसृजामहे इति इमामृचं जपंति ( त्रिरात्रꣳसहोष्य विप्रतिष्ठेरन् ) त्रिरात्रं सह एकत्र उषित्वा विप्रतिष्ठेरन् विप्रवासं कुर्युः विशेषेण प्रवासं कुर्युरिति सूत्रार्थः ॥

इति पा० गृ० हरि० भा० द्वितीयकाण्डेऽएकादशकण्डिका ॥११॥

पौषस्य रोहिण्यां मध्यमायां वाष्टकायामध्यायानुत्सृजेरन् ॥ १ ॥ उदकांतं गत्वाद्भिर्देवाꣳश्छन्दाꣳसि वेदानृषीन्पुराणाचार्यान्गंधर्वानितराचार्यान्त्संवत्सरं च सावयवं पितॄनाचार्यान्स्वाꣳश्च तर्पयेयुः ॥ २ ॥ सावित्रीं चतुरनुद्रुत्य विरताः स्म इति प्रब्रूयुः ॥ ३ ॥ क्षपणं प्रवचनं च पूर्ववत् ॥ ४ ॥ १२ ॥

( पौषस्य रोहिण्यां मध्यमायां वाष्टकायामध्यायानुत्सृजेरन् ) पौषमासस्य रोहिणीनक्षत्रे मध्यमायामष्टकायां पौष्याम् ऊर्ध्वाष्टकायाम् अष्टम्यां वा अध्यायान्स्वाध्यायानुत्सृजेरन् पूर्वमुपाकृतान् । पुनरुपाकरणं यावन्नाधीयीरन्नित्यर्थः ( उदकांतं गत्वाऽद्भिर्देवान् छंदांऽसि वेदानृषीन्पुराणाऽऽचार्यान् गंधर्वानितराचार्यान् संवत्सरं सावयवं पितॄनाचार्यान्स्वांस्तर्प्पयेयुः ) कथमुत्सृजेरन्नित्यपेक्षायामुच्यते उदकांतं नद्यामुदकसमीपं गत्वा उदकसमीपगमनात् स्नानं लक्ष्यते । ननु "पक्षद्वयं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः । तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः" इति छंदोगपरिशिष्टे नदीस्नानस्य निषेधात् कथं नद्यामुच्यते । सत्यम् "उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च । चंद्रसूर्योपरागे च रजोदोषो न विद्यते" इत्यपवादवचनात् न दोषः । ततो यथाविधि स्नात्वा माध्याह्निकं कर्म देवागातु विद इत्येतत्प्राक् निर्वर्त्य सप्तर्षिपूजावंशानुपठनानंतरं देवास्तृप्यंतां छंदांऽसि तृप्यंतामित्येव आचार्यांतान् यज्ञोपवीतिनस्तर्पयेयुः आचार्यसहिताः शिष्याः । तत प्राचीनावीतिनो दक्षिणामुखा नामगोत्रोच्चारणपूर्वकं स्वांश्च पितृपितामहप्रपितामहान् तर्पयेयुः । अनंतरं स्नानवस्त्रं निष्पीड्याचम्य देवागातुविदइत्यनयर्चा समापयेयुः ( सावित्रीं चतुरनुद्रुत्य विरताः स्म इति प्रतिप्रब्रूयुः ) ततः सावित्रीं तत्सवितुरित्यादिकां चतुःकृत्वोऽनुद्रुत्य पठित्वा विरताः स्म इत्याचार्यप्रमुखाः शिष्याः सर्वे ब्रूयुः ( क्षपणं प्रवचनं च पूर्ववत् ) क्षपणम् अनध्ययनं लोमनखानामनिकृंतनं च प्रवचनम् अध्यायादीनां पठनं पूर्ववत् उपाकरणकालवत् । ततस्त्रिरात्रानंतरं शुक्लपक्षेषु छंदांस्यधीयीरन् कृष्णपक्षेष्वंगानि । ततः पुनरर्द्धषष्ठमासानर्द्धसप्तमासान्वा मासानधीत्य एवमेवोत्सर्गं विधाय उभा कवी युवेत्यादिकाम् ऋचं जपित्वा त्रिरात्रमेकत्रावस्थाय यथेष्टं विप्रतिष्ठेरन् पृथक् पृथक् गच्छेयुः । तत पुनरुपाकरणकाले । उपाकृत्य अध्ययनं यावदुत्सर्ग इति सूत्रार्थः ॥

इति पा० गृ० हरि० भा० द्वितीयकाण्डेऽद्वादशकण्डिका ॥ १२॥

पुण्याहे लांगलयोजनम् ॥ १ ॥ ज्येष्ठया वैंद्रदैवत्यम् ॥ २ ॥ इन्द्रं पर्जन्यमश्विनौ मरुतउदलाकाश्यपर्ठंस्वातिकारीर्ठंसीतामनुमतिं च दध्ना तंडुलैर्गंधैरक्षतैरिष्ट्वाऽनडुहो मधुघृते प्राशयेत् ॥ ३ ॥ सीरायुंजंतीति योजयेत् ॥ ४ ॥ शुनर्ठंसुफाला इति कृषेत् फालं वा लभेत ॥ ५ ॥ नवाग्न्युपदेशात् ॥ ६ ॥ वपनानुषंगाच्च ॥ ७ ॥ अग्र्यमभिषिच्याकृष्टं तदाकृषेयुः ॥ ८ ॥ स्थालीपाकस्य पूर्ववद्देवता यजेदुभयोर्व्रीहियवयोः प्रवपन्त्सीतायज्ञे च ॥ ९ ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ १० ॥ १३ ॥

( पुण्याहे लांगलयोजनं ) प्रथमं कृषिप्रवृत्तस्यैतत्कर्मोच्यते पुण्याहे उदगयनशुक्लपक्षादिव्युदासेन चंद्रतारानुकूले दिवसे लांगलस्य हलस्य योजनं प्रवर्त्तनम् ( ज्येष्ठया वैंद्रदैवत्यम् ) पक्षांतरमाह यद्वा अपुण्याहेऽपि ज्येष्ठया नक्षत्रेण युते लांगलयोजनं कुतः इंद्रदेवत्या ज्येष्ठा यतः इंद्रायत्ता च कृषिरिति एतच्च मातृपूजाऽभ्युदयिकश्राद्धपूर्वकम् ॥ ( इंद्रं पर्जन्यमश्विनौ मरुतउदलाकाश्यपर्ठस्वातिकारीर्ठ-सीतामनुमतिं च दध्ना तंडुलैरक्षतैरिष्ट्वाऽनडुहो मधुघृते प्राशयेत् ) तत्र इंद्रादीननुमत्यंतान् देवताविशेषान् दध्ना तंडुलैरक्षतैः अक्षता यवा इष्ट्वा नमोंतैर्नाममंत्रैः बलिहरणेन संपूज्य अनडुहो वृषभान् षंडादीन् मधुघृते मिलितेन प्राशयेत् तद्यथा दधितंडुलगंधाक्षतान् पात्रे कृत्वा शुचिराचांतः प्राङ्मुख उपविश्य कृषिक्षेत्रैकदेशे गोमयोपलिप्ते हस्तेन गृहीत्वा इंद्राय नमः पर्जन्याय नमः अश्विभ्यां नमः मरुद्भ्यो नमः उदलाकाश्यपाय नमः स्वातिकार्यै नमः सीतायै नमः अनुमत्यै नमः यथामंत्रं त्यागा इदमादिका नमोरहिताः एवमष्टौ बलीन् प्राक्संस्थान् दद्यात् ततो बलीवर्दान् मधुघृते पात्रे कृत्वा तूष्णीं प्रत्येकं प्राशयेत्

लेखयेत् ( सीरायुंजंतीति योजयेच्छुनर्ठ॰सुफालाइति कृषेत् फालं वालभेत ) सीरायुंजंतीत्यनयर्चा वृषभौ हले योजयेद्दक्षिणोत्तर- क्रमेण शुनर्ठ॰सुफालाइत्यनयर्चा भूमिं कृषेत् यद्वा शुनर्ठ॰ सुफाला इति फालमभिमृशेत् तल्लिंगत्वान्मंत्रयोः ( न वाग्न्युपदेशात् ) न वा एतौ योजने कर्षणे मंत्रौ भवतः कुतः अग्नौ अग्निचयने एनयोः उपदेशात् न नच अग्निप्रकरणे आम्नातयोरत्रोपदेशः न वाऽति- देशः ( वपनानुषंगाच्च ) इतोऽपि मंत्रौ न भवतः अग्निप्रकरणे बीजवपने ये मंत्रा या ओषधीरित्याद्या विनियुक्ताः तेषामपि अत्रानु- षंगः स्यात् यदि लिंगमात्रेणोपदेशातिदेशाभावेपि नियुज्यते तदा वपनमंत्रा अपि तल्लिंगत्वाद्विनियोजनीयाभवेयुर्न चैतदिष्यते ( अग्र्य- मभिषिच्याकृष्टं तदाकृषेयुः ) अग्र्यं श्रेष्ठं बलीवर्दम् अभिषिच्य गंधमाल्यादिभिर्भूषयित्वा अकृष्टम् अविलिखितं तत्क्षेत्रम् आकर्षयेयुः विलिखेयुः ( ततोब्राह्मणभोजनम् ) इति लांगलयोजनम् । इति सू- त्रार्थः ॥ अथापरं कर्मांतरं ( स्थालीपाकस्य पूर्ववद्देवता यजेदुभयोर्व्री- हियवयोः प्रवपन्सीतायज्ञे च ) स्थालीपाकस्य चरोः पूर्ववल्लांगलयो- जनोक्तदेवताइंद्रादिकाः यजेत किं कुर्वन् प्रवपन् सीराम् उप्तिं कुर्वन् कयोः व्रीहियवयोः व्रीहियवयोर्वपनकाले अत्र स्थालीपाकस्य श्रपणोपदेशाभावात् सिद्धस्योपादानं ( ततोब्राह्मणभोजनम् ) इति सूत्रार्थः । अथ प्रयोगः ॥ तत्र प्रथमप्रयोगे मातृपूजाभ्युदयिकानंत- रम् आवसथ्याग्नौ ब्रह्मोपवेशनादिप्राशनांते तण्डुलस्थाने पूर्वसिद्धं स्थालीपाकमासाद्य प्रोक्षणकाले प्रोक्षेत् ततआज्यभागानंतरं स्थालीपाकेन लांगलयोजनदेवताभ्यो जुहुयात् तद्यथा इंद्राय स्वाहा इदमिंद्राय तथा पर्जन्याय स्वाहा इदं पर्जन्याय अश्विभ्यां स्वाहा इदमाश्विभ्यां मरुद्भ्यः स्वाहा इदं मरुद्भ्यः उदलाकाश्यपाय स्वाहा इदमुदलाकाश्यपाय स्वातिकायै स्वाहा इदं स्वातिकायै सीतायै स्वाहा इदं सीतायै अनु- मत्यै स्वाहा इदमनुमत्यै ततोऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति हुत्वा आज्येन नवाहुतीश्च हुत्वा प्राशनं ब्रह्मणे दक्षिणादानब्राह्मणभोजनानि कुर्यात्

इति व्रीहियववपनकर्म ॥ सीतायज्ञे च एता एव देवताः स्थालीपाकेन यजेत् इत्यतिदेशः ॥

इति पारस्करगृ० हरिहरभाष्ये द्वि०काण्डे त्रयोदशीकंडिका ॥ १३ ॥

**अथातः श्रवणाकर्म ॥ १ ॥ श्रावण्यां पौर्णमास्याम् ॥ २ ॥ स्थालीपाकꣳश्रपयित्वाक्षतधानाश्चैककपालं पुरोडाशम् ॥ ३ ॥ धानानां भूयसीः पिष्ट्वाज्यभागाविष्ट्वाज्याहुती जुहोति अपश्वेतपदा जहि पूर्वेण चापरेण च सप्त च वारुणीरिमाः प्रजाः सर्वाश्च प्रजा राजबांधवैः स्वाहा ॥ ४ ॥ नवै श्वेतस्याध्याचारेहिददर्श कश्चन श्वेताय वैदर्व्याय नमः स्वाहेति ॥ ५ ॥ स्थालीपाकस्य जुहोति विष्णवे श्रवणाय श्रावण्यै पौर्णमास्यै वर्षाभ्यश्चेति ॥ ६ ॥ धानावन्तमिति धानानाम् ॥ ७ ॥ घृताक्तान्सक्तून्सर्पेभ्यो जुहोति ॥ ८ ॥ आग्नेयपांडुपार्थिवानाꣳसर्पाणामधितपये स्वाहा श्वेतवायवान्तरिक्षाणाꣳसर्पाणामाधिपतयेस्वाहा अभिभूः सौर्यदिव्यानाꣳसर्पाणामधिपतये स्वाहेति ॥ ९ ॥ सर्वहुतमेककपालं ध्रुवाय भौमाय स्वाहेति ॥ १० ॥ प्राशनांते सक्तूनामेकदेशꣳशूर्पे न्युप्योपनिष्क्रम्य बहिःशालायाः स्थंडिलमुपलिप्योल्कायां ध्रियमाणाय। मान्तरागमतेत्युक्त्वा वाग्यतः सर्पानवनेजयाति ॥ ११ ॥ आग्नेयपांडुपार्थिवानाꣳसर्पाणामधिपतेऽवनेनिक्ष्व श्वेतवायवांतरिक्षाणाꣳसर्पाणामाधिपतेऽवनेनिक्ष्व अभिभूः सौर्यदिव्याना**

ꣳसर्पाणामाधिपतेऽवनेनिक्ष्वेति ॥ १२ ॥ यथावनिक्तं दर्व्योपघातꣳसक्तून्सर्पेभ्योबलिꣳहरति ॥ १३ ॥आग्ने-यपांडुपार्थिवानाꣳसर्पाणामाधिपत एष ते बलिः श्वेतवा-यवांतरिक्षाणाꣳसर्पाणामाधिपत एष ते बलिः अभिभूः सौर्यदिव्यानाꣳसर्पाणामधिपत एष ते बलिरिति ॥१४॥ अवनेज्य पूर्ववत्कङ्कतैः प्रलिखति ॥ १५ ॥ आग्नेयपां-डुपार्थिवानाꣳसर्पाणामधिपते प्रलिखस्व श्वेतवाय-वांतरिक्षाणाꣳसर्पाणामधिपते प्रलिखस्व अभिभूः सौर्यदिव्यानाꣳ सर्पाणामधिपते प्रलिखस्वेति ॥ १६ ॥ अञ्जनानुलेपनꣳस्रजश्चाञ्जस्वानुलिंपस्व स्रजाऽपि नह्यस्वेति ॥ १७ ॥ सक्तुशेषꣳस्थाण्डिले न्युप्योदपात्रे-णोपानिनीयोपतिष्ठते नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति तिसृभिः ॥ ॥ १८ ॥ सयावत्कामयेत न सर्पा अभ्युपेयुरिति ताव-त्सन्ततयोदधारया निवेशनं त्रिःपरिषिंचन्परीयाद-पश्वेतपदा जहीति द्वाभ्याम् ॥ १९ ॥ दर्वीं शूर्पं च प्रक्षाल्य प्रतप्य प्रयच्छति ॥ २० ॥ द्वारदेशे मार्जय-न्त आपोहिष्ठेति तिसृभिः ॥ २१ ॥ अनुगुप्तमेतꣳसक्तु-शेषं निधाय ततोऽस्तमितेऽस्तमितेऽग्निं परिचर्य दर्व्यो-पघातꣳ हरेदाग्रहायण्याः ॥ २२ ॥ तꣳ हरन्तं नान्त-रेण गच्छेयुः ॥ २३ ॥ दर्व्याचमनं प्रक्षाल्य निद-धाति ॥ २४ ॥ धानाः प्राश्नन्त्यसꣳस्यूताः ॥ २५ ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ २६ ॥ १४ ॥

( अथातः श्रवणाकर्म ) अथेदानीम् आवसथ्याग्निसाध्यकर्मणां प्रकृतत्वात् श्रवणाकर्मोच्यत इति शेषः ( श्रावण्यां पौर्णमास्यां ) तच्च श्रावणमासस्य शुक्लपंचदश्यां कर्त्तव्यं ( स्थालीपाकꣳ श्रपयित्वाऽक्षतधानाश्चैककपालं पुरोडाशं ) स्थालीपाकं चरुम् अक्षतधानाः अक्षतानां सतुषाणां यवानां धानाः अक्षतधानाः ताश्च श्रपयित्वा एककपालम् एकस्मिन् कपाले श्रप्यत इत्येककपालं तं पुरोडाशं च श्रपयित्वेत्यनुषज्यते अन्यथा तद्भूतोपादानं स्यात् अतश्च धानापुरोडाशयोः श्रपणोपदेशात् भर्जनकपालयोरपि आसादनप्रोक्षणे भवतः अर्थवतां प्रोक्षणमविशेषेणोपदिश्यते ( धानानां भूयसीं पिष्ट्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाज्याहुती जुहोत्यपश्वेतपदा जहि पूर्वेण चापरेण च सप्त च वारुणीरिमाः प्रजाः सर्वाश्च राजबांधवैः ॥ नवै श्वेतस्याऽध्याचारे हि ददर्श कंचन श्वेताय वैदर्व्याय नमः स्वाहेति ) धानानां भर्जितानां यवानां मध्ये भूयसीः वह्वीः पिष्ट्वा सक्तुत्वमापाद्य आज्यभागौ हुत्वा अपश्वेतपदा जहि न वै श्वेतस्याद्ध्याचार इति द्वाभ्यां मंत्राभ्यां प्रतिमंत्रं द्वे आज्याहुती जुहोति ( स्थालीपाकस्य जुहोति विष्णवे श्रवणाय श्रावण्यै पौर्णमास्यै वर्षाभ्यश्चेति ) अनंतरं स्थालीपाकस्य चरोश्चतस्र आहुतीर्जुहोति यथा विष्णवे स्वाहेत्येवमादिभिश्चतुर्भिर्मंत्रैः ( धानावंतमिति धानानाम् ) धानावंतं करंभिणमित्यनयर्चा धानानामेकामाहुतिं जुहोति ( घृताक्तान्सक्तून्सर्पेभ्यो जुहोत्याग्नेयपांडुपार्थिवानाꣳ सर्पाणामधिपतये स्वाहा श्वेतवायवांतरिक्षाणाꣳ सर्पाणामधिपतये स्वाहा अभिभूः सौर्यदिव्यानाꣳ सर्पाणामधिपतये स्वाहेति ) घृतेन आज्येन अक्ताः अभिघारिताः घृताक्ताः तान् सक्तून् सर्पेभ्यः आग्नेयपांडुपार्थिवेत्यादिभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रम् एकैकामेव तिस्र आहुतीर्जुहोति ( सर्वहुतमेककपालं ध्रुवाय भौमाय स्वाहेति ) तत एककपालं पुरोडाशं सर्वहुतं यथा भवति तथा ध्रुवाय भौमाय स्वाहेत्यनेन मंत्रेण जुहोति ततः स्थालीपाकधानासक्तुभ्यः स्विष्टकृद्धोमः ( प्राशनांते सक्तूनामेकदेशꣳ शूर्पे न्युप्योपनिष्क्रम्य वहिः शालायां स्थंडिलमुपलिप्योल्कायां ध्रियमाणायामंतरागमते-

त्युक्त्वा वाग्यतः सर्पानवनेजयत्याग्नेयेति ) प्राशनांते संस्रवप्राशनानंतरं सक्तूनामेकदेशं बलित्रयपर्याप्तं शूर्पे शरेषीकावंशान्यतममये इच्छापरिमाणे न्युप्य कृत्वा उपनिष्क्रम्य शालायाः सकाशान्निर्गत्य बहिः अंगणे स्थंडिलं भूमिं स्वयमेव गोमयेनोपलिप्य अत्र सर्पानवनेजयतीत्यस्याः क्रियाया उपलेपनक्रियायाश्च एककर्त्तव्यत्वेन पूर्वकालीनस्योपलेपनस्य ल्यबंतत्वं ' समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इति पाणिनिनाल्यप्स्मरणात् तेन अत्र स्थंडिलस्य स्वयं पूर्वमुपलेपनम् । उल्कायां ध्रियमाणायां ज्वलति काष्ठेऽन्येन ध्रियमाणे मांतरागमतआवसथ्यस्य मम च अंतराले मागच्छत इत्युक्त्वा अभिधाय वाग्यतो मौनी सर्पान् आग्नेयश्वेतअभिभूरित्यादिभास्त्रिभिर्मंत्रैः अवनेनिक्ष्वेत्येतदंतैः प्राक्सस्थानवनेजयति अवनिक्तान् शुचीन् करोति ( यथावनिक्त दर्व्योपघातं ऽसक्तून् सर्पेभ्यो बलिंहरत्याग्नेयेत्यादि ) अधिपतएषते बलिरिति यथावनिक्तं येषु देशेषु अवनेजनं कृतं यथावनिक्तमनतिक्रम्येत्यर्थः दर्व्या प्रादेशमात्र्या द्व्यंगुष्ठपर्वविस्तीर्णया पालाशाद्यन्यतमयज्ञियवृक्षोद्भवया उपघातम् उपहत्योपहत्य गृहीत्वा गृहीत्वा आग्नेयेत्यादिभिस्त्रिभिर्मंत्रैः एष ते बलिरित्येतदंतैः प्रतिमंत्रं सर्पेभ्यो बलिं हरति ददाति उपघातमिति णमुल्प्रत्ययांतः उपपूर्वोहंतिग्रहणार्थः अथ स्रुवेणोपहत्याज्यमितिवत् अवनेज्य पूर्ववत्कंकतैः प्रलिखत्याग्नेयेत्यादि प्रलिखस्वेत्यंतम् अवनेज्य अवनेजनं दत्त्वा कथं पूर्ववत्कंकतैर्वैकंकतीयैः प्रादेशमात्रैः त्रिभिरेकतोदंतैः समुच्चितैः आग्नेयेत्यादिभिस्त्रिभिर्मंत्रैः प्रलिखस्वेत्यंतैर्यथासंख्यं प्रतिबलिं प्रलिखति कंडूयति ( अंजनानुलेपनऽस्रजश्चांजस्वानुलिंपस्व । स्रजोपि नह्यस्वेति ) अंजनं कज्जलं लौकिकदीपजं त्रैककुदं सौवीरं वा इति प्रसिद्धं वा अनुलेपनं सुरभिचंदनादिस्रजः पुष्पमाला आग्नेयेत्यादिभिस्त्रिभिर्मंत्रैः अंजस्व अनुलिंपस्व स्रजोपि नह्यस्वेत्यंतैः प्रतिमंत्रं प्रतिबलिहरणमेकैकं यथाक्रमं ददाति ( सक्तुशेषऽस्थंडिलेन्युप्योदपात्रेणोपनिनीयोपतिष्ठते नमोस्तु सर्पेभ्य इति तिसृभिः ) सक्तुशेषं यच्छूर्पे न्युप्यानीतं

वल्यर्थं वलिदानायोपलिप्तैकदेशे न्युप्य शूर्पेणैव क्षिप्त्वा उदपात्रेण जलपात्रेण उपनिनीय प्रवाह्य नमोस्तु सर्पेभ्य इति तिसृभिर्ऋग्भिः सर्पानुपतिष्ठते वल्यभिमुखस्तिष्ठन् प्राङ्मुखस्तिष्ठन् स्तौति (स यावत्कामयेत न सर्पाअभ्युपेयुरिति तावत्संततयोदधारया निवेशनं त्रिः परिषिंचन्परीयादपश्वेतपदा जहीति) द्वाभ्यां स गृहपतिः यावत् यावंतं देशं सर्पाः नागा नाभ्युपेयुर्न संचरेयुः इति कामयेत् इच्छेत् तावंतं देशं संततया अनवच्छिन्नया उदधारया सलिलधारया निवेशनं गृहं परिषिंचन् त्रिः परीयात् त्रीन्वारान् गृहस्य समंतात् प्रादक्षिण्येन परिक्रम्य गच्छेत् कथम् अपश्वेतपदा जहीति द्वाभ्यां मंत्राभ्यां (दर्वीं शूर्पं प्रक्षाल्य प्रतप्य प्रयच्छति) दर्वीं पूर्वोक्तां शूर्पं च प्रक्षाल्य क्षालयित्वा प्रतप्य सक्तूत्तापयित्वा सन्निधानादुल्कायामेव प्रयच्छति ददाति उल्कधारायाः सन्निधानादेव ॥ (द्वारदेशे मार्जयंत आपोहिष्ठेति तिसृभिः) द्वारदेशे शालायाः द्वारे आपोहिष्ठेति तिसृभिः ऋग्भिः ब्रह्मयजमानोल्काधाराः मार्जयंते अद्भिरात्मानमभिषिंचंति ब्रह्मयजमानोल्काधाराः वहुवचनोपदेशात् ॥ (अनुगुप्तमेतठं सक्तुशेषं निधाय ततोस्तमितेस्तमितेऽग्निं परिचर्य दर्व्योपघातठं सक्तून्सर्पेभ्योवालिंठं हरेदाग्रहायण्याः) एतं प्रकृतं सक्तुशेषं होमावशिष्टान्सक्तून् अनुगुप्तं सुरक्षितं यथा भवति तथा निधाय स्थापयित्वा ततस्तस्मात् श्रवणाकर्मकालात् प्रभृति अस्तमिते सूर्ये प्रतिदिनम् अग्निम् आवसथ्यं परिचर्य सायंहोमेन आराध्य दर्व्योपघातं शूर्पं न्युप्तान् सक्तून् सर्पेभ्य उक्तप्रकारेण वलिं हरति किमवधि आग्रहायण्याः आग्रहायणीं पौर्णमासीं यावत् अथवा आग्रहायणीशब्देन तत्कालावधिकम् आग्रहायणीकर्म वक्ष्यते तत्र हि वलीनामुत्सर्गस्य वक्ष्यमाणत्वात् भाष्यकारस्तु तत इति तेभ्यः सक्तुभ्यः दर्व्योपहत्योपहत्यास्तमिते अग्निपरिचरणं कृत्वा वलिं हरेदाग्रहायणीं यावदित्याह स्म बलिहरणं च अवनेजनदानप्रत्यवनेजनैः कंकवित गृहपतिं

वलीन् हरंतम् आवसथ्याग्निं च अंतरेण मध्ये न गच्छेयुः न विलेख-नांतरेव ( तऽं हरंतं नांतरेणगच्छेयुः ) प्राणिनः ततः श्वादयोपि अलं निवार्याः ( दर्व्याचमनं प्रक्षाल्य निदधाति ) दर्व्याः आचमनं मुखं प्रक्षाल्य निदधाति स्थापयति प्रत्यहं दर्वीमुखप्रक्षालनोपदेशात् शूर्पप्रक्षालनाभावः ( धानाः प्राश्नंत्यसऽंस्यूताः ) धानाः भर्जितान् यवान् प्राश्नंति भक्षयंति बहुवचनोपदेशात् ब्रह्मयजमानोल्काधाराः कथंभूताः असंस्यूताः दंतैरलग्नाः अचर्वयंत्यइत्यर्थः ( ततोब्राह्मण-भोजनम् ) इति सूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः ॥ तत्र श्रावण्यां पूर्णिमायां श्रवणाकर्म तस्य प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं विधाया-वसथ्याग्नौ कर्म कुर्यात् यथा ब्रह्मोपवेशनादि प्राशनांते अयं विशेषः चरुस्थाल्यनंतरं भर्जनकर्परं तत एकं कपालं तथा तंडुलानंतरं यवान् ततस्तंडुलपिष्टान्यासादयेत् प्रोक्षणकाले यथाऽऽसादितं प्रोक्षेत् उप-कल्पयति च दृषदुपले शूर्पं उदपात्रदर्व्यौ कंकतत्रयम् अंजनम् अनुले-पनं स्रजश्चेति ततः पवित्रकरणादि प्रोक्षणीनिधानांते चरुदेशस्यो-त्तरतो भर्जनमधिश्रित्य तदुत्तरतः कपालमुपधाय आज्यं निरूप्य चरुपात्रे प्रणीतोदकासेचनपूर्वकं तंडुलप्रेक्षपं कृत्वा ब्रह्मद्वारा आज्य-माधिश्रित्य स्वयं चरुमन्येन भर्जने यवानपरेणैककपाले पुरोडाश-माधिश्रित्य पुरोडाशं प्रथयित्वा यावत्कपालं सर्वेषां पर्यग्निकरणं कुर्यात् ततः स्रुवं संस्कृत्याज्यमुद्वास्य चरुं चोद्वास्याज्यस्योत्तरतः स्थापयित्वा धाना उद्वास्य चरोरुत्तरतो निधाय पुरोडाशमुद्वास्य धानानामुत्तरतः स्थापयेत् ततआज्योत्पवनावेक्षणप्रोक्षण्युत्पवनानि कृत्वा धानानां भूयसीर्धानादृषदुपलाभ्यां पिष्ट्वा अल्पाः पृथक् स्थाप-यित्वा घृतेन सक्तून् अक्त्वोपयमनकुशादानाद्याज्यभागांतं कर्म कुर्यात् तत आज्येन अपश्वेतपदा जहि पूर्वेण चापरेण च सप्त च वारुणीरिमाः प्रजाः सर्वाश्च राजबांधवैः स्वाहेति इदंश्वेतपदे इति त्यागं विधाय नवै श्वेतस्याध्याचारे-ऽहिर्ददर्शनकंचन श्वेताय वैदर्व्याय नमः स्वाहेति मंत्रेण द्वितीया-माहुतिं हुत्वा इदं श्वेताय वैदर्व्यायेत्युक्त्वा स्थालीपाकेन चतस्र

आहुतीर्जुहोति तद्यथा विष्णवे स्वाहा इदं विष्णवे श्रवणाय स्वाहा इदं श्रवणाय श्रावण्यै पौर्णमास्यै स्वाहा इदं श्रावण्यै पौर्णमास्यै वर्षाभ्यः स्वाहा इदं वर्षाभ्यः। अथ धानावंतं करंभिणमित्यृचा धानामेकाहुतिं हुत्वा इदमिंद्रायेति त्यक्त्वा सक्तनामाहुतित्रितयं जुहुयात् यथा आग्नेयपांडुपार्थिवानाꣳ सर्पाणामधिपतये स्वाहा इदं-शब्दयुक्तः स्वाहाकाररहितोयमंत्रएव त्यागः त्रिषु श्वेतवायवांतरिक्षाणाꣳ सर्पाणामधिपतये स्वाहा अभिभूः सौर्यदिव्यानाꣳ सर्पाणामधिपतये स्वाहा ततो ध्रुवाय भौमाय स्वाहेति सर्वं पुरोडाशं स्रुवे कृत्वा जुहुयात् इदं ध्रुवाय भौमायेति त्यक्त्वा चरुधानासक्तुभ्य उत्तरतः किंचित्किंचिदादाय स्विष्टकृतं विधाय महाव्याहृतिहोमं संस्रवप्राशनं ब्रह्मणे दक्षिणादानांतं कुर्यात् अथ हुतशेषसक्तूनामेकदेशं शूर्पे प्रक्षिप्यादायोदपात्रं दर्वीकंकतत्रयांजनानुलेपनस्रजश्च शालाया बहिर्निष्क्रम्य ब्रह्मणा उल्काधारेण सह स्वांगणे हस्तमात्रं स्थंडिलं स्वयमुपलिप्य लौकिकाग्न्युल्कायां ध्रियमाणायां मांतरागमतेतिप्रैषमुच्चार्य वाग्यतः स्थंडिले उदपात्रमादायाग्नेयइत्यादिना अधिपतेऽवनेनिक्ष्वेत्यंतेन एकत्रावनेजनार्थं जलं दत्त्वा श्वेतवायवेत्यादिना अधिपतेऽवनेनिक्ष्वेत्यंतेन द्वितीयम् अभिभूः सौर्येत्यादिना तथैव तृतीयं सर्पानवनेजयति ततोवनेजनस्थानेषु अवनेजनक्रमेण एतैरेवमंत्रैरेषे ते बलिरित्यंतैस्त्रिभिः प्रतिमंत्रं बलिं हरति ततः पूर्ववदवनेज्य कंकतत्रयेण प्रलिखस्वेत्यंतैः एतैरेव मंत्रैः प्रतिबलिं प्रतिमंत्रं प्रलिखति ततोंजस्वेत्यंतैरुक्तमंत्रैः प्रतिबलिं प्रतिमंत्रमंजनं ददाति तथैवानुलिंपस्वेत्यनुलेपनं एवमेव स्रजोनह्यस्वेति पुष्पमालां दत्त्वा सक्तशेषं स्थंडिले क्षिप्त्वा उदपात्रजलेन प्रसंप्लाव्य नमोस्तु सर्पेभ्यइत्यादिभिस्तिसृभिर्ऋग्भिः सर्पास्तिष्ठन्नुपतिष्ठते ततः स गृहपतिः एतावंतं देशं सर्पा न प्रविशेयुरिति यावत्कामयेत तावंतं देशं संततोदकधारया त्रिः परिषिंचन् गृहं परीयात् अपश्वेतपदा जहीति पूर्वोक्तमंत्राभ्यां सकृत् द्विस्तूष्णीं ततो दर्वीं शूर्पं च प्रक्षाल्योल्कायां सकृत्प्रतप्योल्काधारायां प्रयच्छति । अथ शालाद्वारि

आपोहिष्ठेति त्र्यृचेन ब्रह्मयजमानोल्काधाराः मार्जयंते जलेनात्मानं ततो धानाः प्राश्नंति ब्रह्मयजमानोल्काधाराअनवखंडयंतः ततोब्राह्मणभोजनमेतावच्छ्रवणाकर्म ॥ अथ प्रत्यहं बलिहरणप्रयोगः ॥ सक्तुशेषं शुद्धे भांडे स्थापयित्वा ततः अस्तमिते सूर्ये सक्तुदर्वीकंकतत्रयं निधायोदपात्रं गृहीत्वा सोल्कारः शालाया बहिरुपलेपनादि परिलेखनांतं बलिहरणमनुदिनं पूर्ववत्कुर्यात् आग्रहायणीं यावत् मांतरागमतेति प्रैषाभावेऽपि कश्चित् अंतरा न गच्छेत् दर्वीमुखमेव प्रक्षालयेदिति अहरहर्बलिदानविधिः ॥

इति पारस्करगृ० हरिह० द्वि०काण्डे चतुर्दशीकाण्डिका ॥ १४ ॥

**प्रौष्ठपद्यामिंद्रयज्ञः ॥ १ ॥ पायसमैंद्रꣳश्रपयित्वाऽपूपाꣳश्चापूपैस्तीर्त्वाऽज्यभागाविष्ट्वाज्याहुतीर्जुहोतींद्रायेंद्राण्याऽअजायैकपदेऽहिर्बुध्न्याय प्रौष्ठपदाभ्यश्चेति ॥ २ ॥ स्थालीपाकस्य जुहोतींद्रायस्वाहेति प्राशनांतेमरुद्भ्यो बलिꣳहरत्यहुतादोमरुत इतिश्रुतेः ॥ ३ ॥ आश्वत्थेषुपलाशेषुमरुतोऽश्वत्थे तस्थुरितिवचनात् ॥ ४ ॥ शुक्रज्योतिरितिप्रतिमंत्रम् ॥५॥ विमुखेनच ॥६॥ मनसा ॥७॥ नामान्येषामेतानीति श्रुतेः॥८॥ इन्द्रं दैवीरिति जपति ॥ ९ ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ १० ॥ १५॥**

( प्रौष्ठपद्यामिंद्रयज्ञः ) प्रौष्ठपदीभाद्रपदीप्रकरणात् पौर्णमासी तस्याम् इंद्रयज्ञनामधेयं कर्म भवति औपासनाग्नौ ( पायसमैंद्रꣳश्रपयित्वाऽपूपांश्च ) पायसं पयसा सिद्धं चरुम् ऐंद्रम् इंद्रदैवत्यं श्रपयित्वा यथाविधि पक्त्वा अपूपांश्च चतुरः श्रपयित्वा तांश्च चतुरः प्रतिदिशं स्तरणार्थम् ऐंद्रमित्यनेन देवतातद्धितेन इंद्राय स्वाहेति होमस्य मंत्रांतरस्य चानुक्तत्वात् अत्र पायसश्रपणोपदेशात् पयश्च प्रणीयते ( अपूपैस्तीर्त्वाज्यभागाविष्ट्वाज्याहुतीर्जुहोतींद्रायेन्द्राण्या अजायैकपदेऽहिर्बुध्न्याय प्रौष्ठपदा

भ्यश्चेति ) अपूपैः प्रतिदिशमग्निं स्तीर्त्वा परिस्तीर्य आज्यभागौ हुत्वा इंद्रायेत्यादिभिः स्वाहांतैः पंचभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं पंचाहुतीर्जुहोति अत्रानुक्तोऽपि पायसेन इंद्राय स्वाहेत्येकाहुतिहोमः अन्यथा पायसश्रपणमदृष्टार्थं स्यात् ( प्राशनांते मरुद्भ्यो बलिं हरत्यहुतादो मरुत इति श्रुतेः ) ततः स्विष्टकृदादिप्राशनांते मरुद्भ्यः एकोनपंचाशत्संख्येभ्यो देवताभ्यः बलिं ददाति ननु मरुतां देवतात्वे सति कथं होमसंबंधरहितत्वं बलिदानार्हत्वं च शृणु अहुतादो मरुत इति श्रुतेः अहुतमदंतीत्यहुतादः मरुतो देवा इति श्रुतेः वेदवचनात् ( आश्वत्थेषु पलाशेषु मरुतोऽश्वत्थे तस्थुरिति वचनात् ) मरुद्भ्यो बलिं हरतीत्युक्तं तस्याधिकरणमुच्यते अश्वत्थस्य इमानि आश्वत्थानि तेषु पिप्पलोद्भवेषु पत्रेषु बलिं हरतीति शेषः ननु बलिहरणं भूमौ अन्यत्र दृश्यते इह कस्मादश्वत्थपत्रेष्विति शंकते आह मरुतः शुक्रज्योतिः प्रभृतयो यस्मात् अश्वत्थे तस्थुः स्थितवंत इति वचनात् श्रुतेः ( शुक्रज्योतिरिति प्रतिमंत्रं विष्णुमुखेन च मनसा नामान्येषामेतानीति श्रुतेः ) मंत्रापेक्षायामाह शुक्रज्योतिरित्येवादिभिर्मंत्रैः नमस्कारांतैः प्रतिमंत्रं विमुखेन च उग्रश्च भीमश्चेत्येवमादिना अध्येतृप्रसिद्धेन मनसा मनोव्यापारेण बलिं हरंतीति कुतः एभिर्मंत्रैर्बलिहरणम् एषां मरुतां एतानि शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्चेत्येवमादीनि विक्षिप इत्यंतानि नामानि इति श्रुतेः वेदवचनात् ( इन्द्रं दैवीरिति जपति ) बलिहरणांते इंद्रं दैवीरित्येतामृचं जपति ( ततो ब्राह्मणभोजनम् ) इति सूत्रार्थः ॥ अथप्रयोगः ॥

भाद्रपदपौर्णमास्यां प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं विधायावसथ्याग्नौ इंद्रयज्ञाख्यं कर्म कुर्यात् तत्र ब्रह्मोपवेशनादिप्राशनांते विशेषः सक्षीरं प्रणयनं मूलदेशे पयः इतरत्र जलं प्रक्षिप्य प्रणयेत् उपकल्पनीयानि तंडुलपिष्टं समाश्वत्थपर्णानि तत आज्यनिर्वापानतरं प्रणीताभ्यः क्षीरमुत्सिच्य चरुपात्रे तंडुलान्प्रक्षिप्य प्रणीतोदकेन पिष्टं संपूय चतुरोऽपूपान्निर्माया ज्यमधिश्रित्य तदुत्तरतः कर्परे चतुरोऽपूपान् अधिश्रयति आसादनक्रमेणोद्वासनादि तत उपयमनकुशादानात् पूर्वम्

अपूपैः अग्नेः पुरस्तात् दक्षिणतः पश्चिमतः उत्तरतश्च एकैकेन परिस्तरणं कृत्वाऽऽज्यभागांते पंचाज्याहुतीर्जुहोति इंद्राय स्वाहा इदमिंद्राय इंद्राण्यै स्वाहा इदमिंद्राण्यै अजायैकपदे स्वाहा इदमजायैकपदे अहिर्बुध्न्याय स्वाहा इदमहिर्बुध्न्याय प्रौष्ठपदाभ्यः स्वाहा इदं प्रौष्ठपदाभ्यः ततः पायसेन इंद्राय स्वाहेत्येकामाहुतिं हुत्वा इदमिंद्रायेति त्यक्त्वा पायसेनैव स्विष्टकृद्धोमं विधाय महाव्याहृत्यादिहोमसंस्रवप्राशनदक्षिणादानानि कुर्यात् अथाग्नेरुत्तरतः प्राक्संस्थानि प्रागग्राणि सप्ताश्वत्थपत्राणि निधाय तेषु मरुद्भ्यो बलीन् हरति पायसशेषं स्रुवेणोदाय दाय शुक्रज्योतिरित्येवमादिभिः षण्मंत्रैर्नमस्कारांतैरुग्रश्च भीमश्चेत्येतेनैव सप्तमेन च मनसोच्चारितेन च प्रतिमंत्रं सप्तसु मंत्रेषु यथाक्रमं स्पष्टार्थं प्रयोग उच्यते त्यागश्च शुक्रज्योतिश्चेत्यारभ्य ऋतपाश्चात्यꣳहानमः इदं शुक्रज्योतिषे चित्रज्योतिषे सत्यज्योतिष्मते शुक्राय ऋततपसेत्यꣳहसे च ईदृङ्अन्यादृङ्चेत्यादि सरभसे नमः इदमीदृशे अन्यादृशसदृशे प्रतिसदृशे मिताय संमिताय सरभसे च ऋतश्चेत्यादिविधारये नमः इदमृताय सत्याय ध्रुवाय धरुणाय धर्त्रे विधारयाय च ऋतादित्यारभ्य गणो नमः इदमृतजिते सत्यजिते सेनजिते सुषेणाय अंतिमित्राय दूरे अमित्राय गणाय च ईदृक्षासइत्यारभ्य यज्ञे अस्मिन्नमः इदमीदृक्षेभ्यः एतादृक्षेभ्यः प्रतिसदृक्षेभ्योऽमितेभ्यः संमितेभ्यः सरभेभ्यो मरुद्भ्यश्च स्वतवांश्चेत्यादि उज्जेषिणे नमः इदं स्वतवसे प्रघासिने सांतपनाय गृहमेधिने क्रीडिने शाकिने उज्जेषिणे च उग्रश्चेत्यारभ्य विक्षिपः स्वाहा नमः मनसा इदमुग्राय भीमाय ध्वांताय धुनये सासह्वाभियुग्वने विक्षिपाय चेत्यपि मनसा तत इंद्र देवीरित्येतामृचं जपति यजमानः ततो ब्राह्मणभोजनमिति ॥

इति पारस्करगृ० हरिहर० द्वितीयकाण्डे पञ्चदशीकाण्डिका ॥ १५ ॥

आश्वयुज्यां पृषातका ॥ १ ॥ पायसमैंद्रꣳश्रपयित्वा दधिमधुघृतमिश्रं जुहोतीन्द्रायेन्द्राण्या अश्विभ्यामा-

इवयुज्यै पौर्णमास्यै शरदे चेति ॥ २ ॥ प्राशनांते दधिपृषातकमंजलिना जुहोति ऊनं मे पूर्यतां पूर्णं मे माविगात्स्वाहेति ॥ ३ ॥ दधिमधुघृतमिश्रममात्याअवेक्षंतआयात्विंद्र इत्यनुवाकेन ॥ ४ ॥ मातृभिर्वत्सान्त्सꣳसृज्यताꣳरात्रिमाग्रहायणीं च ॥ ५ ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ६ ॥ १६ ॥

( आश्वयुज्यां पृषातका ) पृषातका इतिसंज्ञकं कर्म भवति पृषातका आश्वयुज्यां पौर्णिमायां भवति ( पायसमैंद्रꣳश्रपयित्वा दधिमधुघृतमिश्रं जुहोति ) तत्र ऐंद्रम् इंद्रदैवत्यं पायसं चरुं संसाध्य दधिमधुघृतैर्मिश्रं कृत्वा आवसथ्याग्नौ जुहोति केभ्य इत्याह ( इंद्रायेंद्राण्या अश्विभ्यामाश्वयुज्यै पौर्णमास्यै शरदे चेति ) इंद्रायेत्यादिभिः पंचभिर्मंत्रैः स्वाहाकारांतैः प्रतिमंत्रं पंचाहुतीर्जुहोति यथामंत्रवर्णत्यागः ॥ ( प्राशनांते दधिपृषातकमंजलिना जुहोत्यूनं मे पूर्यतां पूर्णम्मे माविगात्स्वाहेति ) ततः स्विष्टकृत्प्रभृति प्राशनांते दध्ना पृषातकं पृषदाज्यं दधिपृषातकमंजलिना ऊनं म इत्यादिना मंत्रेण जुहोति पृषदाज्यं घृते दधिप्रक्षेपाद्भवति ( दधिमधुघृतमिश्रममात्या अवेक्षंत आयात्विंद्र इत्यनुवाकेन ) ततो दधिमधुघृतमिश्रं हुतशेषं पायसं अमात्या अमा च गृहं तत्र भवा अमात्या यजमानस्य गृह्याः भ्रातृपुत्रादयः आयात्विन्द्रोवस उपन इत्यारभ्य यूयं पात स्वस्तिभिः सदा न इत्यंतेन अनुवाकेनावेक्षंते पश्यंति ( मातृभिर्वत्सान्सꣳसृज्यताꣳरात्रिं ) ताम् आश्वयुजीसंबंधिनीं रात्रिं वत्सान् मातृभिर्जननीभिर्धेनुभिः सꣳसृज्य संसृष्टान् कृत्वा तां रात्रिमिति कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे इत्युपपदविभक्तिद्वितीया तेन संध्यायां वत्सान् सꣳसृज्य सकलां रात्रिं न बध्नीयान् ( आग्रहायणींच )न केवलं तामेव रात्रिं वत्ससंसर्गः आग्रहायणीं च मार्गशीर्षसंबंधिनीमपि रात्रिं ( ततो ब्राह्मणभोजनम् ) इति सूत्रार्थः॥

हरामीममिति ॥ १५ ॥ अथोत्तरतः भीमा वायुसमा जवे तेत्वोत्तरतः क्षेत्रे खले गृहेऽध्वनि गोपायन्त्वप्रमत्ताअनपायिनः नमएषां करोम्यहं बलिमेभ्यो हरामीममिति ॥ १६ ॥ प्रकृतादन्यस्मादाज्यशेषेण च पूर्ववद्बलिकर्म ॥ १७ ॥ स्त्रियश्चोपयजेरन्नाचरितत्वात् ॥ १८ ॥ सꣳस्थिते कर्मणि ब्राह्मणान्भोजयेद्ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ १९ ॥ १७ ॥ इति श्रीपारस्कराचार्यविरचिते गृह्यसूत्रे द्वितीयं काण्डं संपूर्णम् ॥

( अथ सीतायज्ञः ) अथेदानीं सीतायज्ञकर्म व्याख्यास्यत इति शेषः तत्र कृषिप्रवृत्तऔपासनिकोऽधिक्रियते ( व्रीहियवानां यत्र यत्र यजेत तन्मयꣳ स्थालीपाकꣳ श्रपयेत् ) तत्र सीतायज्ञे व्रीहयश्च यवाश्च व्रीहियवास्तन्मध्ये यत्र यत्र यस्मिन् यस्मिन् व्रीहिकाले यवकाले वा यजेत सीतायज्ञेन तन्मयं व्रीहिमयं व्रीहिकाले यवमयं यवकाले स्थालीपाकं चरुं श्रपयेत् ( कामादीजानोन्यत्रापि व्रीहियवयोरेवान्यतरꣳ स्थालीपाकꣳ श्रपयेत् ) कामात् इच्छातः अन्यत्रापि यज्ञादिप्रभृतिषु ईजानोयानं कुर्वन् व्रीहियवयोरेव अन्यतरं स्थालीपाकꣳ श्रपयेत् ( न पूर्वचोदित्वात्संदेहः ) अत्र व्रीहियवयोरन्यतरस्य यागमात्रसाधनद्रव्यत्वे न संदेहः कुतः पूर्वचोदित्वात् पूर्वोपदिष्टत्वात् कुत्रेति चेत् व्रीहिन् यवान्वा हविषि इत्यत्र कल्पे अतो न संदेहः ( असंभवाद्विनिवृत्तिः ) ननु यावस्य चरोर्विनिवृत्तिर्दृश्यते कथमन्यतरं स्थालीपाकं श्रपयेदिति चेत् उच्यते यावस्य चरोर्या निवृत्तिः सा असंभवात् न शास्त्रात् अतोनायम् असंभवविनिवृत्तस्य यावस्य चरोः प्रतिप्रसवः यतः सामान्यशास्त्रविहितं क्वचिच्छास्त्रान्तरेण प्रतिषिद्धंपुनर्विधीयमानं हि प्रतिप्रसवमुच्यते इदं त्वसंभवात्प्रतिसिद्धं कथमसंभव इति चेत् अनवस्रावितांतरोष्मपक्वे ईषदसिद्धे तंडुल-

पाके चरुशब्दप्रयोगप्रत्ययात् । अतो वाचनिको यावत्स्थालीपाको यत्र तत्र गुलिकाभिः संपाद्यते यत्र पुनर्विकल्पः तत्रासंभवाद्विनिवृत्तिरिति ( क्षेत्रस्य पुरस्तादुत्तरतो वा शुचौ देशे कृष्टे फलानुपरोधेन ) क्षेत्रस्य सस्यवतः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि उत्तरतो वा उदीच्यां वा शुचौ अमेध्यद्रव्यरहिते देशे कृष्टे फालेन विलिखिते फलस्य सस्यस्य अनुपरोधः अबाधः फलानुपरोधेन सीतायज्ञः कर्त्तव्यः ( ग्रामे चोभयसंप्रयोगात् ) यद्वा ग्रामे कर्त्तव्यः । कुतः उभयसंप्रयोगात् । उभयं क्षेत्रं ग्रामश्च संप्रयोक्तुम् अधिकरणतया संबद्धुं शक्यते । फलानुपरोधेन कृष्टत्वेन वा पुरस्तादुत्तरतो वा शुचौ देशे कृष्टे इति ग्रामस्यापि विशेषणत्वेन संबध्यते अविरोधात् । ननु क्षेत्रग्रामयोः एकतरोपादानेन अन्यतरस्य बाधः प्रसज्येत ततोविरोध इति चेत् न ( अविरोधात् ) न विरोधः अविरोधस्तस्मादविरोधाद्विकल्पादेकतरोपादानं न दोषः । व्यवस्थासंभवे हि अष्टदोषदुष्टोपि विकल्पः आश्रीयते न्यायविद्भिः ( यत्र श्रपयिष्यन्नुपलिप्त उद्धृतावोक्षितेऽग्निमुपसमाधाय तन्मिश्रैर्दर्भैस्तीर्त्वाज्यभागाविष्ट्वाज्याहुतीर्जुहोति ) यत्र क्षेत्रे ग्रामे वा चरुं श्रपयिष्यन् भवति श्रपयितुमिच्छन् भवति तत्र उपलिप्ते गोमयोदकेन उद्धृते स्फ्येनोल्लिखिते अवोक्षिते मणिकोदकेन सिक्ते अग्निमावसथ्यं स्थापयित्वा । अत्र पुनरुपलेपनाद्युपदेशः दृष्टेऽपि प्राप्त्यर्थः । न पुनः परिसमूहनोद्धरणनिवृत्त्यर्थः । तन्मिश्रैर्दर्भैस्तीर्त्वा तैर्व्रीहिभिर्यवैर्वा मिश्रा मिलिता दर्भास्तन्मिश्रैर्दर्भैः अग्निं स्तीर्त्वा परिस्तीर्य आज्यभागयागानंतरं वक्ष्यमाणमंत्रैः पृथिवीद्यौरित्यादिभिः पंचभिर्मन्त्रैः क्रमेण पंचाज्याहुतीर्जुहोति ( स्थालीपाकस्य जुहोति सीतायै जयायै शमायै भूत्यै इति मंत्रवत्प्रदानमेकेषाम् ) स्थालीपाकस्य इत्यवयवलक्षणा तस्य सीताद्याभ्यश्चतसृभ्यो देवताभ्यश्चतस्र आहुतीः क्रमेण तन्नामभिरेव चतुर्थ्यंतैः स्वाहाकारांतैश्च जुहोति । एकेषामाचार्याणां मते मंत्रवदेव प्रधानं होमः न स्वाहाकारः किं ? कारणम् आह ( स्वाहाकारप्रदाना इतिश्रुतेः ) स्वाहाकारेण प्रदानं येषु ते स्वाहा-

कारप्रदानाः जुहोतयः इति श्रुतेः श्रुतौ श्रौतकर्मणि स्वाहाकारप्रदानत्वम् । इदं तु स्मार्त्तं कर्म्म । ननु वषट्कारेण च देवेभ्योऽन्नं प्रदीयत इति सामान्यवचनात् गार्ह्येऽपि प्रवर्त्ततामिति चेत्, न चात्र वषट्कारस्य प्रवृत्तिः । किमिति याज्यापुरोनुवाक्यवत्त्वे वषट्कारस्य प्रवृत्तिरिति याज्यापुरोनुवाक्यवत्त्वे वषट्कारस्य श्रवणात् तेन सह पाठाच्च स्वाहाकारोऽप्यत्र निवर्त्तते न ( विनिवृत्तिः ) मंत्रवत्प्रदानमित्येतस्य पक्षस्य विनिवृत्तिः निरासः अप्रवृत्तिः । कुतः । स्मार्त्तेऽपि कर्मणि स्मृतिकारैः स्वाहाकारस्य विधानात् । यथा छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः "स्वाहाकारवषट्कारनमस्कारा दिवौकसाम् । हंतकारो मनुष्याणां स्वधाकारः स्वधाभुजाम् ॥" इति । अथ सीतायज्ञे चेत्यनेन सूत्रेणातिदिष्टाभ्यो लांगलयोजनदेवताभ्यः तद्भूतोपात्तस्थालीपाकेनास्मिन्नवरे जुहुयात् । कुतः । तत्स्थालीपाकहोमाधिकारात् । ततः स्विष्टकृदादि (स्तरणाशेषकूर्चेषु सीतागोप्तृभ्योबलिंऽहरति पुरस्ताद्ये तआसत इत्यादि ) तत्र पुरस्ताद्य इत्यादिभिश्चतुर्भिर्मंत्रैस्तरणशेषभाव उपसर्जनत्वं गताः प्राप्ताः तएव कुशास्तेषु स्तरणकुशेषु बलिं हरति । केभ्यःसीतागोप्तृभ्यःसीतालांगलपद्धतिस्तां गोपायंति पालयंति ये ते सीतागोप्तारस्तेभ्यः स्तरणशेषकूर्चाः प्राच्यादिषु चतसृषु दिक्षु यथालिंगं प्रकृतादन्यस्मादाज्यशेषेण च पूर्ववद्बलिकर्म प्राकृतात्प्रधानदेवतासंबंधिनोव्रैह्याद्यावाद्वा स्थालीपाकात् अन्योन्यः सिद्धोपात्तश्चरुस्तस्मात्स्थालेनाज्यशेषेण च पूर्ववत् लांगलयोजनवत् बलिकर्म इंद्रपर्जन्यादिभ्यो बलिहरणं कर्त्तव्यं (स्त्रियश्चोपयजेरन्नाचरितत्वात् ) स्त्रियश्च भार्यादिकाः उपयजेरन् बलिकर्मणा ताभ्य एव देवताभ्यः पूजां कुर्युः । कुतएव तत् आचरितत्वात् प्राचीनाभिः स्त्रीभिः बलिकर्मणः कृतत्वात् ( सꣳस्थिते कर्मणि ब्राह्मणान् भोजयेत् ) संस्थिते समाप्ते सीतायज्ञाख्ये कर्मणि ब्राह्मणान् विप्रान् त्रिप्रभृतीन् भोजयेत् आशयेद्भक्ष्यभोज्यादिभिः ॥ द्विरुक्तिरत्र कांडसमाप्तिनिबंधना ॥ इतिसूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः ॥ अथ सीतायज्ञः कृषिं कुर्वतः साग्नेः व्रीहिनिष्पत्तिकाले यवनिष्पत्तिकाले च

भवति। तत्र प्रथमप्रयोगे मातृपूजाभ्युदयिके भवतः अनंतरं क्षेत्रस्य पूर्वत उत्तरतो वा कृष्टे शुचो देशे यत्र सस्यानि न नश्यंति तत्रेदं कर्म कुर्यात्। यद्वा ग्रामे पूर्वत उत्तरतो वा शुचिदेशस्य कर्षणं विधाय तत्र कर्त्तव्यम्। एवं देशद्वयान्यतरे देशे पंचभूसंस्कारान् कृत्वा औपासनाग्निमुपसमाधाय ब्रह्मोपवेशनादि कुर्यात्। तत्र विशेषः। व्रीहिकाले व्रीहिसस्यमिश्रैर्दर्भैरग्निं परिस्तृणाति यवकाले यवसस्यमिश्रैः तथा व्रीहिकाले व्रीहिमयम् एकमेव चरुं यवकाले यवमयं श्रपयति अपरं स्थालीपाके सिद्धमेवासादयति तंडुलानंतरम् उपकल्पयति बलिपटलकं बलिपटलकमिति शूर्पादिकं वैणवं पात्रं कल्माषौदनयुक्तमुच्यते तंडुलानंतरं सिद्धचरुं प्रोक्षति आज्यभागानंतरं पंचाहुतीर्जुहोति यथा पृथिवी द्यौः प्रदिशोदिशोयस्मै द्युभिरावृताः तामिहेंद्रमुपह्वये शिवानः संतु हेतयः स्वाहा। इदमिंद्राय यन्मे किंचिदुपेप्सितमस्मिन् कर्मणि वृत्रहन् तन्मे सर्वꣳसमृध्यतां जीवतःशरदः शतꣳस्वाहा। इदमिंद्राय। संपत्तिर्भूतिर्भूमिर्वृष्टिर्ज्यैष्ठ्यꣳ श्रीः प्रजामिहावतु स्वाहा। इदमिंद्राय। यस्याभावे वैदिकलौकिकानां भूतिर्भवति कर्मणाम् इंद्रपत्नीमुपह्वये सीताꣳसामेऽस्त्वनपायिनी भूयात् कर्मणि कर्माणि स्वाहा। इदमिंद्रपत्न्यै। अश्वावती गोमती सूनृतावतीविभर्ति या प्राणभृतो अतंद्रिता स्वमलमालिनीमुर्वरामस्मिन् कर्मण्युपह्वये ध्रुवाꣳसामेऽस्त्वनपायिनी भूयात्स्वाहा। इदं सीतायै॥ अथ प्रकृतस्य स्थालीपाकस्य चतस्र आहुतीर्जुहोति। यथा—सीतायै स्वाहा इदं सीतायै। जयायै स्वाहा इदं जयायै। शमायै स्वाहा इदं शमायै। भूत्यै स्वाहा इदं भूत्यै। अथ सिद्धेन स्थालीपाकेन लांगलयोजनदेवताभ्योऽष्टाहुतीर्जुहोति। तद्यथा—इंद्राय स्वाहा इदमिंद्राय। पर्जन्याय स्वाहा इदं पर्जन्याय। अश्विभ्याꣳस्वाहा इदमश्विभ्याम्। मरुद्भ्यः स्वाहा इदं मरुद्भ्यः। उदलाकाश्यपाय स्वाहा इदमुदलाकाश्यपाय। स्वातिकायै स्वाहा इदं स्वातिकायै। सीतायै स्वाहा इदं सीतायै। अनुमत्यै स्वाहा इदमनुमत्यै। यथादैवतं त्यागः प्रकृतात्सिद्धान्न चरोः स्विष्टकृतः। ततो महाव्याहृत्यादि ब्रह्मणे दक्षिणादानांतं कृत्वा

क्षेत्रस्य पुरस्तादारभ्य प्रादक्षिण्येन प्रतिदिशं स्तरणशेषकुशतृणान्यास्तीर्य तेषु मुख्येन चरुणा यथास्तरणं वक्ष्यमाणमंत्रैर्वलीन् हरति । यथा पुरस्ताद्य एत आसते सुधन्वा निषंगिणः ते त्वा पुरस्ताद्गोपायंत्वप्रमत्ता अनपायिनो नमः एषां करोम्यहं वलिमेभ्यो हरामीमम् इति पुरस्ताद्बलिहरणमंत्रः । इदं सुधन्वभ्यो निषंगिभ्यः । अथ दक्षिणतोनिमिषावर्मिण आसते ते त्वा दक्षिणतो गोपायंत्वप्रमत्ता अनपायिनो नम एषां करोम्यहं बलिमेभ्यो हरामीमम् इति दक्षिणतो बलिहरणमंत्रः । इदमनिमिषेभ्यो वर्मिभ्यः । अथ पश्चाद् भुवः प्रभुवोभूतिर्भूमिः पार्ष्णिः शुनंकुरिः ते त्वा पश्चाद् गोपायंत्वप्रमत्ता अनपायिनो नम एषां करोम्यहं बलिमेभ्यो हरामीममिति पश्चिमतोवलिहरणमंत्रः । इदमाभूभ्योभूत्यै भूम्यै पार्ष्ण्यै शुनंकुर्यै । अथोत्तरतो भीमा वायुसमाजवोतित्वोत्तरतः क्षेत्रश्चले गृहेऽध्वानि गोपायंत्वप्रमत्ता अनपायिनो नम एषां करोम्यहं बलिमेभ्योहरामीमम् इति उत्तरतोवलिहरणमंत्रः । इदं भीमेभ्योवायुसमाजवेभ्यः । अथ सिद्धचरुशेषं स्थालीनाज्यशेषेण सन्नीयते नेंद्रादिभ्योऽनुमत्यंतेभ्योलांगलयोजनदेवताभ्यो वलिं हरति । ततो बलिपटलकेन स्त्रियश्चंद्रादिभ्यो हलयोजनदेवताभ्यः अन्येभ्यश्च वृद्धव्यवहारासिद्धेभ्यः क्षेत्रपालादिभ्यः बलिदानं कुर्युः । ततो ब्राह्मणान्भोजयेत् । इति सप्तदशी कण्डिका ॥ १७ ॥

इत्यग्निहोत्रिहरिहरविरचितायां पारस्करगृह्यसूत्रव्याख्यानपूर्विकायां प्रयोगपद्धतौ द्वितीयः कांडः समाप्तः ॥ २ ॥

---

# तृतीयः काण्डः ।

अनाहिताग्नेर्नवप्राशनम् ॥ १ ॥ नवꣳस्थालीपाकꣳ श्रपयित्वाज्यभागाविष्ट्वाज्याहुती जुहोति शतायुधाय शतवीर्याय शतोतये अभिमातिषाहे शतं योनः शरदो

जीजानिन्द्रोनेषदाति दुरितानि विश्वा स्वाहा ये चत्वारः पथयो देवयाना अंतराद्यावापृथिवी वियंति तेषां योऽज्या निमजीतिमाहत्तस्मै नो देवाः परिधत्ते ह सर्वे स्वाहेति ॥ २ ॥ स्थालीपाकस्याग्रयणदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति स्विष्टकृते च स्विष्टमग्ने अभि तत्पृणीहि विश्वाश्च देवः पृतना अभिष्यक् सुगन्तु पंथां प्रदिशन्न एहि ज्योतिष्मद्धेह्यजरन्न आयुः स्वाहेति ॥ ३ ॥ अथ प्राश्नाति अग्निः प्रथमः प्राश्नातु स हि वेद यथा हविः शिवा अस्मभ्यमोषधीः कृणोतु विश्वचर्षणिः भद्रान्नः श्रेयः समनैष्टदेवास्त्वयावसेन समशीमहि त्वा सनोमयोभूः पितवाऽविशस्वशंतोकाय तनुवे स्योनः ॥ ४ ॥ अन्नपतीयया वा ॥ ५ ॥ अथ यवानाम् एतमुत्यं मधुना संयुतं यवꣳसरस्वत्याअधिमनावचर्कृषुः इन्द्र आसीत्सीरपतिः शतक्रतुः कीनाशाऽआसन्मरुतः सदानव इति ॥ ६ ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ७ ॥ १ ॥

( अनाहिताग्नेर्नवप्राशनम् ) अनाहिताग्निरावसथिकः तस्य नवान्नप्राशननिमित्तं नवप्राशनाख्यं कर्म व्याख्यास्यत इति सूत्रार्थः । नवप्राशनमिति संज्ञात्वन्वर्था; ततश्चैतत्कृत्वा नवं प्राश्यते ना कृत्वा अत्र किं नवमात्रं निषिध्यते उत कतिपयानि इत्यपेक्षिते गृह्यसंग्रहकारः " नव यज्ञाधिकारस्थाः श्यामाका व्रीहयो यवाः । नाश्नीयात्तानहुत्वैवमन्येष्वनियमः स्मृतः ॥ ऐक्षवः सर्वशुंगाश्च नीवाराश्चणकास्तिलाः । अकृत्वाग्रयणेऽश्नीयात्तेषां नोक्ता हविर्गुणाः " ॥ इति नवास्याग्रयणशब्दवाच्यता, तेन पौर्णमास्यामावास्यानियमो नास्ति व्रीहियवपाकोचित

निवातएषामभये वसेम स्वाहेति ॥ २ ॥ स्थालीपाकस्य जुहोति सोमाय मृगशिरसे मार्गशीर्ष्यै पौर्णमास्यै हेमंताय चेति ॥ ३ ॥ प्राशनांते सक्तुशेषꣳ शूर्पेन्युप्योपनिष्क्रमणप्रभृत्या मार्जनात् ॥ ४ ॥ मार्जनांतउत्सृष्टो बलिरित्याह ॥ ५ ॥ पश्चादग्नेः स्रस्तरमास्तीर्याहतं च वास आप्लुता अहतवाससः प्रत्यवरोहंति दक्षिणतः स्वामी जायोत्तरा यथाकनिष्ठमुत्तरतः ॥ ६ ॥ दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरउदपात्रꣳ शमीशाखासीतालोष्टाश्मनो निधायाग्निमीक्षमाणो जपति । अयमग्निर्वीरतमोयं भगवत्तमः सहस्रसातमः ॥ सुवीर्योयꣳ श्रेष्ठ्ये दधातुनाविति ॥ ७ ॥ पश्चादग्नेः प्रांचमंजलिं करोति ॥ ८ ॥ दैवीं नावमिति तिसृभिः स्रस्तरमारोहंति ॥ ९ ॥ ब्रह्माणमामंत्रयते ब्रह्मन्प्रत्यवरोहामेति ॥ १० ॥ ब्रह्मानुज्ञाताः प्रत्यवरोहंति आयुः कीर्तिर्यशोबलमन्नाद्यं प्रजामिति ॥ ११ ॥ उपेता जपंति सुहेमंतः सुवसंतः सुग्रीष्मः प्रतिधीयतान्नः ॥ शिवानो वर्षाः संतु शरदः संतु नः शिवा इति ॥ १२ ॥ स्योना पृथिवीनो भवेति दक्षिणपार्श्वैं प्राक्शिरसः संविशंति ॥ १३ ॥ उपोत्तिष्ठंति उदायुषा स्वायुषोत्पर्जन्यस्य वृष्ट्या पृथिव्याः सप्तधामभिरिति ॥ १४ ॥ एवं द्विरपरं ब्रह्मानुज्ञाताः ॥ १५ ॥ अधः शयीरꣳश्चतुरो मासान्यथेष्टं वा ॥ १६ ॥ २ ॥

( मार्गशीर्ष्यां पौर्णमास्यामाग्रहायणीकर्म ) मार्गशीर्ष्याम् आग्रहायण्यां पूर्णिमायाम् आग्रहायणीसंज्ञं कर्म भवति ( स्थालीपाकꣳ श्रपयित्वा श्रवणादाज्याहुती हुत्वा परा जुहोति यांजना ) इत्यादि तत्र चरुं श्रपयित्वा श्रवणाकर्मणि यथा द्वे आहुती जुहोति । तथात्र अपश्वेतपदा जहीति द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां हुत्वा ततोनंतरमपरा यांजना इत्यादिभिश्चतुर्भिमंत्रैः स्वाहांतैश्चतस्र आज्याहुतीर्जुहोति ( स्थालीपाकस्य जुहोति सोमाय मृगशिरसे मार्गशीर्ष्यै पौर्णमास्यै हेमंताय चेति ) ततः स्थालीपाकेन सोमायेत्यादिभिश्चतुर्भिमन्त्रैः स्वाहांतैश्चतस्र आज्याहुतीर्जुहोतीति । चकारः समुच्चयार्थः ( प्राशनांते सक्तुशेषꣳ शूर्पे ण्युपनिष्क्रमणप्रभृत्या मार्जनात् ) ततः स्विष्टकृत्प्रभृति प्राशनांते बलिहरणार्थं सक्तुशेषं शूर्पे कृत्वा उपनिष्क्रमणप्रभृति शालाया बहिर्निष्क्रमणादि आमार्जनात् द्वारदेशे मार्जनं यावत् श्रवणाकर्मवत्कुर्यात् ( मार्जनांत उत्सृष्टो बलिरित्याह ) मार्जनस्यांते अवसाने उत्सृष्टो बलिरिति वचनं ब्रूयात् । एतावदाग्रहायणीकर्म । अथान्यत्कर्माभिधीयते ( पश्चादग्नेस्स्रस्तरमास्तीर्याहतं च वास आप्लुता अहतवाससः प्रत्यवरोहंति ) पश्चादग्नेः आवसथ्यस्य पश्चिमदेशे स्रस्तरं प्रागग्रैः कुशैः स्रस्तरम् आस्तीर्य विरचय्य तच्चास्तरमाग्निशालातो गृहांतरे युज्यते अग्निशालाया ह्यौपसथ्यरात्रिमंतरेण शयनप्रतिषेधात् अहतं च वसनं सकृत् प्रक्षालितं वस्त्रं तदुपरि आस्तीर्येति संबंधः । आप्लुताः स्नाताः अहते नवे सदशे सकृत्प्रक्षालिते प्रत्येकं वाससी येषां ते अहतवाससः स्वामिप्रभृतयः ( प्रत्यवरोहंति ) स्रस्तरं निविशंते ( दक्षिणतः स्वामी जायोत्तरा यथाकनिष्ठमुत्तरतः ) कथं प्रत्यवरोहंति सर्वेषां दक्षिणतः स्वामी गृहपतिर्भवति तस्योत्तरा जाया पत्नी तस्या उत्तरतः अपत्यानि इति शेषः । कथं । यथाकनिष्ठं यो यस्मात् कनिष्ठः स तस्मादुत्तरतः तस्मादपि यः स तदुत्तरम् इति ( दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरत उदपात्रꣳ शमीशाखासीतालोष्टाश्मनो निधायाग्निमीक्षमाणो जपत्यग्निर्वीरतम ) इति । तत्र स्वामी स्रस्तरं प्रत्यवरोक्षन् दक्षिणतोग्नेः

ब्रह्माणं यथाविधि उपवेश्य उत्तरत उदपात्रं जलपूर्णं भाजनं शमीवृक्षस्य शाखां सीतालोष्टं हलपद्धतिभवं मृच्छकलम् अश्मानं प्रस्तरं निधाय स्थापयित्वा अग्निमीक्षमाणः आवसथ्यं पश्यन् ( अयमग्निर्वीरतमोयं भगवत्तमः सहस्रसातमः सुवीर्योयं श्रेष्ठ्ये दधातु नावित्येतं मंत्रं जपति पश्चादग्नेः प्रांचमंजलिं करोति दैवी नावामेति तिसृभिः ) अग्नेः पश्चिमतः स्थित्वा प्रागग्रमंजलिं करसंपुटं विदधाति दैवीं नावामित्यारभ्य मध्वारजाठं॰सि सुक्रतु इत्यंताभिस्तिसृभिर्ऋग्भिः ( स्रस्तरमारोहंति ब्रह्माणमामंत्रयते ब्रह्मन् प्रत्यवरोहामेति ) स्रस्तर तथोक्तम् आरोहंति इदानीं स्वामिप्रभृतयः पूर्वं यत्प्रत्यवरोहंतीति तद्विधानार्थं तत्र स्वामी ब्रह्माणम् आमंत्रयते पृच्छति । कथं ब्रह्मन् प्रत्यवरोहामेति वाक्येन ( ब्रह्मानुज्ञाताः प्रत्यवरोहंत्यायुः कीर्त्तियशो बलमान्नाद्यं प्रजामिति ) प्रत्यवरोहध्वमिति वाक्येन ब्रह्मणानुज्ञाताः प्रसूताः प्रत्यवरोहंति स्रस्तरमभितिष्ठंति आयु कीर्त्तिमित्यनेन मंत्रेण अत्र स्त्रीणामपि मंत्रपाठः( उपेता जपंति सुहेमंतः सुवसंतः)इत्यादिकम्। तत्र ये उपेताः उपनीतास्ते जपंति सुहेमंतः इत्यादिकं मंत्रं ( स्योना पृथिवी नो भवेति दक्षिणपार्श्वे प्राक्शिरसः संविशंति ) स्रस्तरमारुह्य स्योनापृथिवीत्यनेन मंत्रेण स्वाभिजायापत्यानि प्राक् पूर्वं शिरो येषांते प्राक्शिरसः दक्षिणपार्श्वे उदङ्मुखाः संविशंति स्वपंति शेरते स्रस्तरोपरि इत्यर्थः ( उपोत्तिष्ठंत्युदायुषा स्वायुषोत्पर्जन्यस्य पृथिव्याः सप्तधामभिरिति ) उप स्रस्तरसमीप उत्तिष्ठंति उत्थाय तिष्ठंति । उपपदमनर्थकम् । उदायुषा स्वायुषेत्यनेन मंत्रेण स्रस्तरात्, एवं द्विरपरं ब्रह्मानुज्ञाताः एवमुक्तेन प्रकारेण ब्रह्मन् प्रत्यवरोहामेत्यारभ्य उत्थानपर्यंतं ब्रह्मानुज्ञाताः संतो द्विवारम् अपरम् अन्यत्स्रस्तरमारोहंति संविशंति उत्तिष्ठंति च ( अधः शयीरंश्चतुरो मासान्यथेष्टं वा ) अत ऊर्ध्वं चतुरो मासान् पौषमाघफाल्गुनचैत्रान् अधः खट्वां व्युदस्य भूमौ शयीरन् गृहपतिप्रमुखाः यथेष्टं वा अथवा इष्टमनातिक्रम्य यथेष्टं यथाकामम् अधो वा खट्वायां वा शयीरन्निति विकल्पार्थः ॥ इति सूत्रार्थः ॥ अथ

प्रयोगः ॥ मार्गशीर्ष्यां पौर्णमास्यामाग्रहायणीकर्म भवति। तत्र प्रथमारंभे मातृपूजाभ्युदयिकं विधाय आवसथ्याग्नौ ब्रह्मोपवेशनादि प्राशनांते विशेषः शूर्पं सक्तून् उल्काम् उदपात्रं दर्वीं कंकतत्रयमंजनमनुलेपनं स्रजश्चेत्युपकल्प्य आज्यभागानंतरम् अपश्वेतपदजिहात्याहुतिद्वयं श्रवणाकर्मवद्धुत्वा अपराश्चतस्र आज्याहुतीर्जुहोति वक्ष्यमाणैश्चतुर्भिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं यथा यां जनाः प्रतिनंदंति रात्रीं धेनुमिवायतीं संवत्सरस्य या पत्नी सा नो अस्तु सुमंगली स्वाहा। इदꣳ रात्र्यै। संवत्सरस्य प्रतिमा यातांꣳ रात्रीमुपास्महे प्रजाꣳ सुवीर्यां कृत्वा दीर्घमायुर्व्यश्नवै स्वाहा इदꣳ रात्र्यै संवत्सराय परिवत्सरायेडावत्सरायेद्वत्सराय वत्सराय कृणुते बृहन्नमः तेषां वर्यꣳसुमतौ यज्ञियानां जोग्जीता अहताःस्याम स्वाहा। इदꣳ संवत्सराय परिवत्सरायेडावत्सरायेद्वत्सराय वत्सराय च। ग्रीष्मो हेमंतउत्तरो वसंतः शिवावर्षा अभयाशरन्नः तेषां वयꣳ सुमतौ यज्ञियानां निवात एषामभये वसेम स्वाहा। इदं ग्रीष्माय हेमंताय वसंताय वर्षाभ्यः शरदे च। ततः स्थालीपाकेन चतस्र आहुतीर्जुहोति। तद्यथा सोमाय स्वाहा इदं सोमाय मृगशिरसे स्वाहा इदं मृगशिरसे। मार्गशीर्ष्यै पौर्णमास्यै स्वाहा इदं मार्गशीर्ष्यै पौर्णमास्यै। हेमंताय स्वाहा इदं हेमंताय। ततः स्थालीपाकेन सौविष्टकृतं हुत्वा महाव्याहृत्या दक्षिणादानांते सक्तुशेषं शूर्पेन्युप्योपनिष्क्रमणप्रभृति आमार्जनांतं श्रवणाकर्म्मवत्कृत्वा मार्जनांते उत्सृष्टोबलिरित्युच्चैर्ब्रूयात्। ततस्तां रात्रिं वत्सान् स्वमातृभिस्सह संसृजेत् ॥ इत्याग्रहायणीकर्म ॥ अथ स्रस्तरारोहणम् ॥ तत्र प्रथमप्रयोगे मातृपूजाऽभ्युदयिके विधाय स्रस्तरास्तरणप्रदेशगृहे सर्वमावसथ्याग्निं नीत्वा पंचभूसंस्कारपूर्वकं स्थापयित्वा अग्नेः पश्चिमायां दिशि कुशैः स्रस्तरास्तरणं कुर्यात्। स्रस्तरस्य स्तरणम् अग्निशालाया गृहांतरे। युज्यते अग्निशालायामौपवसथ्यरात्रिमंतरेण शयननिषेधात् तस्योपरि नूतनं सकृत्प्रक्षालितम्। उदग्दशं वासः संस्तरेत् अग्निं दक्षिणेन ब्रह्माणमुपवेश्य उत्तरत उदपात्रं शमीशाखां सीतालोष्टम् अश्मानं च विधाय स्रस्तरपश्चिमतः स्वामी स्थित्वा तमुत्तरेण पत्नी तामुत्तरेणापत्यानि

यथाकनिष्ठं तत्र गृहपतिरग्निमीक्षमाणो जपति अयमग्निर्वीरतमोयं भगवत्तमः सहस्रसातमः सुवीर्योऽयर्ठ॰श्रेष्ठ्ये दधातु नौ इत्येतं मंत्रं ततः पश्चादग्नेः प्राञ्चमंजलिं करोति दैवीन्नावर्ठ॰स्वस्तिमनागसम् इत्यादिभिर्मेध्यारजार्ठ॰सि सक्तू इत्यंताभिर्ऋग्भिः ततोब्रह्मन् प्रत्यवरोहामेति ब्रह्माणमामंत्र्य प्रत्यवरोहत्वमिति ब्रह्मणा प्रत्यनुज्ञाताः सर्वे स्नाताः अहतवाससः आयुःकीर्तिर्यशोवलमन्नाद्यप्रजामित्यनेन मंत्रेण स्रस्तरमारोहंत्यधिष्ठंति स्त्रियोऽपि मंत्रेण तमारुह्य तेषु ये उपनीतास्ते सुहेमंतः सुवसंतः सुग्रीष्मः प्रतिधीयतां नः शिवानोवर्षा दक्षिणपार्श्वे प्राक्शिरसः संविशंति स्वपंति । तत उदायुषा स्वायुषोत्पर्जन्यस्य वृष्ट्या पृथिव्या सप्तधामभिरित्यनेन मन्त्रेणोपोत्तिष्ठंति सर्वे । ततः स्रस्तरादुत्तीर्य ब्रह्मानुमंत्रणप्रत्यवरोहणोपेतजपसंवेशनोत्थानानि वारद्वयमेवं कुर्युः ततआरभ्य चतुरो मासान् सर्वे अधः शयीरन् कामतो वा शय्यायां पुनरावसथ्यं पंचभूसंस्कारपूर्वकं स्वस्थाने स्थापयेत् इति स्रस्तरारोहणम् ॥ "मुख्यकाले यदावश्यं कर्म कर्तुं न शक्यते । गौणकालेऽपि कर्त्तव्यं गौणोऽप्यत्रेदृशो भवेत् ॥ आसायमाहुतेः कालात्कालोस्ति प्रातराहुतेः । प्रातराहुतिकालात्प्राक्कालस्यात्सायमाहुतेः ॥ पौर्णमासस्य कालोस्ति पुरा दर्शस्य कालतः । पौर्णमासस्य कालात्प्राग्दर्शकालोपि विद्यते । वैश्वदेवस्य कालोस्तिप्राक् प्रघासविधानतः । प्रघासानां च कालः स्यात्साकमेधायकीलतः । स्यात्साकमेधकालोप्याशुनासीरीयकालतः ॥ शुनासीरीयकालोपि आवैश्वदेवकालतः । श्यामाकैर्व्रीहिभिश्चैव यवैरन्योन्यकालतः ॥ प्राग्यष्टुं युज्यतेऽवश्यं न त्वत्राग्रयणात्परः ।। दक्षिणायनकाले वा पश्चिज्या वोत्तरायणे ॥ अन्योन्यकालतः पूर्वं यष्टुं युक्ते उभे अपि । एवमागामियागीयमुख्यकालादधस्तनः ॥ स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्वस्य कर्मणः । यद्वागामिक्रियामुख्यकालस्याप्यंतरालवत् ॥ गौणकालत्वमिच्छंति केचित्प्रातनकर्माणि । गौणेष्वेतेषु कालेषु कर्म चोदितमाचरेत् ॥ प्रायश्चित्तप्रकरणे प्रोक्तां निष्कृतिमाचरेत् ॥ प्रायश्चि-

त्तमकृत्वा वा गौणकाले समाचरेत् ॥ नित्येष्टिमग्निहोत्रं च भारद्वाजीयभाष्यतः । मुख्यकाले हि मुख्यं चेत्साधनं नैव लभ्यते ॥ तत्कालद्रव्ययोगम्य मुख्यत्वं गौणतापि वा । मुख्यकालमुपाश्रित्य गौणकालप्रतीक्षणम् ॥ एकापक्षगतोयावान् होमसाध्योर्विपद्यते । पक्षहोमविधानात्तं हुत्वा तंतुमतीं यजेत् ॥"

इति पारस्करगृह्यसूत्रे हरि॰तृतीयकाण्ड द्वितीयाकण्डिका ॥ २ ॥

ऊर्ध्वमाग्रहायण्यास्तिस्रोष्टकाः ॥ १ ॥ ऐन्द्री वैश्वदेवी प्राजापत्या पित्र्येति ॥ २ ॥ अपूपमाꣳसशाकैर्यथासंख्यम् ॥ ३ ॥ प्रथमाष्टकापक्षाष्टम्याम् ॥ ४ ॥ स्थालीपाकꣳश्रपयित्वाज्यभागाविष्ट्वाज्याहुतीर्जुहोति त्रिꣳशत्स्वसारउपयंति निष्कृतिꣳसमानं केतुं प्रतिमुंचमानाः ऋतूꣳस्तन्वते कवयः प्रजानतीर्मध्ये छंदसःपरियांति भास्वतीः स्वाहा ज्योतिष्मती प्रतिमुंचते नभोरात्रींदेवीसूर्यस्य व्रतानि विपश्यंति पशवोजायमानानानारूपामातुरस्याउपस्थे स्वाहा एकाष्टका तपसा तप्यमाना जजान गर्भं महिमानमिन्द्रम् ॥ तेन दस्यून्व्यसहंत देवाहंताऽसुराणामभवच्छचीभिः स्वाहा ॥ अनानुजामनुजां मामकर्त्त सत्यं वदंत्यन्विच्छ एतत् भूयासमस्य सुमतौ यथा यूयमन्यावोऽअन्यामतिमाप्रयुक्त स्वाहा अभून्मम सुमतौ विश्ववेदाआष्टप्रतिष्ठामविदद्धिगाधं भूयासमस्य सुमतौ यथायूयमन्यावो अन्यामतिमा प्रयुक्त स्वाहा पंचव्युष्टीरनुपंचदोहागां पंच नाम्नीमृतवोऽनुपंच पंच

दिशः पंचदशेन क्लृप्ताःसमानमूर्ध्नीरधिलोकमेकर्ठ॑स्वाहा ॥ ऋतस्य गर्भः प्रथमाव्यूषुष्यपामेकामहिमानं बिभर्त्ति ॥ सूर्यस्यैका चरति निष्कृतेषु धर्मस्यैकासवितैकान्नियच्छतु स्वाहा ॥ या प्रथमा व्यौच्छत्साधेनुरभवद्यमे ॥ सा नः पयस्वती धुक्ष्वोत्तरामुत्तरार्ठ॑समार्ठ॑स्वाहा ॥ शुक्रऋषभानभसा ज्योतिषागाद्विश्वरूपा शबलीरग्निकेतुः समानमर्थर्ठ॑ स्वपश्यमाना बिभ्रती जरामजरऽउषआगाः स्वाहा । ऋतूनां पत्नी प्रथमे यमादह्नां नेत्री प्रजानां एका सती बहुधोषो व्युच्छस्य जीर्णा त्वं जरयसि सर्वमन्यत्स्वाहेति ॥ ॥ ५ ॥ स्थालीपाकस्य जुहोति शांता पृथिवी शिवमन्तरिक्षर्ठ॑ शन्नोद्यौरभयं कृणोतु शन्नोदिशः प्रदिशआदिशोनोहोरात्रे कृणुतं दीर्घमायुर्व्यश्नवैस्वाहा आपोमरीचीः परिपांतु सर्वतो धाता समुद्रोऽअपहंतु पापं भूतं भविष्यदकृतद्विश्वमस्तु मे ब्रह्माभिगुप्तः सुरक्षितः स्यार्ठ॑स्वाहा । विश्वे आदित्यावसवश्च देवारुद्रागोप्तारोमरुतश्च संतु ॥ ऊर्जंप्रजाममृतंदीर्घमायुः प्रजापतिर्मयिपरमेष्ठी दधातु नः स्वाहेति ॥ ६ ॥ अष्टकायै स्वाहेति च ॥ ७ ॥ मध्यमागवा ॥ ८ ॥ तस्यै वपां जुहोति वहवपांजातवेदः पितृभ्यऽइति ॥ ९ ॥ श्वोन्वष्टकासु सर्वासां पार्श्वसक्थिसव्याभ्यां परिवृते पिंडपितृयज्ञवत् ॥ १० ॥ स्त्रीश्चभ्यापेसचेनं चेकषु

सुरया तर्पणेन चांजनानुलेपनैःस्रजश्च ॥ ११ ॥
आचार्यायांतेवासिभ्यश्चानपत्येभ्यइच्छन् ॥ १२ ॥
माघ्यावर्षे च तुरीया शाकाष्टका ॥ १३ ॥ ३ ॥

( ऊर्द्ध्वमाग्रहायण्यास्तिस्रोष्टकाः ) ऊर्द्ध्वमुपरि आग्रहायण्याः मार्गशीर्ष्याः पूर्णिमायाः तिस्रः अष्टकाः त्रीण्यष्टकानि कर्माणि भवंति तानि च सकृत् संस्कारकर्मत्वात् कुतः संस्कारकर्मतेति चेत् सुमंतुगौतमादिभिः अष्टकाः पार्वणश्राद्धं श्रावण्याग्रहायणी चैत्र्याश्वयुजीति पाकयज्ञसंस्थाइत्यादिना अष्टकादीनां संस्कारत्वेन स्मरणात् ननु संस्कारकर्मणामपि पंचमहायज्ञपार्वणस्थालीपाकपार्वणश्राद्धानां कुतोऽसकृत्करणमभ्यासश्रवणात् तथा हि अहरहः स्वाहाकुर्यादाकाष्ठादित्यादीनां पंचमहायज्ञादीनां पक्षादिष्विति बहुवचनात् स्थालीपाकस्य बोधनमिति श्राद्धस्य न तथाष्टकानामभ्यासः श्रूयते येन ताः पुनः पुनरनुष्ठीयेरन् एवं च सति चत्वारिंशत्संस्कारकर्मणां मध्ये येषामभ्यासः श्रूयते तान्यसकृद्भवंति इतराणि सकृदिति निर्णयः ( ऐंद्री वैश्वदेवी प्राजापत्या पित्र्येत्यपूपमांसशाकैर्यथासंख्यम् ) एवं अष्टकाकर्माणि कर्त्तव्यत्वेन विधाय तत्र द्रव्यदेवतापेक्षायां द्रव्याणि देवताश्चाभिधत्ते तत्र प्रथमा ऐंद्री इंद्रो देवता यस्या इति ऐंद्री इंद्रदैवत्येत्यर्थः द्वितीया वैश्वदेवी विश्वेदेवा देवता अस्या इति वैश्वदेवी विश्वेदेवदैवत्येत्यर्थः प्राजापत्या तृतीया प्रजापतिर्देवता अस्या इति प्राजापत्या प्रजापतिदैवत्येति यावत् चतुर्थी पित्र्या पितरो देवता अस्या इति पित्र्या पितृदैवत्येत्यर्थः अपूपं च मांसश्च शाकश्च अपूपमांसशाकाः तैः अपूपमांसशाकैः यथासंख्यं या यस्याः यथासंख्या तामनतिक्रम्य यथासंख्यं यजेतेत्यध्याहारः एतदुक्तं भवति प्रथमायामपूपेन इंद्रं यजेत् द्वितीयायां मध्यमागवेति वक्ष्यमाणत्वात् गोमांसेन विश्वान् देवान् तृतीयायां शाकेन प्रजापतिमिति अत्र तिस्र उपक्रम्य पित्र्येत्यनेन चतुर्थ्या अभिधानमयुक्तमिति चेत् न उपक्रांतानां

तिसृणां देवताऽभिधानावसरे चतुर्थ्या अपि देवताया आचार्यस्य बुद्धिस्थत्वात् तदभिधानं न दोषः अत्राष्टकाशब्दः कर्मवचनोपि कालोपलक्षकः यथा वार्त्रघ्नी पौर्णमायासी वृधन्वंती अमावास्येत्यत्र कर्माभिधायको पौर्णमास्यमावास्याशब्दौ कालस्याप्युपलक्षकौ अन्यथा आग्रहायण्या ऊर्ध्वं तिस्रोष्टका इत्यनेन प्रतिपद्येवाष्टकाकर्मप्राप्तिः स्यात् तस्मादष्टकाशब्देन अष्टम्युपलक्ष्यते तथा च श्रुतिः द्वादशपौर्णमास्या द्वादशाष्टकाद्वादशामावास्या इति आश्वलायनस्मृतिश्च हेमंतशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका इति एवमष्टकाकर्मसु द्रव्यदेवते अभिधाय उद्देशक्रमेण तादेतिकर्त्तव्यतामाह ( प्रथमाष्टकापक्षाष्टम्याꣳस्थालीपाकꣳश्रपयित्वाज्यभागाविष्ट्वाज्याहुतीर्जुहोति ) प्रथमाष्टका अष्टकानामधेयं कर्म भवति इति सूत्रशेषः कदा पक्षाष्टम्यां अत्र सौरादिभेदेन मासानामनेकत्वात् अष्टम्योऽप्यनेका इति किं माससंबंधिन्यामष्टम्याष्टकानामधेयं कर्मेति संदेहापत्तौ पक्षाष्टम्यामित्याह पक्षे अपरपक्षे पौर्णमास्यामूर्द्ध्वमिति वचनसामर्थ्यात् कृष्णाष्टमी न पुनः सौरसावननाक्षत्रमाससंबंधिनी तेषां शुक्लकृष्णपक्षत्वाभावात् तस्यां पक्षाष्टम्यां कथं स्थालीपाकं चरुं श्रपयित्वा उक्तविधिना संसाध्य आज्यभागौ आहुतिविशेषौ हुत्वा दशाज्याहुतीःत्रिꣳशत्स्वसारइत्यादिभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं जुहोति स्थालीपाकस्य जुहोति शांता पृथिवीत्यादि स्थालीपाकस्य चरोः जुहोति शांता पृथिवीत्यादिभिश्चतुर्भिर्मंत्रैश्चतस्रआहुतीर्जुहोति प्रतिमंत्रम् अत्र ऐंद्री प्रथमाष्टकेति प्राधान्यामिंद्रस्योक्तमपूपेत्यनेन हविषः यागावसरश्च नोक्तः सूत्रकृता, अतः संदेहः कुत्र क्रियतामिति किं तावत्प्राप्तं साधनत्वात्प्रधानत्वादाज्यभागानंतरं क्रियतामिति न तत्र आज्यभागाविष्ट्वाज्याहुतीर्जुहोतीति सूत्रकारेण आज्याहुतिविधानात् तर्हि तदंतेऽस्तु न तथापि स्थालीपाकस्य जुहोतीति आज्यहोमानंतरं स्थालीपाकहोमाविधानात्, तस्मात्तदनंतरं युज्यते ततः अपूपेन इन्द्राय स्वाहेत्येकामाहुतिं जुहुयात् एवमुत्तरत्रापि एवं प्रथमाष्टकेतिकर्त्तव्यतामनुविधायाधुना इयमेवोत्तरीयास्वप्यष्टकासु इति

कर्त्तव्यता इत्यभिप्रेत्य तासां विशेषमात्रमनुविधत्ते मध्यमागवेत्यादिभिर्मंत्रैः मध्यमा तिसणां द्वितीयेत्यर्थः । सा च गवा गोपशुना कर्त्तव्या इति सूत्रशेषः । अत्राचार्येण यद्यपि गोपशुरुक्तस्तथापि अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्नतु इतिस्मरणात् । तथा " देवरेण सुतोत्पत्तिर्वानप्रस्थाश्रमग्रहः । दत्ताक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च ॥ समुद्रयातुः स्वीकारः कमंडलुविधारणम् । महाप्रस्थानगमनं गोपशुश्च सुराग्रहः ॥ अग्निहोत्रहवन्याश्च लेहो लीढापरिग्रहः । असवर्णासु कन्यासु विवाहश्च द्विजातिषु ॥ वृत्तस्वाध्यायसापेक्षमघसंकाचनं तथा । अस्थिसंचयनादूर्ध्वमंगस्पर्शनमेव च । प्रायश्चित्ताऽभिधानं च विप्राणां मरणांतिकम् ॥ संसर्गदोषः पापेषु मधुपर्के पशोर्वधः । दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ॥ शामित्रं चैवामित्राणां सोमविक्रयणं तथा । दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्वमेधकौ । कलौ युगे त्विमान्धर्मान्वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ॥" इतिस्मरणात् गोपशोः अस्वर्ग्यत्वाल्लोकविद्विष्टत्वात् कलौ विशेषवर्जनीयत्वाच्च न गवालंभः कर्त्तव्यः । किंतु अनिषिद्धश्चांतरेण अवश्यकर्त्तव्याऽष्टकादिकर्म निवर्त्तनीयं ( तस्यै वपां जुहोति वहत्वयं जातवेदः पितृभ्य इति ) तस्यै इति षष्ठीस्थाने चतुर्थी तस्याः गोवपां वहवपामित्यादिना मंत्रेण जुहोति ( पुनर्विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यवदानानि जुहोति शेषं पशुकल्पं पशुश्चेदित्यादिना उपरिष्टाद्वक्ष्यति " रूपं कालो नु निर्वापः श्रवणं देवता तथा । आदौ ये विधृताः पक्षास्त इमे सर्वदाः स्मृताः ॥" इत्येतस्य संहितासु अदर्शनात् समूलत्वे त्वनुनिर्वापादिसमभिव्याहारेण श्रौतमात्रविषयत्वात् । वस्तुतस्तु नान्यस्य तंत्रे प्रततेऽन्यस्य तंत्रं प्रतीयतामिति प्रापिकं सांतपनीयाधिकरणेऽन्यतंत्रमध्येऽग्निहोत्रदर्शनात् । ( श्वोऽन्वष्टकासु सर्वासां पार्श्वसक्थिसव्याभ्यां परिवृते पिंडपितृयज्ञवत् ) । श्वः अष्टम्याम् उत्तरेद्युः अन्वष्टकामनु पश्चात् भवंतीत्यन्वष्टकाः तासु सर्वासां चतसृणामष्टकानां कर्म भवति इति शेषः । केनच द्रव्येणेत्याह—पार्श्वसक्थिसव्याभ्यामिति ) पार्श्वं च सक्थि च पार्श्वसक्थिनी च ते सव्ये च

पार्श्वसक्थिसव्ये ताभ्यां पार्श्वसक्थिसव्याभ्यामत्र तुल्याधिकरणे विशेषणीभूतस्य सव्यशब्दस्योत्तरपदत्वं छांदसं परिवृते सर्वतः प्रच्छादिते आवसथ्याग्निसदने इतिकर्त्तव्यतापेक्षायामाह ( पिंडपितृयज्ञवत् ) अपराह्णे पिंडपितृयज्ञवत्तथा । तदुक्तं "पिंडपितृयज्ञविधिना स्त्रीभ्यश्च पिंडपितृयज्ञवत्" इत्यनेन पितृपितामहप्रपितामहानां पिंडदानं प्राप्तम् ततोऽधिकमुच्यते स्त्रीभ्यः मातृपितामहीप्रपितामहीभ्यः पिंडान्दद्यादिति चकारेण समुच्चीयते । अत्र सामान्योपि स्त्रीशब्दः पित्रादिसन्निधानात् मात्रादिपरोऽवसीयतेऽवगम्यते ( उपसेचनं च कर्षूषु सुरया तर्प्पणेन चांजनानुलेपनꣳस्रजश्च ) न केवलं स्त्रीभ्यः पिंडान्दद्यात् किंतु उपसेचनं कुर्यात् कया सुरया मद्येन कासु कर्षूषु न केवलं सुराया तर्पणेन च तर्पत्यनेनेति तर्पणसाधनं सक्त्वादि तेन । चकार उपसेचनक्रियासमुच्चयार्थः करणाधिकरणयोश्चेति तर्पणशब्दो ल्युडंतः अंजनं त्रैककुदं सुवीरांजनं प्रसिद्धं तदलाभे लौकिकं कज्जलम् अनुलेपनं सुगंधिद्रव्यं चंदनादि स्रजः अप्रतिषिद्धसुरभिपुष्पमालाः । चकारो दद्यादिति क्रियासमुच्चयार्थः आचार्यांतेवासिभ्यश्चानपत्येभ्य इच्छन् यदि कामयेत्तत्तदा आचार्याय अंतेवासिभ्यश्च शिष्येभ्यः पिंडान् दद्यात् यदि ते अनपत्याः स्युः मध्या वर्षे च तुरीया शाकाष्टका एवमष्टकात्रयं सामान्यतो विशेषतश्च अनुविधाय पित्र्येत्युद्देशक्रमप्राप्तां विशेषतश्चतुर्थीमष्टकामाह । मध्या मध्ये वर्षे वृष्टिकाले प्रौष्ठपद्या ऊर्द्ध्वमष्टमीत्यर्थः । तुरीया चतुर्थी शाकाष्टका शाकेन कालशाकाख्येन निर्वर्त्यं अष्टका शाकाष्टका इति सूत्रार्थः ॥ अथाष्टका कर्मपद्धतिः ॥ तत्र मार्गशीर्ष्यामूर्द्ध्वं कृष्णाष्टम्यां मातृपूजापूर्वाभ्युदयिकश्राद्धं विधायाऽवसथ्याग्नौ कर्म कुर्यात् । केषांचित्पक्षे अष्टकाकर्मसु आभ्युदयिकं नास्ति नाष्टकासु भवेच्छ्राद्धमितिवचनात् । तत्र ब्रह्मोपवेशनादि प्राशनांते विशेषः । तंडुलानंतरं पूर्वमौपासनाग्निसिद्धस्यैवापूपस्य आसादनं प्रोक्षणं च प्रोक्षणकाले । ततः आज्यभागांतं कृत्वा त्रिꣳशत्स्वसारइत्येवमाद्या दशाहुतीर्हुत्वा स्थालीपाके शांतापृथिवीत्यादिभिश्चतुर्भिर्मंत्रैश्चतस्र आहुतीर्हुत्वा

अपूपादिंद्राय स्वाहेत्येकामाहुतिं दत्त्वा स्थालीपाकादपूपाच्च स्विष्टकृतं जुहोति तद्यथा आज्यभागानंतरं ( त्रिꣳशत्स्वसार उपयंति निष्कृतिꣳ समानकेतुं प्रतिमुंचमानाः ऋतूंस्तन्वते कवयः प्रजानतीर्मध्ये छंदसः परियंति भास्वतीः स्वाहा ) इदं स्वसृभ्यः ( ज्योतिष्मती प्रतिमुंचते नभोरात्री देवी सूर्यस्य व्रतानि विपश्यंति पशवो जायमाना नानारूपामातुरस्या उपस्थे स्वाहा ) इदꣳ रात्र्यै ) एकाष्टका तपसा तप्यमाना जजान गर्भं महिमानमिंद्रं तेन दस्यून्व्यसहंतदेवाहं तासुराणामभवच्छचीभिः स्वाहा ) इदमष्टकायै ( अनानुजामनुजमामकर्त्तः सत्यं वदन्त्यन्विच्छ्रये तत् भूयासमस्य सुमतौ यथायूयमन्यावोअन्यामातिमाप्रयुक्तः स्वाहा ) इदं रात्रीभ्यः ( अभून्मम सुमतौ विश्ववेदा आष्टप्रतिष्ठामविदद्धिगाधं भूयासमस्य सुमतौ यथायूयमन्यावो अन्यामातिमाप्रयुक्तः स्वाहा ) इदꣳ रात्रीभ्यः( पंचव्युष्टीरनुपंच दोहागां पंचनाम्नीमृतवोनु पंच पंच दिशः पंचदशेनक्लृप्ताः समानमूर्ध्नीरधिलोकमेकꣳ स्वाहा ) इदꣳ रात्रीभ्यः ( ऋतस्य गर्भःप्रथमाव्यू षुष्यपामेकामहिमानं बिभर्त्ति सूर्यस्यैकाऽऽचरति निष्कृतेषु धर्मस्यैकाऽचरति निष्कृतेषु धर्मस्यैका सवितैकां नियच्छतु स्वाहा ) इदꣳ रात्र्यै ( या प्रथमाव्यौच्छत्साधेनुरभवद्यमे सा नः पयस्वती धुक्ष्योत्तरासुत्तरासमाꣳ स्वाहा ) इदं रात्र्यै ( शुक्र ऋषभानभसाज्योतिषागाद्विश्वरूपा शबलीरग्निकेतुः समानमर्थꣳ स्वपश्यमाना बिभ्रती जरामजरउष्टआगात्स्वाहा ) इदं रात्र्यै ( ऋतूनां पत्नी प्रथमेयमागादह्नां नेत्री जनित्री प्रजानामेका सती बहुधेषौ व्यौच्छत्सा जीर्णात्वं जरयसि सर्वमन्यात्स्वाहा ) इदꣳ रात्र्यै । अथ स्थालीपाकेन चतस्र आहुतयः शांता पृथिवीत्यादिभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं जुहोति तद्यथा ( शांतापृथिवी शिवमंतरिक्षꣳ शन्नोद्यौरभयं कृणोतु शन्नोदिशः प्रदिश आदिशोनोहोरात्रे कृणुतं दीर्घमायुर्व्यश्नवै स्वाहा ) इदं पृथिव्या अंतरिक्षाय दिवे दिग्भ्यःप्रदिग्भ्य आदिग्भ्योऽहोरात्राभ्यां च ( आपो मरीचीः परिपांतु सर्वतो धाता समुद्रोऽअपहंतु पापं भूतं भविष्यदकृतद्विश्वमस्तु मे ब्रह्माभिगुप्तः सुरक्षितः स्याꣳ स्वाहा ) इदमद्भ्योमरीचि-

भ्यो धात्रे समुद्राय ब्रह्मणे च ( विश्वे आदित्या वसवश्च देवारुद्रागो-
सारोमरुतश्च संतु ऊर्जं प्रजाममृतं दीर्घमायुः प्रजापतिर्मयिपरमेष्ठी
दधातु नः स्वाहा ) इदं विश्वेभ्य आदित्येभ्यो वसुभ्यो देवेभ्यो
रुद्रेभ्यो मरुद्भ्यः प्रजापतये परमेष्ठिने च ( अष्टकायै स्वाहा )
इदमष्टकायै अथ अपूपादेकाहुतिः इंद्राय स्वाहा इदमिंद्राय स्थाली-
पाकादपूपाच्च स्विष्टकृत् ततो महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यांतं होमं विधाय
प्राशनादि समापयेत् श्वोऽन्वष्टकाकर्मावसथ्याग्नावेव तत्र नित्यवै-
श्वदेवानंतरमपराह्णे प्राचीनावीती नीवीबंधनं कृत्वा दक्षिणामुखः
परिवेष्टितेऽग्निसमीपे अग्नेरुत्तरतः उपविश्याग्नेयादिदक्षिणांतमप्रदक्षिण-
मग्निं दक्षिणाग्रैः कुशैः परिस्तीर्य अग्नेः पश्चिमतः दक्षिणसंस्थानि
पात्राण्येकैकश आसादयति यथा स्रुवं चरुस्थालीं वा स्रुकपक्षे स्रुगनं-
तरं चरुस्थालीमुदकमाज्यं मेक्षणं स्फ्यमुदपात्रं सकृदाच्छिन्नानि क्रीत-
योर्लब्धयोर्वा छागस्य पार्श्वसक्थ्योर्मांसं सुरां सक्तून् अंजनमनुले-
पनं स्रजः सूत्राणि च ततः पार्श्वसक्थ्योर्मांसं श्लक्ष्णं अणुशश्छित्त्वा
प्रक्षिप्तासादितोदकायां चरुस्थाल्यां प्रक्षिप्याग्नावधिश्रित्याप्रदक्षिणां
मेक्षणेन चालयित्वा श्रृतमांसमासादितेन घृतेनाभिघार्य दक्षिणतउद्वास्य
पूर्वेणाऽग्निमानीयोत्तरतः स्थापयेत् । ततः सव्यं जान्वाच्य मेक्षणेन
मांसमादायाग्नये कव्यवाहनाय स्वाहेत्येकामाहुतिं हुत्वा इदमग्नये कव्य-
वाहनायेति त्यागं विधाय पुनर्मेक्षणेन मांसमादाय सोमाय पितृमते
स्वाहेति हुत्वा इदं सोमाय पितृमत इति त्यागं विधाय मेक्षणमग्नौ
प्रास्याग्नेर्दक्षिणतः पश्चाद्वा दक्षिणामुख उपविश्य सव्यं जान्वाच्योप-
लिप्य स्फ्येनापहताअसुरारक्षाꣳसि वेदिषद इति लेखामुल्लिख्य तथैव
द्वितीयामुदकमुपस्पृश्य येरूपाणीत्युल्मुकं प्रथमलेखाग्रे निधाय तथैव
द्वितीयलेखाग्रे उदकमुपस्पृशेत् । तत उदपात्रमादाय प्रथमलेखायां
पितृतीर्थेनामुकसगोत्रास्मत्पितरमुकशर्मन्नवनेनिक्ष्वेत्येवं पितामहप्रपि-
तामहयोरवनेजनं दत्त्वा द्वितीयलेखायाममुकसगोत्रेऽस्मन्मातरमुक-
देवि अवनेनिक्ष्वेत्येवं पितामहीप्रपितामह्योः अवनेजनं दत्त्वा सकृदु-

धमूललूनानि दक्षिणाग्राणि बर्हिर्लेखयोरास्तीर्य तत्रावनेजनक्रमेणामुकगोत्रास्मत्पितरमुकशर्मन्नेतत्ते मांसं स्वधा नम इति पिंडं दत्त्वा पितामहप्रपितामहयोश्चैवं प्रदायापरलेखायाममुकगोत्रेस्मन्मातः अमुकदेवि एतत्ते मांसं स्वधा नम इति पिंडं दत्त्वा पितामहीप्रपितामहीपिंडद्वये प्रदाय· प्रतिपिंडदानमिदं पित्रे इदं पितामहाय इदं प्रपितामहाय इदं मात्रे इदं पितामह्यै इदं प्रपितामह्यै इति त्यागं विधाय इच्छया स्त्रीपिंडसन्निधानजनसकृदाच्छिन्नाऽस्तरणपूर्वकमनपत्येभ्यः आचार्यान्तेवासिभ्यश्च यथाक्रमं मांसपिंडान् दद्यात् । चकारादन्येभ्योऽपि सपिंडादिभ्यः स्त्रीपिंडसन्निधाने अवटत्रयं खात्वा तेषु अमुकगोत्रे अमुकदेवि सुरां पिबस्वेत्येकत्रावटे सुरां प्रसिच्य तथैव पितामहीप्रपितामहीभ्यामितरयोरवटयोरासिच्य सक्तूनादायाऽमुकगोत्रेऽमुकदेवि तृप्यस्वेति मातृप्रभृतिभ्यः सक्तून्प्रत्यवटं प्रक्षिप्य ततस्तथैव अंजस्वेति मातृप्रभृतिभ्योंजनं दत्त्वा अनुलिंपस्वेत्यनुलेपं च दत्त्वा स्रजोपि नह्यस्वेति स्रजो दत्त्वाऽत्र पितर इत्यर्द्धं च जपित्वा पराङावृत्य वायुं धारयनातमनात् उदङ्मुखआसित्वा तेनैवावृत्यामीमदंतेत्यर्धर्चं जपित्वा पूर्ववदवनेज्य नीवीं विस्रस्य नमोव इति प्रतिमंत्रमंजलिं करोति गृहान्नइत्याशिषं प्रार्थ्यैतद्व इति प्रतिपिंडं सूत्राणि दत्त्वोर्जमिति पिंडेष्वपो निषिच्य पिंडानुत्थाप्य उखायामवधायावजिघ्रति सकृदाच्छिन्नान्यग्नौ प्रास्योल्मुके च प्रक्षिप्योदकं च स्पृष्ट्वाचम्य आन्वष्टक्यं श्राद्धं कुर्यात् । उखा ताम्रमयी मृन्मयी वा शिल्पिभ्यः स्थपतिभ्यश्च आददीत मतीसदा उखा मांससान्नाय्योखा च तोखा पशू उखा पिंडपितृयज्ञोखा इत्येकाष्टका । पौष्या ऊर्ध्वं कृष्णाष्टम्यां द्वितीयाष्टका । तत्र प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं कृत्वा आवसथ्याग्नौ कर्म कुर्यात् । तत्र ब्रह्मोपवेशनं प्रणीताप्रणयनं परिस्तरणं विधाय पात्राण्यासादयति पवित्रच्छेदनानि पवित्रे प्रोक्षणीपात्रमाज्यस्थाली द्वे चरुस्थाल्यौ संमार्गकुशाः उपयमनकुशाः समिधः स्रुवः आज्यं कार्ष्मर्यमयौ हस्तमात्र्यौ वपाश्रण्यौ शाखाविशाखे अष्टका चरुतंडुला हस्तमात्र-

वारणं शूलं पशुश्रपणार्थमुखा ताम्रमयी मृन्मयी वा पाशुकचरुतं-डुलाश्च इत्येतानि । अथो कल्पनीयान्युपकल्पयंति प्लक्षशाखा पलाश-शाखा त्रिहस्तप्रमाणा व्याममात्रा कौशी त्रिगुणरशना उपाकरण-तृणमेकं दर्भतरुणं द्विगुणरशना कौशी व्याममात्री पशुच्छागः पात्रे-जनी उदकपूर्णा स्थाली असिः शस्त्रं हिरण्यशकलानि षट्पदाज्यार्थं दधि चेति । ततः पवित्रकरणादि प्रोक्षणांते विशेषः विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामीति पाशुकचरुतंडुलानां प्रोक्षणमाज्यनिर्वापानंतरमष्टकाचरुपात्रे तडुंलान् प्रक्षिप्य पाशुक-चरुपात्रे तंडुलचरुप्रक्षेपं कुर्यात् । ततो ब्रह्माज्यं स्वयमष्टकाचरुमन्यः पत्नी चापाशुकचरुं युगपदग्नौ उदक्संस्थमधिश्रपयंति । ततः पर्य-ग्निकरणादिप्रोक्षण्युत्पवनांतं यजमान एव कुर्यात् । अथाग्नेः पश्चाद्द-क्षिणत आरभ्य उदक्संस्थाः प्रागग्राः कुशास्तरणोपरि प्लक्षशाखा आस्तीर्य अग्नेः प्रादक्षिण्येन पुरस्ताद्गत्वा पलाशशाखामग्निकुंडलग्ना-मुदङ्मुखोपविष्टः वितस्तिमात्रं निखाय त्रिगुणरशनामादाय प्राद-क्षिण्येन पलाशशाखां त्रिर्वेष्टयति । अथोपाकरणतृणेन विश्वेभ्योदेवेभ्य उपाकरोमीति पशुमुपाकरोति स्पृशति शरीरे द्विगुणरशनया शृंगमध्ये तत्तूष्णीं दक्षिणकर्णोऽधस्ताद्बध्नाति विश्वेभ्योदेवेभ्योनियुनज्मीति पलाशशाखायां पशुं नियुनक्ति । अथ प्रोक्षणीरादाय ब्रह्मन्हविः प्रोत्क्षिप्यामीति ब्रह्माणमामंत्र्य ओम् प्रोक्षेति ब्रह्मणाऽनुज्ञातो विश्वे-भ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामीति पशुं प्रोक्ष्य प्रोक्षणीजलं पशोरास्ये कृत्वा शेषं पशोरधस्तादुत्प्रोक्षाति सिंचति । अथ यथागतमागत्य स्वासने उपविश्य उपयमनकुशानादाय समिधोभ्याधायाध्वर्युर्ब्रह्मणान्वारब्ध आघारौ हुत्वा आज्यलिप्तेन तत्स्रुवाग्रेण ललाटे अंसयोः श्रोण्योश्च पशुं समनक्ति अंजनं करोति । ततोसिमादाय स्रुवेणैव संयोज्यासिस्रुवाग्राभ्यां पशोर्ललाटमभिमृशति । ततोऽग्नेरुल्मुकमादाय आज्यप्रदक्षिणं परिग-च्छन् पशुमाज्यं शाखामग्निं पर्यग्निकृत्वोल्मुकमग्नौ प्रास्य यावत्प्रति-परीत्य अप्रादक्षिण्येनागत्य आस्तृततृणद्वयमादाय पशुं शिरस उन्मुच्य

कंठे बद्धा पलाशशाखात उन्मुच्य रशनया वामकरेण धृत्वा दक्षिणेन वपाश्रपणीभ्यामन्वारब्धमुदङ्नयति । तत्रैकं तृणं भूमौ धृत्वा तस्मिन्प्रत्यक्शिरसं वा उदक्पादं पशुं निपात्य स्वासने उपविशति यजमानः अपरः कश्चिन्मुखं संगृह्य संज्ञप्यमाने यजमानः पूर्णाहुतिवदाज्यं संस्कृत्य स्वाहा देवेभ्य इत्येकामाहुतिं हुत्वा इदं देवेभ्य इति त्यागं कृत्वा संज्ञप्ते देवेभ्यः स्वाहेति तेनैवाज्येन द्वितीयां दत्त्वा इदं देवेभ्यः अपराः पंचाहुतीस्तूष्णीं जुहोति इदं प्रजापतये इति त्यागः पंचसु। तत उत्थाय पशुं मोचयित्वा वपाश्रपणीभ्यां नियोजनीं त्यजाति ततः पात्रे जनीमादाय पशोः प्राणान्स्वयमेव शुंधति तथा पात्रे जनीजलमादायादाय मुखं दक्षिणोत्तरनासिके दक्षिणोत्तरे चक्षुषी दक्षिणौ कर्णौ नाभिं मेढ्रं पायुमेकीकृत्य पादांश्च क्रमेण शुंधति शेषं पशोः पश्चान्निषिंचन्निति। ततः पशुमुत्तानं कृत्वा नाभ्यग्रे उदगग्रं तृणं निधाय असिधारया तृणमभिनिधाय छिनत्ति। अथ द्विधाभूतस्य तृणमूलमादाय उभयतो लोहितेनाक्तां निरस्य वपामुत्खिदति। अनंतरं वपाश्रपण्यावादाय प्रोर्णोति ततश्छिनत्ति वपां तां च प्रक्षाल्य अग्नेरुत्तरतस्थित्वा प्रतप्य शाखाग्न्योरंतरेण हुत्वाऽग्नेर्दक्षिणतः स्थित्वा वपां श्रपयति श्रप्यमाणं च स्रुवेणाज्यं गृहीत्वाभिघार्य प्रत्याहृत्य ब्रह्माणं प्रदक्षिणीकृत्य स्वासने उपविश्य स्रुवेणाज्यं गृहीत्वा वपायां प्राणदानं विधाय प्लक्षशाखास्वासादयति आलभेत च। ततः ब्रह्मणान्वारब्ध आज्यभागौ हुत्वा त्रिꣳशत्स्वसार इति दशाहुतीरन्वन्वारब्धो हुत्वा अष्टकाचरुणा शांतापृथिवीत्यादिकाश्चतस्रो हुत्वा वपाहोमाय वामहस्तस्थे स्रुवे आज्यमुपस्तीर्य हिरण्यशकलमवधाय वपां द्विधाऽवदाय गृहीत्वा पुनर्हिरण्यशकलमवधाय द्विरभिघार्य । वहवपां जातवेदः पितृभ्यः इति प्राचीनावीतिनो दक्षिणामुखस्य होमः इदं पितृभ्यः इदं जातवेदस इति वा त्यागं विधाय यज्ञोपवीती भूत्वोदकं स्पृष्ट्वा वपाश्रपण्यौ विपर्यस्ते अग्नौ प्रास्य पशुं विशास्ति। तद्यथा हृदयं जिह्वां क्रोडं सव्यबाहुं पार्श्वे यकृत वृक्कौ गुदमध्यं दक्षिणाश्रोणिरितिसर्वावदानपक्षे

दक्षिणबाहुं गुदतृतीया सव्या श्रोणिरिति अंगानि स्विष्टकृदर्थानि यदा त्रीणि तदा हृदयं जिह्वां क्रोडमिति त्रीणि पंचावदानपक्षे हृदयं जिह्वां क्रोडं सव्यबाहुं पार्श्वे इति पंच अवद्यति खंडयति तस्मिन्पक्षे शेषान्स्विष्टकृतेऽवद्यति । ततः अवदानानि प्रक्षाल्य शूलेन हृदयं प्रतृद्य उखामग्नावधिश्रित्य अवदानानि प्रक्षिपति स्वल्पमुदकं च ततः त्रिप्रच्युते हृदयमुपरि कृत्वा पृषदाज्येन हृदयमभिघार्य इतराण्यवदानानि त्र्यंगवर्जितानि आज्येनाभिघारयति अथोखामुद्वास्य अवधानान्युद्धृत्य कस्मिंश्चित्पात्रे हृदयादिक्रमेण उदक्संस्थानि निधाय स्रुवेणाज्यमादाय हृदयादीनां त्र्यंगवर्जितानां क्रमेण प्राणादानं कृत्वा शाखाग्न्योरंतरेणाहृत्य प्लक्षशाखासु हृदयादिक्रमेणोदक्संस्थान्यासादयति ततस्त्र्यंगवर्जितान्यालभते अथ प्रधानहोमार्थं स्रुवेण आज्यमुपस्तीर्य हिरण्यशकलमवधाय हृदयादिभ्यः क्रमेण द्विर्द्विरवदाय स्रुवे क्षिप्त्वा स्थालीपाकाच्च सकृदवदायोपरि क्षिप्त्वा तदुपरि हिरण्यशकलं दत्त्वा सकृदभिघार्य विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति जुहुयात् इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यः । ततः स्विष्टकृदर्थंस्रुव उपस्तीर्य हिरण्यशकलं दत्त्वा द्विर्द्विरवदाय स्रुवे कृत्वा चरुद्वयाच्च सकृदवदाय हिरण्यशकलमवधाय द्विर्द्विरभिघार्य अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति जुहुयात् इदमग्नये स्विष्टकृते इति त्यागः । असर्वावदानपक्षे प्रधानावदानशेषात् स्विष्टकृद्धोम इति शेषः ततो महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यांता नवाज्याहुतीर्हुत्वा ब्रह्मान्वारब्धो हुत्वा संस्रवं प्राश्य ब्रह्मणे पश्वंगं दक्षिणां दद्यात् ततः स्मृत्यंतरोक्तपंचविंशतिब्राह्मणभोजनं च दद्यात् । अस्यैव पशोः सव्यपार्श्वसक्थिभ्यामपरदिने अन्वष्टकाकर्म पूर्ववत् । पौर्णमास्या ऊर्ध्वं कृष्णाष्टम्यां तृतीया प्राजापत्याष्टका सा यथा प्रथमाष्टका तत्र अपूपस्थाने कालशाकचरुस्तदग्निः सिद्ध एव तमासादयेत् आसादनकाले प्रोक्षणकाले प्रोक्षयेत् ततोऽपूपयागस्थाने प्रजापतये स्वाहेति कालशाकं जुहुयात् शेषं समानं कालशाकालाभे वास्तुकमन्येद्युः पूर्ववदन्वष्टकाकर्म प्रौष्ठपद्या ऊर्ध्वं कृष्णाष्टम्यां चतुर्थी पित्र्या शाकाष्टका सा च प्रथमाष्टकावत् एतावा-

न्विशेषः चरुस्थालीद्वयं तंडुलानंतरं कालिकशाकमासादयेत् कालिकशाकचरुसंबंधिमासादनादि होमांतं कर्म प्राचीनावीती दक्षिणामुखः कुर्यात् । अन्यद्यज्ञोपवीती पूर्वाभिमुखकालिकशाकचरुसंबद्धं कर्म कृत्वा उदकमुपस्पृशेत् अपूपहोमस्थाने पितृभ्यः स्वाहेति शाकचरोरेकामाहुतिं जुहुयात् प्रातरन्वष्टकाकर्म पूर्ववत् ॥

इति पारस्करगृ० हरिहरभाष्ये तृ० काण्डे तृतीयाकंडिका ॥ ३ ॥

अथातः शालाकर्म ॥ १ ॥ पुण्याहे शालां कारयेत् ॥ ॥ २ ॥ तस्या अवटमभिजुहोत्यच्युताय भौमाय स्वाहेति ॥ ३ ॥ स्तंभमुच्छ्रयति इमामुच्छ्रयाभिभुवनस्य नाभिं वसोर्धाराम्प्रतरणीं वसूनाम् ॥ इहैव ध्रुवान्निमिनोमि शालां क्षेमे तिष्ठतु घृतमुक्षमाणा अश्वावती गोमती सूनृतावत्युच्छ्रयस्व महते सौभगाय आत्वाशिशुराक्रन्दत्त्वा गावो धेनवो वाश्यमानाः ॥ आत्वा कुमारस्तरुण आवत्सो जगदैः सह आत्वा परिस्रुतः कुम्भऽआदध्नः कलशैरुप ॥ क्षेमस्य पत्नी बृहती सुवासा रयिं नोधेहि सुभगे सुवीर्यम् ॥ अश्वावद्गोमदूर्जस्वत्पर्णांवनस्पतेरिव अभिनः पूर्वताꣳरयिरिदमनुश्रेयो वसान इति चतुरः प्रपद्यते ॥ ४ ॥ अभ्यंतरतोग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरतो उदपात्रं प्रतिष्ठाप्य स्थालीपाकꣳश्रपयित्वा निष्क्रम्य द्वारसमीपे स्थित्वा ब्रह्माणमामंत्रयते ब्रह्मन् प्रविशामीति ॥ ५ ॥ ब्रह्मानुज्ञातः प्रविशत्यम्प्रपद्ये शिवं प्रपद्यइति ॥ ६ ॥ आज्यꣳसꣳस्कृत्येहरतिरित्याज्या-

हुतर्हुत्वा परा जुहोति वास्तोष्पतेप्रतिजानीह्यस्मान्त्स्वावेशोऽअनमीवोभवानः । यत्त्वेमहेत्प्रतितन्नोजुषस्व शन्नो भवद्द्विपदे शं चतुष्पदे स्वाहा ॥ वास्तोष्पते प्रतरणो न एधि गयस्फानो गोभिरश्वोभिरिन्दो ॥ अजरासस्ते सख्ये स्याम पितेव पुत्रान्प्रतिनो जुषस्व स्वाहा । वास्तोष्पते शग्मयासर्ठसदा ते सक्षीमहिरण्मयागातुमत्या । पाहि क्षेम उत योगे वरन्नो यूयम्पात स्वस्तिभिः सदा नः स्वाहा । अमीवहा वास्तोष्पते विश्वा रूपाण्याविशन् ॥ सखा सुशेव एधि नः स्वाहेति ॥ ७ ॥ स्थालीपाकस्य जुहोति अग्निमिन्द्रं बृहस्पतिं विश्वान्देवानुपह्वये सरस्वतीं च वाजी च वास्तु मे दत्तवाजिनः स्वाहा ॥ सर्पदेवजनान्त्सर्वान् हिमवन्तर्ठसुदर्शनम् । वसुर्ठश्च रुद्रानादित्यानीशानं जगदै सह । एतान्सर्वान्प्रपद्येऽहं वास्तु मे दत्तवाजिनः स्वाहा । पूर्वाह्णमपराह्णं चोभे मध्यंदिना सह प्रदोषमर्द्धरात्रं च व्युष्टां देवीं महापथाम् । एतान्सर्वान्प्रपद्येऽहं वास्तु मे दत्तवाजिनः स्वाहा ॥ कर्त्तारं च विकर्त्तारं विश्वकर्माणमोषधीश्च वनस्पतीन् ॥ एतान्सर्वान्प्रपद्येहं वास्तु मे दत्तवाजिनः स्वाहा ॥ धातारं च विधातारं निधीनां च पतिर्ठसह । एतान्सर्वान्प्रपद्येहं वास्तु मे दत्तवाजिनः स्वाहा ॥ स्योनर्ठशिवमिदं वास्तु दत्तं ब्रह्म प्रजा-

पती सर्वाश्च देवताः स्वाहेति ॥ ८ ॥ प्राशनांते कार्ठस्ये संभारानोप्योदुंबरपालाशानि ससुराणि शाद्वलं गोमयं दधिमधुघृतं कुशान्यवार्ठश्चासनोप-स्थानेषु प्प्रोक्षेत् ॥ ९ ॥ पूर्वे संधावभिमृशति श्रीश्च त्वा यशश्च पूर्वे सन्धौ गोपायेतामिति ॥ १० ॥ दक्षिणे संधावभिमृशति यज्ञश्च त्वा दक्षिणा च दक्षिणे सन्धौ गोपायेतामिति ॥ ११ ॥ पश्चिमे संधावभिमृ-शति अन्नं च त्वा ब्राह्मणाश्च पश्चिमे संधौ गोपाये-तामिति ॥ १२ ॥ उत्तरे सन्धावभिमृशति ऊर्क्त्वा सूनृता चोत्तरे सन्धौ गोपायेतामिति ॥ १३ ॥ निष्क्रम्य दिश उपतिष्ठते केता च मा सुकेता च पुरस्ताद्गोपाये-तामित्यग्निर्वै केनादित्यः सुकेता तौ प्रपद्ये ताभ्यां नमोस्तु तौ मा पुरस्ताद्गोपायेतामिति ॥ १४ ॥ अथ दक्षिणतो गोपायमानं च मा ( रक्षमाणं ) च दक्षिणतो गोपायेतामिति ॥ १५ ॥ अथ पश्चात् दीदि-विश्च मा जागृविश्च पश्चाद्गोपायेतामित्यन्नं वैदीदिविः प्राणो जागृविस्तौ प्रपद्ये ताभ्यां नमोऽस्तु तोमापश्चा-द्गोपायेतामिति ॥ १६ ॥ अथोत्तरतः अस्वन्यश्च मानवद्राणश्चोत्तरतोगोपायेतामिति चंद्रमा वा अस्वप्नो-त्यहैवं गोपायमानर्ठरात्रीररक्षमाणाते प्रपद्ये ताभ्यां नमोस्तु ते मादक्षिणतो गोपायेतां वायुरनवद्राणस्तो प्रपद्ये ताभ्यां नमोस्तु तौ मोत्तरतो गोपायेतामिति

॥ १७ ॥ निष्ठितां प्रपद्यते धर्मस्थूणा राज्यर्ठं श्री स्तुपमहोरात्रे द्वारफलके इन्द्रस्य गृहा वसुमंतो वरूथिनस्तानहं प्रपद्ये सह प्रजया पशुभिः सह यन्मे किंचिदस्त्युपहूतः सर्वगणः सखायः साधुसंवृतः तां त्वा शालेऽरिष्टवीरा गृहानः संतु सर्वत इति ॥ ॥ १८ ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ १९ ॥ ४ ॥

( अथातः शालाकर्म ) अथ अष्टकाकर्मानंतरं यतः आवसथ्याधानादीनि शालाग्नौ साध्यानि अनुविहितानि शालाकरणं च नोक्तम् । अतो हेतो शालाकर्म शालाया गृहस्य क्रिया व्याख्यास्यते इति सूत्रशेषः ( पुण्याहे शालां कारयेत् ) पुण्यं शुभं मलमासबालवृद्धास्तमितगुर्वादित्यसिंहस्थगुरुक्षयमासदिनत्र्यहक्रूरग्रहाक्रांतयुक्तानक्षत्रादिदोषरहितं ज्योतिःशास्त्रादिनोक्तगृहारंभाविहितमासपक्षतिथिवारनक्षत्रयोगकरणमुहूर्त्तचंद्रतारावललग्नादिगुणान्वितम् । अहः पुण्याहं तस्मिन्पुण्याहे शालां गृहं कारयेत् निर्मापयीत । पुनः पुण्याहग्रहणमुदगयनशुक्लपक्षयोरनियमार्थं शालां कारयेदित्युक्तं तच्च शालाकरणं देशमंतरेण न संभवति इति सामान्यतो देशे प्राप्ते "यन्नाम्नातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधियत् । विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् " इति वचनात् पारस्कराचार्येणानुक्तमपि गोभिलगृह्यसूत्रोक्तदेशे विशेषम् । अविरोधात् अपेक्षितत्वाच्चात्र लिखामः । तद्यथा कीदृशे देशे शालां कारयेत् समे लोमशे अविभ्रंशिनि प्राचीनप्रवणे उदक्प्रवणे वा अक्षारकंटकिकटुकौषधिवति विप्रस्य गौरपांसौ क्षत्रियस्य लोहितपांसौ वैश्यस्य कृष्णपांसौ वास्तुशास्त्रमते वैश्यस्य पीतपांसौ शूद्रस्य कृष्णपांसौ स्थिरा श्रेष्ठा एकवर्णे अशुष्के अभूधरे मरौ निर्जले देशे ब्रह्मवर्चसकामस्य तृणयुक्ते पशुकामस्य मृदुतृणयुते शालासंमिते मंडलद्वीपसंमितं वा स्वयं खातश्च भवति वा यशस्कामस्य बलकामस्य प्रागू-

द्वारां पुत्रपशुकामस्योदग्द्वारां सर्वकामस्य दक्षिणद्वारां न प्रत्यग्द्वारां मुख्यद्वाररहितां पूर्वादितः प्रदक्षिणक्रमेणाश्वत्थप्लक्षवटोदुंबरवृक्षवर्जितं कारयेत् भवनस्य पूर्वादौ वटोदुंबराश्वत्थप्लक्षाः सार्वकामिकाः विपरीतास्त्वसिद्धिदाइति मत्स्यपुराणे तथा " कंटकीक्षीरवृक्षश्च आसन्नः सफलो द्रुमः । धनहानिं प्रजाहानिं कुर्वंति क्रमशस्तथा ॥ न छिंद्याद्यदितान्नंद्यानंतरे स्थापयेच्छुभान् । पुंनागाशोकबकुलशमीतिलकचंपकान् ॥ दाडिमीपिप्पलीद्राक्षा तथा कुसुममंडपम् ॥ जंबीरपूगपनसद्रुममंजरीभिर्जातीसरोजशतपत्रिकमल्लिकाभिः ॥ यन्नालिकेरकदलीदलपाटलाभिर्युक्तं तदत्र भवनं श्रियमातनोति॥" ( तस्या अवटमभिजुहोत्यच्युताय भौमाय स्वाहेति ) अत्रावटमित्येकवचनम् । अन्येषां त्रयाणामुपलक्षणार्थम् । खातम् अभिमुखेन जुहोति अच्युताय भौमाय स्वाहेति । अत्रावटमित्येकवचनम् अन्येषां त्रयाणामुपलक्षणार्थं संस्कार्यत्वाविशेषात् । गृहं संमार्ष्टीतिवदेकवचनं चत्वारोवटाः। कुतइति चेत् धवलगृहस्य स्तंभशालारूपस्य चतुर्षु कोणेषु चत्वारो मूलस्तंभा भवंति ते च शिलामुच्छ्रीयंते शिलाश्च अवटेस्वित्यत एव चत्वारः यतश्चतुर्षु कोणेषु आग्नेयादिषु चत्वारोवटा भवंति तेष्वन्येनैवाज्येन होमः स्तंभमुच्छ्रयतीमामुच्छ्रयामीत्यादिस्तंभमुच्छ्रयति उत्थापयति अवटे मिनोतीत्यर्थः । केन मंत्रेण इमामुच्छ्रयामीत्याश्रेयोवसानाइत्यनेन चतुरः ततोनेनैव मंत्रेण नैर्ऋत्यावटे वायव्यावटे चतुरः स्तंभानुच्छ्रयति इतरगृहेषु चतुर्षु कोणेषु शिलान्यासएव न भवति एभिर्मंत्रैः प्रपद्यंते यतः शालां प्रपद्यते प्रविशति अभ्यंतरतोग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरत उदपात्रं प्रतिष्ठाप्य स्थालीपाकंश्रपयित्वा निष्क्रम्य द्वारसमीपे स्थित्वा ब्रह्माणमामंत्रयते ब्रह्मन्प्रविशामीति ब्रह्मानुज्ञातः प्रविशत्यृचं प्रपद्ये शिवं प्रपद्य इति । अभ्यंतरतः अर्द्धनिष्पन्नायाः शालायामध्ये अग्निमावसथ्यम् उपसमाधाय पंचभूसंस्कारपूर्वकं स्थापयित्वा दक्षिणतो ब्रह्माणमुपेश्य उत्तरतः अग्नेरुत्तरप्रदेशे उदपात्रं जलपूर्णताम्रादिभाजनं प्रतिष्ठाप्य निधाय । अत्र पुनर्ब्रह्मोपवेशनवचनम्

उदपात्रप्रतिष्ठापनाऽवसरज्ञापनार्थं स्थालीपाकचरुꣳ श्रपयित्वा यथा-विधि पंक्त्या ब्रह्माणम् ऋत्विजम् आमंत्रयते संबोधयति कथं ब्रह्मन्प्र-विशामेति आमंत्रितेन ब्रह्मणा प्रविशस्वेत्यनुज्ञातः प्रपूतः प्रविशति शालां प्रपद्ये ऋतं प्रपद्ये शिवं प्रपद्यइति मंत्रेण आज्यꣳसंस्कृत्येहरतिरित्याज्या-हुतीर्हुत्वा पराजुहोति वास्तोष्प इत्यादि । अत्र प्राप्तमप्याज्यसंस्कारवि-धानम् आघारादर्वाक् इहरतिरिति आज्यसंस्कारानंतरं पर्युक्षणांते इहरतिहरमध्वग्नि धृतिस्वाहेत्येकाम् उपसृजामित्यादि सुदीधरत्स्वाहेति द्वितीयामाहुतिं जुहोति वास्तोष्पत इति चतसृभिर्ऋग्भिरपराः प्रत्यृच-वतस्त आज्याहुतीर्जुहोतितत आघारावाज्यभागौस्थालीपाकस्य जुहोति अग्निमिंद्रमित्यादि । ततःस्थालीपाकस्य चरोरग्निमिंद्रमित्यादिभिः षड्भि-र्मंत्रैः प्रतिमंत्रं मंत्राहुतीर्जुहोति प्राशनांते कांꣳस्ये संभारानोप्योदुंबरपला-शानि ससुराणि शाड्वलं गोमयं दधि मधु घृतं कुशान् यवांश्चासनो-पस्थानेषु प्रोक्षेत् ततः स्विष्टकृदादिसंस्रवप्राशनावसानेकांस्ये कांस्यमये पात्रे संभारान् वक्ष्यमाणानोप्य कृत्वा औदुंबरपत्राणि ससुराणि सक्षीराणि शाड्वलं दूर्वां गोमयम् आरोगिणी यदि गौः सकृत् दधि मधु घृतं यवान् निगदव्याख्यातान् आसनानि च उपस्थानानि च आसनो-पस्थानानि वास्तुशास्त्रोपदिष्टानि प्रोक्षेत् अभिषिंचेत् इत्यर्थः । अत्र आ-सनानि नागदंतादीनि स्थानान्युपस्थानानि देवतास्थानानि पूर्वे संधाव-भिमृशति श्रीश्चत्वे इति । ततःशालायाः पूर्वे संधौ अभिमृशति पूर्वसंधिप्र-वेशम् आलभते श्रीश्चत्वेति मंत्रेण एवं दक्षिणे संधौ यज्ञस्यत्वेति मंत्रेण तथैव पश्चिमे संधौ अन्नंचत्वेति तद्वदुत्तरे अर्कत्वेति निष्क्रम्य दिश उ-पतिष्ठते । एवं शालायाः पूर्वाभिसंधि अत्र अभिमर्शनं कृत्वा बहिर्नि-ष्क्रम्य दिशः प्राचीप्रमुखाश्चतस्रः केता च मासुकेताचेत्यादिभि-श्चतुर्भिर्मंत्रैः प्रदक्षिणक्रमेण प्रतिमंत्रं तूपतिष्ठते स्तौति निष्ठितांप्रप-द्यते धर्मस्थूणेति निष्ठितां निर्मितां संपूर्णामिति यावत् प्रपद्यते प्रवि-शति धर्मस्थूणेत्यादिना सतुर्वसत् इत्यंतेन मंत्रेण । ततो ब्राह्मणभोजन-मिति सूत्रार्थः ॥ ॥ अथ प्रयोगपद्धतिर्लिख्यते ॥

अथ शालाकर्मोच्यते । तत्र पुण्याहे मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा पूर्णाहुतिवदाज्यं संस्कृत्य स्तंभस्थानावटेषु चतुर्षु प्रत्यवटमाग्नेयकोणादारभ्य अच्युताय भौमायेति प्रत्याहुतित्यागः । अथ होमक्रमेण अवटेषु तूष्णीं शिलां स्थापयित्वा तदुपरि इमामुच्छ्रयामी-यादिना मंत्रेण श्रेयोऽवसान इत्यंतेन इमामुच्छ्रयामि भुवनस्य नाभिं वसोर्द्धारां प्रत्युत्तरणीं वसूनाम् इहैव ध्रुवां निमिनोमि शालां क्षेमे तिष्ठतु घृतमुक्षमाणाम् अश्वावती गोमती सूनृतावत्युच्छ्रयस्व महते सौभगाय आत्वाशिशुराक्रंदत्वा गावोधेनवो वश्यमानाः आत्वा कुमा-रस्तरुण आवत्सोजगदैःसह आत्वापरिस्रुतः कुंभआदध्नः कलशैरुप क्षेमस्य पत्नीबृहती सुवासा रयिंनोधेहि सुभगे सुवीर्यम् अश्वावद्गो-मन्नदूर्जस्वत्पर्णं वनस्पतेरिव अभितः पूर्यताꣳरयिदिदमनुश्रेयोवसान इत्यनेन मंत्रेण होमक्रमेणैव चतुर्षु अवटेषु चतुरः स्तंभानुच्छ्रयति मिनोति स्तंभाभावे अनेनैव मंत्रेण प्रत्यवटं शिलां स्थापयेत् अर्द्ध-निष्पन्नायां शालायां तन्मध्यप्रदेशे पंचभूसंस्कारपूर्वकम् आवसथ्याग्निं स्थापयित्वा ब्रह्माणमुपवेश्य उत्तरतउदपात्रं प्रतिष्ठाप्य प्रणीताप्रणयनं विधाय कुशकंडिकापूर्वकं चरुं श्रपयित्वा प्रोक्षण्युत्पवनांते बहिर्निष्क्रम्य द्वारसमीपे गृहाभिमुखं स्थित्वा ब्रह्मन् प्रविशामीति ब्रह्माणमामंत्र्य प्रवि-शस्वेति ब्रह्मणानुज्ञातः ऋतंप्रपद्ये शिवंप्रपद्य इति मंत्रेण शालायां प्रवि-शेत् अथ स्वासने उपविश्य उपयमनकुशानादाय समिदाधानपर्युक्षणानि कृत्वा इहरतिरिहरमध्वमिहधृतिरिहस्वधृतिः स्वाहेति आज्याहुतिं जुहु-यात् इदमग्नये इति त्यागं विधाय उपसृजं धरुणं मात्रेधरुणोमातरंधयन् रायस्पोषमस्मासुदीधरत्स्वाहेति मंत्रेण पुनर्जुहुयात् इदमग्नये अपरा-श्चतस्रआहुतयः ॥ वास्तोष्पतेप्रतिजानीह्यस्मान्स्वावेशोअनमीवोभ-वानः । यत्त्वेमहेप्रतितन्नोजुषस्वशन्नोभवद्विपदेशंचतुष्पदे स्वाहा । इदं वास्तोष्पतये १ वास्तोष्पतेप्रतरणोनएधिगयस्फानोगोभिरश्वेभिरिंदो । अजरासस्तेसख्येस्यामापितेव पुत्रान्प्रतितनोजुषस्व स्वाहा इति द्वितीयाम् इदं वास्तोष्पतये २ वास्तोष्पते शग्मयासꣳसदातेस-

क्षौमहिरण्मयागातुमत्या । पाहिक्षेमउतयोगेवरन्नो यूयंपातस्वस्तिभिः सदानःस्वाहेति तृतीयाम् इदं वास्तोष्पतये ३ अमीवहावास्तोष्पतेविश्वारूपाण्याविशन् । सखासुशेव एधिनः स्वाहेत्यनेन चतुर्थीं जुहुयात् । इदं वास्तोष्पतय इति चतसृषु त्यागः ॥ ततः अघारावाज्यभागौ हुत्वा चरुणा अग्निमिंद्रम् इत्यादिभिः षड्भिर्मंत्रैः षडाहुतीर्जुहुयात् तद्यथा—अग्निमिंद्रं बृहस्पतिं विश्वांश्च देवानुपह्वयेसरस्वतीं च वाजिनीं च वास्तुमेदत्तवाजिनःस्वाहा । इदमग्नये इंद्राय बृहस्पतये विश्वेभ्यो देवेभ्यः सरस्वत्यै वाज्यै च १ सर्पदेवजनान् सर्वान् हिमवंतंठेसुदर्शनं वसूंश्चरुद्रानादित्यानीशानं जगदैः सह एतान्सर्वान् प्रपद्येहं वास्तुमेदत्तवाजिनः स्वाहा । इदं सर्पदेवजनेभ्योहिमवते सुदर्शनाय वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्य ईशानाय जगदेभ्यश्च २ पूर्वाह्णमपराह्णं चोभौमध्यंदिनासहप्रदोषमर्धरात्रं चव्युष्टांदेवीं महापथां एतान्सर्वान् प्रपद्येहं वास्तुमे दत्तवाजिनः स्वाहा ॥ इदं पूर्वाह्णाय अपराह्णाय मध्यंदिनाय प्रदोषायार्द्धरात्राय व्युष्टायै देव्यै महापथायै च ३ कर्त्तारंचविकर्त्तारं विश्वकर्माणमोषधीश्चवनस्पतीन् एतान्सर्वान्प्रपद्येहं वास्तु मे दत्तवाजिनः स्वाहा ॥ इदं कर्त्रे विकर्त्रे विश्वकर्मणे ओषधीभ्यो वनस्पतिभ्यश्च ४ धातारं च विधातारं निधीनां च पतिंठे [illegible] । एतान्सर्वान्प्रपद्येहं वास्तुमे दत्तवाजिनः स्वाहा ॥ इदं धात्रे विधात्रेनिधीनां पतये च ५ स्योन ९ शिव मिदंवास्तुदत्तं ब्रह्म प्रजापती सर्वाश्च देवताःस्वाहा ॥ इदं ब्रह्मणे प्रजापतये सर्वाभ्योदेवताभ्यश्च ६ ततः स्थालीपाकेन स्विष्टकृद्धोमं निदध्यात् ततो महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यांतानवाज्याहुतीर्हुत्वा संस्रवप्राशनं ब्रह्मणे दक्षिणां दत्त्वा कांस्यपात्रे अनुपहते सक्षीराण्यौदुंबरपत्राणि शाद्वलं गोमयं दधिमधुघृतयवांश्च संभारान्कृत्वा आसनानि नागदंतादीनि उपस्थानानि प्रोक्ष्य देवतास्थानानि तैः संभारैः । अथ पूर्वे संधौ—श्रीश्च त्वा यशश्च संधौ गोपायेताम् इति मंत्रेण अभिमर्शनं करोति ततो दक्षिणे संधौ—यज्ञस्य त्वा दक्षिणाश्च दक्षिणे संधौ गोपायेतामिति । अनंतरं पश्चिमे संधौ अन्नं च त्वा ब्राह्मणाश्च । पश्चिमे

संधौ गोपायेतामिति अथोत्तरसंधौ ऊर्क्चासूनृताश्चउत्तरे संधौ गोपायेतामिति ॥ अथ गृहान्निष्क्रम्य वक्ष्यमाणैः मंत्रैः यथालिंगं दिश उपतिष्ठते । केताचमासुकेताच पुरस्ताद्गोपायेतामित्यग्निर्वैकेतादित्यः सुकेतातौप्रपद्येताभ्यांनमोस्तु तौ मापुरस्ताद्गोपायेतामिति मंत्रेण प्राचीं दिशमुपस्थाय । अथ दक्षिणतः गोपायमानं च रक्षमाणा च दक्षिणतोगोपायेतामिति दक्षिणां दिशमुपस्थाय पश्चिमां दीदिविः त्यहर्वै गोपायमानꣳरात्रीरक्षणा तौ प्रपद्ये ताभ्यां नमोस्तु ते मा दक्षिणतोगोपायेतामिति प्राणोजागृविस्तौ प्रपद्ये ताभ्यां नमोस्तु ते मा पश्चाद्गोपायेतामिति मंत्रेणोपस्थाय । अथोत्तरम् अस्वप्नश्च प्राणवद्रागश्चोत्तरतोगोपायेतामिति चंद्रमा वा अस्वप्नोवायुरनवद्राणस्तौ प्रपद्ये ताभ्यां नमोस्तु तौ मोत्तरतोगोपायेतामिति मंत्रेण उपतिष्ठते । ततः समाप्तायां शालायां ज्योतिर्विदुपदिष्टे पुण्येहनि प्रवेशे नववेश्मन इति वचनात् मातृपूजाभ्युदयिके विधाय ब्राह्मणैः कृतस्वस्त्ययनोमंगलतूर्यगीतशांतिपाठेन सजलकलशे ब्राह्मणपुरःसरः शुक्लमाल्यानुलेपनस्ताद्दशसकलपुत्रपौत्रादिसमेतः सुशकुनसूचिताभ्युदयः तोरणाढ्यां शालां द्वारेण प्रविशति धर्मस्थूणाराजꣳश्रीस्तूपमहोरात्रे द्वारफलके इंद्रस्य ग्रहावसुमंतो वरूथिनस्सानहं प्रपद्ये सह प्रजया सह पशुभिर्यन्मे किंचिदस्युपहतः सर्वगणः सखायः साधुसंवृतस्तां त्वा शालेरिष्टवीरान् गृहांतः संतु सर्वतः इत्यनेन प्रविशेत् ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ इति शालाकर्म ॥

इति पारस्करगृह्यसूत्रे हरिहर० तृतीयकाण्डे चतुर्थीकण्डिका ॥ ४ ॥

अथातोमणिकावधानम् ॥ १ ॥ उत्तरपूर्वस्यां दिशि यूपवदवटं खात्वा कुशानास्तीर्याक्षतानरिष्टकाꣳश्चान्यानि चाभिमंगलानि च तास्मिन् मिनोति मणिकꣳसमुद्रोसीति ॥ २ ॥ अपआसिंचाति आपोरेवतीः क्षयथाहि वस्वः क्रतुं च भद्रं बिभृथामृतंच रायश्च स्थ स्वपत्यस्य

पत्नी सरस्वती तद्गृणते वयोधादिति ॥ ३ ॥ आपोहिष्ठेति च तिसृभिः ॥ ४ ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ५ ॥ ५ ॥

( अथातो मणिकावधानम् ) अथ शालाकर्मानंतरं यतः शालायां मणिकेन भवितव्यम् अतः मणिकावधानं व्याख्यास्यते ( उत्तरपूर्वस्यां दिशि यूपवदवटं खात्वा कुशानास्तीर्याक्षतानरिष्टकांश्चान्यानि चाभिमंगलानि च तस्मिन् मिनोति मणिकꣳ समुद्रोसीति ) तत्र शालायाम् उत्तरपूर्वस्याम् ऐशान्यां दिशि यूपवत् अग्न्यादानपरिलेखपूर्वकमवटं मणिकबुध्नावस्थानपर्याप्तं गर्तस्य खात्वा निखायांततः प्रांचः पांसूनपोह्यावटस्योपरि प्रागग्रान् दीर्घान् कुशानास्तीर्य कृत्वा अक्षतान्यवान् अरिष्टकान् अरिष्टफलानि अन्यानि च मंगलानि षड्विवृद्धिसिद्धयर्थकादीनि ओप्य चकारः समुच्चयार्थः तास्मिन्नवटे मणिकम् उदकधानीं मिनोति स्थापयति समुद्रोसिनभस्वानार्द्रदानुः शंभूरित्येतावता मंत्रेण ( अप आसिंचत्यापोरेवतीः क्षयथाहिवस्वः क्रतुं च भद्रं बिभृथामृतं च रायश्च स्थ स्वपत्यस्य पत्नीः सरस्वतीतद्गृणते वयोधादिति ) तस्मिन्मणिके अपोउदकं नद्यादेः अशूद्राहृतम् आसिंचाति आपोरेवतीरिति मंत्रेण प्रक्षिपाति ( आपोहिष्ठेति च तिसृभिः आपोहिष्ठामयोभुवइत्यादिभिस्तिसृभिर्ऋग्भिः पुनर्मणिके सकृदप आसिंचाति ततो ब्राह्मणभोजनम् ) अथ पद्धतिः ततो मणिकावधाननिमित्तमातृपूजापूर्वकम् आभ्युदयिकं श्राद्धंकृत्वा अग्नेरीशानप्रदेशे देवस्यत्वासवितुःप्रसवेश्विनो र्बाहुभ्यांपूष्णोहस्ताभ्याम् आददे नार्यसीति मंत्रेणाग्निमादाय इदम हꣳ रक्षसां ग्रीवाअपि कृन्तामीत्यवटं भांडानुमानं परिलिख्य उदकस्पर्शं कृत्वा खात्वा प्रत्यंचः पांसूनपास्य कुशानास्तीर्य अक्षतान् अरिष्टकान् ऋद्धिवृद्धिहरिद्रादूर्वादिमंगलद्रव्यं निक्षिप्य तदुपरि समुद्रोसि नभस्वानार्द्रदानुः शंभुरित्येतावता मंत्रेण मणिकमवटे अवधाय आपो रेवतीःक्षयथाहिवस्वः क्रतुं च भद्रं बिभृथामृतं च । रायश्चस्थ स्वपत्यस्य पत्नीः सरस्वती तद्गृणते वयोधाइत्यंतेन मंत्रेण आपोहिष्ठा-

मयोभुवइत्यादितृचेन च मणिके अपआसिंचाति ब्राह्मणमेकं च भोज-येदिति मणिकावधानम् ॥

इति पारस्करगृ० हरिहर० तृतीयकांडे पञ्चमीकंडिका ॥ ५ ॥

अथातः शीर्षरोगभेषजम् ॥ १ ॥ पाणी प्रक्षाल्य भ्रुवौ विमार्ष्टि चक्षुर्भ्याᳬ श्रोत्राभ्यां गोदानाच्छुबुकादधि ॥ यक्ष्मᳬ शीर्षण्यᳬ रराटाद्विवृहामीममिति ॥२॥ अर्धंचेद-वभेदकविरूपाक्षः श्वेतपक्षोमहायशाः अथो चित्रपक्षः शिरो मास्याभिताशीरिति ॥ ३ ॥ क्षेम्योह्येवभवति ॥४॥ ६ ॥

( अथातः शीर्षरोगभेषजम् ) अथ मणिकावधानानंतरं शिरोरोग-वान् किंचित्कर्म कर्तुं न शक्नोति अतः शीर्षणि मूर्धनि रोगस्तस्य भेषजं प्रतीकारः व्याख्यास्यते ( पाणी प्रक्ष्याल्य भ्रुवौ विमार्ष्टि चक्षुर्भ्याᳬ श्रोत्राभ्यां गोदानाच्छुबुकादधि यक्ष्मᳬ शीर्षण्यᳬ रराटाद्वि-वृहामीममिति ) यदि स्वस्य परस्य वा शिरसि पीडा भवति तत्र पाणी स्वकीयौ हस्तौ प्रक्षाल्य अद्भिरवनेनिज्य भ्रुवौ युगपत्ताभ्यां पाणिभ्यां विमार्ष्टि प्रोक्षति अन्यस्य वा स्वयं करोति चक्षुर्भ्यां श्रोत्राभ्यां गोदा-नाच्छुबुकादधियक्ष्मᳬ शीर्षण्यᳬ रराटाद्विवृहामीममित्यनेनमंत्रेण ( अर्द्धं चेदवभेदकविरूपाक्षः श्वेतपक्षोमहायशाः अथोचित्रपक्षः शिरोमास्या-भिताशीरिति ) अर्द्धं चेत् शीर्षं व्यथते तदा पूर्ववत् पाणी प्रक्षाल्य दक्षिणेन पाणिना यदि शिरसो दक्षिणभागे रुक् तदा दक्षिणं वामे वामम् अवभेदकविरूपाक्षः श्वेतपक्षो महायशाः अथो चित्रपक्षः शिरोमास्याभिताप्सीरित्यनेन मंत्रेण एकां भ्रुवं विमार्ष्टि ( क्षेम्योह्येव भवति ) हि स्फुटम् एवं कृते क्षेम्यः शिरोरोगरहित एव भवति ॥

इति पारस्करगृ० हरिहर० तृतीयकाण्डे षष्ठीकण्डिका ॥ ६ ॥

उतूलपरिमेहः ॥ १ ॥ स्वपतोजीवविषाणे स्वमूत्रमासिच्या-

पसलवित्रिः परिषिंचन्परीयात् परित्वागिरेरहंपरिमातुः परिस्वसुः परिपित्रोश्च भ्रात्रोश्च सखिभ्यो विसृजाम्यहम् ॥ उतूलपरिमीढोसिपरिमीढःक्वगमिष्यसीति ॥ २ ॥ सयदि भ्रम्याद्दावाग्निमुपसमाधाय घृताक्तानि कुशेंड्वानि जुहुयात् परित्वाह्वलनोह्वलनिवृत्तेन्द्र वीरुधः ॥ इन्द्रपाशेन छित्वा मह्यमुक्त्वान्यमानयेदिति ॥ ३ ॥ क्षेम्योह्येव भवति ॥ ४ ॥ ७ ॥

( उतूलपरिमेहः ) उतूलस्य दुर्विनीतस्य दासस्य; परिसमंतात् मेहः सेवनं वशीकरणं कर्म कथ्यते तथा ( स्वपतो जीवविषाणे स्वं मूत्रमासिच्यापसलवित्रिः परिषिंचन्परीयात्परित्वागिरेरहं परिमातुः परिस्वसुः परिपित्रोश्च भ्रात्रोश्च सखिभ्योविसृजाम्यहम् उतूलपरिमीढोसि परिमीढः क्वगमिष्यसीति ) ततः सदासः यदा स्वपिति तदा गवादेः पशोर्जीवतः विषाणे शृंगे स्वं मूत्रम् आसिच्य कृत्वा तस्य स्वपतः अपसलवित्रिः अप्रादक्षिण्येन विषाणस्थं मूत्रं परिसमंतात् सिंचन् उक्षन् त्रींस्त्रीन्वारान्परीयात् परिभ्रमेत् परित्वा गिरेरहं परिमातुः परिस्वसुः परिपित्रोश्च भ्रात्रोश्च सखिभ्योविसृजाम्यहम् उतूलपरिमीढोसि परिमीढः क्व गमिष्यसीत्यननेन मंत्रेण ( सयदि भ्राम्यद्दावाग्निमुपसमाधायघृताक्तानि कुशेंड्वादीनि जुहुयात् परित्वाह्वलनोह्वलनिवृत्तेंन्द्रवीरुधइंद्रपाशेनछित्वा मह्यमुक्त्वामानयेदिति ) सदासः यदि अस्मिन्कर्मणि कृतेपि भ्रम्यात् स्वेच्छया विचरेत्तदा तद्वश्यार्थमिदं कर्म कुर्यात् तथा पंचभूसंस्कारपूर्वकं दावाग्निं वनदहनं स्थापयित्वा ब्रह्मोपवेशनादिपर्युक्षणांते आघारावाज्यभागौ महाव्याहृतिसर्वप्रायश्चित्तप्राजापत्यस्विष्टकृदंताश्चतुर्दशाहुतीर्हुत्वा कुशेंड्वानि जुहुयात् कुशानाम् इंड्वानि कुंडलाकाराणि पत्राणि घृताक्तानि त्रीणि परत्वाह्वलइत्यादिना अथाब्यमानयेदित्यनेन मंत्रेण सकृदेव जुहुयात् इदमिंद्रायेति त्यागः ततः

संस्रवप्राशनं ब्रह्मणे दक्षिणादानांतं कुर्यात् ( क्षेम्यो ह्येव भवति ) अस्मिन् कर्मणि कृते हि स्फुटं क्षेम्यः वश्यः दास एव भवति संपद्येत॥ इत्युतूलदासवश्यकर्म ॥

इति पारस्करगृह्यसूत्रे हरिह० तृतीयकांडे सप्तमी कण्डिका ॥ ७ ॥

शूलगवः ॥ १ ॥ स्वर्ग्यः पशव्यः पुत्र्यो धन्यो यशस्य आयुष्यः ॥ २ ॥ औपासनमरण्यꣳ हृत्वा वितानꣳ साधयित्वा रौद्रं पशुमालभेत ॥ ३ ॥ साण्डम् ॥ ४ ॥ गौर्वाशब्दात् ॥ ५ ॥ वपाꣳश्रपयित्वा स्थालीपाकमिश्राण्यवदानानि च रुद्राय वपामन्तरिक्षाय वसाꣳ स्थालीपाकमिश्राण्यवदानानि जुहोत्यग्नये रुद्राय शर्वाय पशुपतये उग्रायाशनये भवाय महादेवायेशानायेति ॥ ६ ॥ वनस्पतिः ॥ ७ ॥ स्विष्टकृदंते ॥ ८ ॥ दिग्व्याघारणम् ॥ ९ ॥ व्याघारणांते पत्नीः संयाजयंतीन्द्राण्यै रुद्राण्यै शर्वाण्यै भवान्या अग्निं गृहपतिमिति ॥ १० ॥ लोहितं पलाशेषु रुद्राय सेनाभ्यो बलिꣳ हरति यास्ते रुद्र पुरस्तात्सेनास्ताभ्य एष ते बलिस्ताभ्यस्ते नमः यास्ते रुद्र दक्षिणतः सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमः यास्ते रुद्र पश्चात्सेनास्ताभ्यएष बलिस्ताभ्यस्ते नमः यास्ते रुद्रोत्तरतः सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमः यास्ते रुद्रोपरिष्टात्सेनास्ताभ्य एषबलिस्ताभ्यस्ते नमः यास्ते रुद्राधस्तात्सेनास्ताभ्यएष बलिस्ताभ्यस्ते नम इति ॥ ११ ॥ ऊवध्यं

लोहितलिप्तमग्नौ प्रास्यत्यधो वा निखनंति ॥ १२ ॥ अनुवातं पशुमवस्थाप्य रुद्रैरुपतिष्ठते प्रथमोत्तमाभ्यां वानुवाकाभ्याम् ॥ १३ ॥ नैतस्य पशोर्ग्राममठंहरंति ॥ १४ ॥ एतेनैव गोयज्ञो व्याख्यातः ॥ १५ ॥ पायसेनानर्थलुप्तः ॥ १६ ॥ तस्य तुल्यवयागौर्दक्षिणा ॥ १७ ॥ ८ ॥

( शूलगवः ) स्वर्ग्यः पशव्यः पुत्र्यो धन्यो यस्य आयुष्यः अथ स्वर्गादिकामस्य शूलगवाख्यं कर्म यागविशेषमनुविधास्यन्नाह शूलगवइति । सच स्वर्ग्यः स्वर्गाय हितः पशव्यः पशुभ्यो हितः पुत्र्यःपुत्रेभ्यो हितः धन्यः धनाय हितः यशस्यः यशसे हितः आयुष्यः आयुषे हितः अयमर्थः यदा यजमानः स्वर्गपशुपुत्रधनयशआयुष्याद्यन्यतमकामो भवति तदाऽनेन शूलगवाख्येन यजेत अनेककामाना युगपदुत्पत्त्यसंभवात् ( औपासनमरण्यठंहृत्वा ) तत्र वितानं त्रेताग्निविन्यासं साधयित्वा शुल्बोक्तप्रकारेण विरचय्य रुद्रं रुद्रो देवता अस्येति रौद्रस्तं रौद्रं पशुं छागम् आलभेत संज्ञपयाति कथंभूतं (सांडं) सह अंडाभ्यां वर्त्तते इति अनपुंसकमित्यर्थः (गौर्वाशब्दात्) वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ नैव छागः पशू रौद्रः अपि तु सांडो गौः कुतः शब्दात् शूलगव इत्येतस्माच्छब्दात् ( वपाठंश्रपयित्वा स्थालीपाकमिश्राण्यवदानानि च रुद्राय वपामंतरिक्षायवसाठंस्थालीपाकमवदानानि जुहोति अग्नये ) इत्यादि वपां पक्त्वा स्थालीपाकम् अवदानानि च हृदयादीनि सहैव श्रपयित्वा ननु पशुतंत्रे विहृत्य शामित्रेग्नौऽवदानं श्रपणं वपाश्रपणं चाहवनीये दृष्टम् अत्र तन्माभूदिव वपाठंश्रपयित्वा स्थालीपाकमिश्राण्यवदानानि सह श्रपणमुच्यते रुद्राय वपामंतरिक्षाय वसां तत्र रुद्राय वपां जुहोति अंतरिक्षाय वसां जुहोत्यध्याहारः स्थालीपाकमिश्राण्यवदानानि जुहोत्यग्नय इत्यादि अवदानहोमावसरे हृदयादीन्यवदानानि स्थालीपाकेन चरुणा मिश्राणिसंयुतानि जुहोति अग्नौ प्रक्षिपति नवकृत्वोऽग्नये स्वाहे-

त्यादिभिर्वक्ष्यमाणैर्नवभिर्मंत्रैः ( अग्नये रुद्राय शर्वाय पशुपतये उग्रायाशनये भवाय महादेवाय ईशानायेति वनस्पतिस्विष्टकृदंते दिग्व्याघारणं वनस्पतिश्च स्विष्टकृच्च वनस्पतिस्विष्टकृतौ तयोर्वनस्पतिस्विष्टकृतोरंते व्याघारणं कर्त्तव्यं तत्र व्याघारणं दिशां वसया कुर्यात् तत्र वनस्पतिहोमः स्विष्टकृद्धोमादर्वाक् पृषदाज्येन भवति पशौ तथा दृष्टत्वात् स्विष्टकृद्धोमश्च सर्वावदानपक्षे त्र्यंगेभ्यः असर्वावदानपक्षे त्र्यंगेभ्यएवावशिष्टेभ्यः अत्र सूत्रे व्याघारणमेव निबद्धं तत्र द्रव्यदेवतापेक्षायां सर्वपशुप्रकृतिभूताग्निषोमीये दर्शनात् वसाद्रव्यं दिशोदेवव्याघारणधर्मतया लभ्यते ( व्याघारणांते पत्नीः संयाजयंतीन्द्राण्यै रुद्राण्यै शर्वाण्यै भवान्याअग्निं गृहपतिमिति ) व्याघारणस्य दिशामभिघारणस्य अंतेऽवसाने पत्नीः पंचवक्ष्यमाणाः संयाजयंति जायापत्यापश्वंगेन कथमिन्द्राण्या इत्यादिभिः पंचभिर्मंत्रैः स्वाहाकारांतैः प्रतिमंत्रं ( लोहितं पालाशेषु कूर्चेषु रुद्राय सेनाभ्यो बलिꣳहरति यास्तेरुद्रेत्यादि ) ततो महाव्याहृत्यादिहोमांते लोहितं तस्यैव पशो रुधिरं पालाशेषु पलाशपत्रेषु कूर्चेषु आसनेषु प्राक्संस्थेषु उदक्संस्थेषु वा रुद्राय सेनाभ्यः रुद्राय देवतायै सेनारुद्राय सेनाः अलुक्समासः ताभ्योबलिमुपहारं हरति ददाति यास्तइत्यादिभिः षड्भिर्मंत्रैः षट्सु पलाशकूर्चेषु प्रतिमंत्रं प्रत्येकम् ( ऊवध्यं लोहितलिप्तमग्नौ प्रास्यति अधोवा निखनाति ) ऊवध्यं पुरीषाधानी पोटीतिप्रसिद्धं लोहितेन रक्तेन लिप्तं संसृष्टं लोहितलिप्तम् अग्नौ आहवनीये प्रास्यति प्रक्षिपति वा अधः भूमौ निखनति निदधाति ( अनुवातं पशुमवस्थाप्य रुद्रैरुपतिष्ठते प्रथमोत्तमाभ्यां वानुवाकाभ्याम् ) अनुवातमनुलक्ष्यीकृत्य वाताभिमुखमित्यर्थः पशुम् अवशिष्टं पशुशरीरम् अवस्थाप्य निधाय रुद्रैर्नमस्तइत्यध्यायेनाम्नातैः उपतिष्ठते यद्वा प्रथमोत्तमाभ्यां मंत्रसमुदायाभ्यां प्रथमोनुवाकः नमस्तइत्यारभ्य षोडशर्चः उत्तमः अंतिमः द्रापे अंधसस्पत इत्यारभ्य विंशतिकंडिकात्मकः ( नैतस्य पशोर्ग्रामꣳहरंति ) एतस्यरौद्रस्य पशोर्मांसं ग्रामं न हरंति ग्रामं प्रति न नयंति

याज्ञिकाः किंतु अरण्यएवोत्सृजंति ( एतेनैव गोयज्ञोव्याख्यातः ) एतेनैव शूलगवोऽनेनैव गोयज्ञोगोयज्ञनामधेयोयागः व्याख्यातः कथितः तत्र द्रव्यविशेषमाह ( पायसेनानर्थलुप्तः ) पायसेन पयसा संसिद्धेन चरुणा अनर्थलुप्तः शूलगवप्रधानदेवताहोमलोपरहितः ( तस्य तुल्यवयागौर्दक्षिणा ) तस्य पशोः तुल्यवया शूलगवपशोः वयसा तुल्यं समं वयोजन्मातिक्रांतकालोयस्य गौः सतुल्यवयागो-पुंगवः दक्षिणा परिक्रयद्रव्यं ब्रह्मणे देयमिति सूत्रार्थः॥ अथ प्रयोगः॥ स्वर्गपशुपुत्रधनयशआयुष्कामानां शूलगवपशुबंधोविहितः तत्र मातृ-पूजापूर्वकमाभ्युदायिकं श्राद्धं कृत्वा औपासनाग्निमादायारण्यं गच्छेत् तत्र शुचौ देशे गार्हपत्यायतनं सप्तविंशत्यंगुल्यं वृत्तं विधाय तन्मध्य-निखातशंकोः अष्टौ एकादश द्वादश वा स्वकीयानि पदानि प्राचीं गत्वा तदंते शंकुं निखाय तयोः शंकोः उभयतः पाशां रज्जुं प्रसार्या-हवनीयायतनं रचयेत् तद्यथा “ यावत्प्रमाणा रज्जुः स्यात्तावानेवागमो भवेत् । आगमार्द्धे च शंकुः स्यात्तदर्द्धे च निरंछनम् ” इति शुल्ववच-नानुसारेण अत्रायं रचनाप्रकारः पूर्वस्माच्छंकोः द्वादशांगुष्ठपर्वपरि-मितं देशं पूर्वतः पश्चिमतश्च परित्यज्य तत्र शंकुद्वयं निखाय चतुर्विंश-त्यंगुलां रज्जुं परिमाय तावतीमेवमधिकां गृहीत्वा उभयतः पाशौ कृत्वा रज्जोरागमार्धे शंकुस्थानं सूत्रादिनांकयित्वा अपरागमार्द्धे निरं-छनम् आकर्षणसूत्रगुणमोप्य पूर्वार्द्धापरार्द्धयोः शंकोः तस्यारज्ज्वाः पाशद्वयं निक्षिप्य निरंछेन गुणेन दक्षिणतआकृष्य शंकुस्थाने शंकुं निखाय पुनस्तामेव रज्जुमुत्तरतोनीत्वा तथैवाकृष्य शंकुस्थाने अपरं शंकुं निहन्यात् अथ रज्ज्वाः पाशौ परिवर्त्य पूर्ववत् निरंछनगुणेन दक्षिणतआकृष्य शंकुस्थाने शंकुं निखाय पुनस्तामेव रज्जुमुत्तरतो नी-त्वा तथैवाकृष्य शंकुस्थाने शंकुं निहन्यात् एवं चतुरस्रं चतुर्विंशत्यं-गुलायामविस्तारमाहवनीयायतनं संपद्यते ततोगार्हपत्याहवनीयांत-रालसंमितां रज्जुं षड्गुणां सप्तगुणां वा विधाय षष्ठांशं सप्तमं वा तत्राधिकं निक्षिप्य प्रसार्य त्रिगुणीकृत्य अपरवितृतीये शंकुस्थानज्ञाना-

र्थमंकयित्वा गार्हपत्याहवनीयमध्यगतयोः शंक्वोः पाशौ प्रतिमुच्यागार्हपत्यायतनात् दक्षिणतआकृष्य अपरवितृतीयके शंकुं निखाय तस्मिञ्छंकौ अन्यरज्जुपाशं प्रतिमुच्य षोडशांगुलानि परिमाय वृत्तमंडलं विरच्य तन्मध्यशंकोश्चत्वार्यंगुलान्युत्तरतः परित्यज्य तत्र पूर्वापरायतां मंडलसंमितां रज्जुं निपात्य रेखामुल्लिखेत् । एवं धनुराकृतिदक्षिणाग्न्यायतनं संपद्यते । अथ तामेव रज्जुं परिवर्त्य आहवनीयादुत्तरतः वितृतीयेनाकृष्य वितृतीयस्थाने उत्करं कुर्यात् । एवं वितानं साधयित्वा तेषु पंचभूसंस्कारान्कृत्वा गार्हपत्यायतने औपासनाग्निं स्थापयित्वा मृन्मयेन पात्रेण गार्हपत्यैकदेशमादायावहनीयायतने आहवनीयं प्रणयेत् ततः एवमेव दक्षिणाग्निरवरे दक्षिणाग्निम् आहवनीयस्य दक्षिणतोब्रह्मासनमास्तीर्य शूलगवेन रौद्रेण पशुनाहं यक्ष्ये तत्र मे त्वं ब्रह्मा भवेति ब्राह्मणं प्रार्थ्य भवामीति तेनोक्तः आसने तम् उपवेश्य उत्तरतः प्रणीताः प्रणीय पवित्रच्छेदनादि पवित्रे प्रोक्षणीपात्रं वज्रम् अंतर्द्धानतृणम् इत्येतानि पंच आसादयेत् ततः रज्जुं शंकुं शम्याम् अग्निं पुरीषाहरणम् उदकं सिकताः आच्छदानवस्त्रम् इत्यष्टौ उपकल्पयेत् । ततः पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीः संस्कृत्य वज्रमंतर्द्धानतृणं च प्रोक्ष्य प्रोक्षणीं निधाय वस्त्रमादाय वेदीं मिमीते स्फ्येन आहवनीयस्य दक्षिणतः प्राचीं त्र्यरत्निं पश्चिमतश्चतुररत्निम् उत्तरतस्त्र्यरत्निं पूर्वतश्च त्र्यरत्निम् एवं परिमितां वेदिं त्रिभिः कुशैः परिसमुह्य उत्तरतो वज्रेणोत्करं परिलिख्य तदंतिके वज्रं निधाय तदुपरि वेदितृणं कृत्वा सतृणं वज्रमादाय दक्षिणहस्तेन सव्येपाणावाधायदक्षिणेनालभ्य तेन वज्रेण पृथिवीमात्मानं वा संस्पृशन् वेद्यामुदगग्रं निधाय तदुपरि वेदितृणं कृत्वा सतृणं वज्रमादाय दक्षिणहस्तने सव्ये पाणावाधाय दक्षिणेनालभ्य तेन वज्रेण पृथिवीमात्मानं वा संस्पृशन् वेद्यामुदगग्रं निधाय तदुपरि तेन प्रहृत्य तदग्रेण पुरीषमादाय वेदिं प्रेक्ष्य पुरीषमुत्करे कृत्वा पुनःस्तथैव प्रहृत्य पुरीषमादाय वेदिं प्रेक्ष्यामुं पुरीषमुत्करे करोति एवमेव द्वितीयं करोति पुरीषकरणांते दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्याम् उत्करेभि-

न्यासं करोति ततस्तृतीयं प्रहरणादि चतुर्थं कृत्वा ब्रह्मन् पूर्वं परिग्रहं परिग्रहीष्यामीत्यामंत्रितेन ब्रह्मणा परिग्रहाणेत्यनुज्ञातः स्फ्येन वेदीं दक्षिणतः प्राचीं पश्चिमतः उदीचीं उत्तरतः प्राचीं परिगृह्णाति अथ वेद्यां प्राचीस्तिस्रो लेखाउल्लिख्य अनामिकांगुष्ठाभ्यां दक्षिणाप्रभृतिभ्यो लेखाभ्यः पृथक् पृथक् पुरीषमादायोत्करे प्रक्षिप्य क्रमेण लेखाः संस्पृशति तत्रैते वेदिमानादिपदार्थाः स्वयंकर्तृकाः मंत्ररहिताश्च ऋत्विगंतराभावात्समाम्नायाभावाच्च अथाहवनीयस्य पुरस्तादुत्तरवेदिस्थाने पंचभूसंस्कारान्कृत्वा पूर्वार्द्धे शंकुं निखाय द्वात्रिंशदंगुलं शम्यामादाय चतुरस्राम् उत्तरवेदिं शम्यामात्रीं मिमीते ततस्तथैव शम्यायाम् उत्तरतश्चात्वालं मिमीते तद्यथा पश्चादुदीचीं शम्यांनिपात्य लेखामुल्लिखेत् पुरस्तात्स्फ्येन तावतीं लेखामुल्लिख्य तथैव दक्षिणतः प्राचीमुत्तरतः प्राचीं शम्यां निपात्य रेखाम् उल्लिखेत् उदीचीं शम्यां निपात्य एवं चतुरस्रशम्याप्रमाणं चात्वालं संपद्यते ततश्चात्वालमध्ये स्फ्याग्रेण प्रहृत्य पुरीषमादाय उत्तरवेदौ शंकुसमीपे प्रक्षिप्य अभिन्यासं निधाय पुनरेवं द्विरपरं प्रहृत्य पुरीषमादायोत्तरवेदिपुरीषप्रक्षेपातिन्यासान्कृत्वा चतुर्थवेलायाम् अभ्याचात्वालं खात्वा यावता पुरुषेण शम्यामात्री उत्तरवेदिः ऊर्ध्वापूर्यते तावत्पुरीषाहरणेन चात्वालादादाय प्रक्षिपेत् एवमुत्तरवेदिं रचयित्वा मध्ये प्रादेशमात्रीं चतुरस्रां नाभिं कृत्वा प्रोक्षणीभिः प्रोक्ष्य सिकतामुपकीर्य वाससाच्छादयति । अथ गार्हपत्ये पूर्णाहुतिवदाज्यं संकृत्य पंचगृहीतं गृहीत्वा आज्यप्रोक्षण्याहवनीयसोपयमनीकाधिश्रितेध्मस्याग्नीनुद्यम्य उत्तरवेदिसमीपं गत्वा पुरस्तात्पश्चाद्दक्षिणत उत्तरतश्चोत्तरवेदिं प्रोक्षणीभिः प्रोक्ष्य प्रोक्षणीशेषमुत्तरवेदेः आग्नेयकोणसमीपे बहिर्वेदीं निनीय पंचगृहीतेन नाभिं व्याघारयति कोणे हिरण्यं पश्यन् यथापूर्वदक्षिणस्यां स्रक्त्याम् आघार्योत्तरापरस्यां ततो दक्षिणापरस्यां ततः पूर्वोत्तरस्यां मध्येवाघार्य शेषमाज्यं स्रुवमुद्यम्योर्ध्वमुत्क्षिपति ततोनाभिं पैतुदारवैः परिधिः परिदधाति यथा प्रथमम् उदगग्रेण पश्चिमतः ततः प्रागग्रेणोत्तरतः

ततो नाभिमध्ये गुग्गुलं सुगंधि तेजनं वृष्णेस्तुकाः शीर्षधन्याः अ-
भावेऽन्यानि दधाति तदुपरि य उपयमनीगतमग्निं स्थापयति उपयम-
नीं तत्समीपे निवपति चात्वाले प्रणीयमानमग्निं ब्रह्मानुगच्छति ततो
यजमानः प्रणीताउत्तरवेदेः उत्तरेण कुशासने प्रणीयाहवनीयं परिस्तीर्य
गार्हपत्यं च पात्राण्यासादयति आज्यस्थालीसंमार्गकुशाः सन्नहनाव-
च्छादनानि परिधयः उपयमनकुशाः समिधः स्रुव आज्यं वपाश्र-
पण्यौ चरुस्थालीशूलम् उखा तंडुलाः दक्षिणार्थतुल्यवयागौश्चेति उप-
कल्पनीयान्युपकल्पयति बर्हिः प्लक्षशाखा पलाशशाखा त्रिगुणर-
शना उपाकरणं त्रिगुणं द्विगुणरशना गोपशुः असिः पात्रेजनिः दधि-
हिरण्यशकलानि षट् पलाशपत्राणि चेति ततः आसादनक्रमेण
पात्राणि प्रोक्षति रुद्राय त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति तडुलान्प्रोक्षति आज्य-
स्थाल्यामाज्यं निरूप्य गार्हपत्येऽधिश्रित्य पर्यग्निं कुर्यात् ततोवेदिं
मध्यसंग्रहितामभया खात्वा ब्रह्मन्नुत्तरं परिग्रहं परिग्रहीष्यामीति
ब्रह्माणमामंत्र्य परिगृहाणेति तेन अनुज्ञातः पूर्ववत्स्फ्येन दक्षिण-
पश्चिमोत्तरतोवेदिं परिगृह्याऽनुमार्ष्टि आहवनीयमपरेण प्रोक्षणीरा-
साद्य प्रणीतोदकेन पाणी अवनिज्य प्रणीतां पश्चिमतः प्रागग्रं स्फ्यं
निधाय तदुपरि इध्माबर्हिषी आसादयति ततः स्रुवं प्रथमं संमृज्या-
भ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निदध्यात् आज्यमुद्वास्यप्रोक्षणीभ्यामपरेण कृत्वा
उत्पूयावेक्ष्य प्रोक्षणीरुत्पूयवेदिं प्रोक्ष्य बर्हिश्च प्रोक्ष्य प्रोक्षण्येकदे-
शेन बर्हिर्मूलानि सिक्त्वा बर्हिर्विस्रस्य संनहनं च विस्रस्य दक्षिणस्यां
वेदिश्रोणौ निधाय संनहनावच्छादनैरवच्छाद्य वेदिं स्तृणाति तद्यथा बर्हि-
पूलकं त्रिधा विभज्य प्रथमं भागं दक्षिणेनोत्थाप्यांके कृत्वा हि द्वि-
तीयं भागं दक्षिणेनोत्थापितं सव्येन संगृह्य अंकस्थितं प्रथमभागं
दक्षिणेनादाय वेद्यां स्तृणात्युदक्संस्थं तथैव तृतीयं भागं गृहीत्वा
अंके कृत्वा सव्यस्थितं दक्षिणेनादाय अंकगतं सव्येन संगृह्य पूर्वस्तृ-
तबर्हिर्मूलानि द्वितीयबर्हिर्भागाग्रैश्छादयन् स्तृत्वा तृतीयभागं दक्षिणे-
नादाय स्फ्योपग्रहेण तथैव स्तृणाति पश्चादपवर्गं ततउपरिप्लक्षशाखाः

स्तृणाति अथाहवनीयं कल्पयति ततो मध्यमदक्षिणोत्तरान्परिधीन्
आहवनीये परिधाय आहवनीमवेक्ष्य अग्रेणाहवनीयं परीत्य पला-
शशाखां निखनाति तां त्रिगुणरशनया त्रिः परिव्ययति तत्र शकल-
मुपगूहति रुद्रायत्वोपाकरोमीत्युपाकरणतृणेन पशुमुपाकरोति ततो
द्विगुणरशनयांतराशृंगं पशुं बद्धा रुद्राय नियुनज्मीति शाखायां
नियुनक्ति अथ रुद्राय त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति पशुं प्रोक्षाणीभिः प्रोक्ष्य
शेषम् आस्य उपगृह्य अधस्तादुपोक्षति ततउपयमनकुशानादाय समि-
धोऽभ्याधाय प्रोक्षणीभिः पर्युक्ष्य पूर्वाघारमाघार्य उत्तरांते स्रुवाग्रेणल-
लाटांसश्रोणिषु पशुं समानक्ति ततः चात्वाले स्वर्वसिभ्यां पशोर्ललाट-
मुपस्पृशति स्वरूपमवगूह्य असिम् एकतः घृतेनाभ्यज्य निदध्यात्
अथाहवनीयस्योत्तरतः स्फ्येन शामित्राय परिलिख्य आहवनीयस्यो-
ल्मुकेन पश्वाज्यशामित्रदेशशाखाचात्वालाहवनीयान् पर्यग्निं कुर्यात्त्रिः
उल्मुकमाहवनीये प्रक्षिप्य तावत्प्रतिगच्छेत् पुनराहवनीयादुल्मुकमा-
दाय पशुं कंठे बद्धा वपाश्रपणीभ्यामन्वारभ्य उद्गच्छेत् तत्र वेदितृण-
द्वयमादाय शामित्रे उल्मुकं निधाय शामित्रस्य पश्चात् एकं तृणम्
आस्तीर्य तत्र पशुं प्राक्शिरसं प्रत्यक्शिरसम् उदक्पादं निपात्य
अवाश्यमांनं मुखं संगृह्य तमनेन शामित्रेण संज्ञपयाति सत्यन्यास्मिन्
पुरुषे शमितरि यजमान आहवनीयं प्रत्येत्य पूर्णाहुतिवदाज्यं संस्कृत्य
स्वाहा संज्ञते पशौ देवेभ्यः स्वाहेति तेनैवाज्येन अपरां हुत्वा
तूष्णीमपराः पंच जुहोति अथ वपाश्रपणीभ्यां नियोजनीयं चात्वाले
प्रास्य पानेजनीभिः पशोः प्राणशोधनं स्वयमेव करोति यथा मुखं
नासिके चक्षुषी द्वे कर्णौ द्वौ नाभिं मेढ्रं पायुं संहत्य पादान् एकैकं
पानेजनीजलेन स्पृशति शेषेण शिरः प्रभृति मुखनासिके प्रभृति कर्णपर्यंतं
पुनस्तथैवाप्याय्य ततोंगानि निषिच्य शेषं पशोःपश्चाद्भागे निषिंचति
ततउत्तानं पशुं कृत्वा नाभ्यग्रे तृणं निधाय प्रज्ञातयाऽसिधारयाभिनि-
धाय तृणं त्वचं छित्त्वा तृणमूलम् उभयतोलोहितेनाङ्क्त्वातृणं भूमौ
निरस्य तदुपरि स्वयं पादौ कृत्वा पुनरागत्योपविश्य वपामुत्खिद्य वपा-

श्रपणीभ्यां प्रोर्णूय स्थित्वाऽज्येनाभिघार्य प्रक्षाल्य पशुं विशास्ति हृदयादीनि सर्वाणित्रीणि वा पंचवा यथाकामम् अवदानान्यवद्य जाघनीं चावद्य श्वभ्रे उपद्धद्यामवधाय लोहितं चावधाय चरौ तंडुलानोप्य वपां शामित्रे प्रतप्य आहवनीयस्योत्तरतः स्थित्वाऽहवनीये च प्रतप्य शाखाग्न्योरंतरेणाहृत्य दक्षिणतः स्थित्वा स्रुवेणाज्येनाभिघारयन् श्रपयति गार्हपत्ये स्थालीपाकं शामित्रे हृदयादीनि अवदानानि चरुं च तत्र हृदयं शूलं चरुं पर्यग्निकृत्वा वपामभिघारयति अथ त्रिः प्रच्युते पशौ हृदयम् उपरि कृत्वा पृषदाज्येन हृदयान्यवघार्य इतरान्यवदानान्याज्येन सर्वाणि चर्व्यंगवर्जमाभिघार्य स्थालीपाकमुद्वास्य अनंतरमुखां वपाया अंगानांच प्राणादानं कृत्वा वपादीनि क्रमेणासाद्य अंगानि शाखाग्न्योरंतरेणाहृत्य वैद्यामासाद्य वपामवदानानि चालभ्य ब्रह्मणाऽन्वारब्ध आज्यभागौ हुत्वा वपाहोमाय स्रुवे आज्यमुपस्तीर्य हिरण्यशकलमवधार्य वपां गृहीत्वा पुनर्हिरण्यशकलं दत्त्वा द्विरभिघार्य रुद्राय स्वाहेति वपां जुहोति वपाश्रपण्यौ चाग्नौ प्रास्यति ततउखातो वसां गृहीत्वा अंतरिक्षाय स्वाहेति जुहुयात् । अथावदानहोमार्थं स्रुवे उपस्तीर्य हिरण्यशकलमवधाय हृदयाद्यंगेभ्यः प्रत्येकं द्विर्द्विरवदायावदाय स्रुवे क्षिप्त्वा स्थालीपाकाच्च सकृदवदाय क्षिप्त्वा उपरि हिरण्यशकलं दत्त्वा सकृदभिघार्य असर्वाणि चेक्षताभ्यंगं कृत्वा अग्नये स्वाहेति जुहोति । एवं पुनः स्रुवे उपस्तरणहिरण्यशकलावधानद्विर्द्विरवदानग्रहणसकृत्स्थालीपाकावदानहिरण्यशकलावदानानि धारणानि कृत्वा रुद्राय शर्वाय पशुपतये उग्राय अशनये भवाय महादेवाय ईशानायेत्येतैर्नाममंत्रैः स्वाहाकारांतैः एकैकस्मै जुहोति एवं नवप्रधानहोमाः संपद्यंते । ततः पृषदाज्येन वनस्पतये स्वाहेति होमं विधाय स्विष्टकृद्धोमार्थं स्रुवमुपस्तीर्य हिरण्यशकलं दत्त्वा सर्वावदानपक्षे त्र्यंगेभ्योद्विर्द्विरवदाय असर्वावदानपक्षे तेभ्यएव प्रधानार्थेभ्यो द्विर्द्विरवदाय सकृच्चरोरवदाय । हिरण्यशकलमवधार्य द्विरभिघार्याग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्यग्नये उत्तरप्रदेशे जुहुयात् । ततः स्रुवेण वसां गृहीत्वाऽऽह-

वनीयस्य पुरस्तात् दिशः स्वाहाः इदं दिग्भ्यः । दक्षिणतः प्रदिशः स्वाहा इदं प्रदिग्भ्यः । पश्चिमतः आदिशः स्वाहा इदमादिग्भ्यः । उत्तरतः विदिशः स्वाहा इदं विदिग्भ्यः । मध्यतः उद्दिशः स्वाहा इदमुद्दिग्भ्यः । जाघनीं गृहीत्वा गार्हपत्यं प्रत्येत्य जाघन्याः स्रुवेणावदायावदाय इंद्राण्यै स्वाहा इदमिंद्राण्यै । रुद्राण्यै स्वाहा इदं रुद्राण्यै । शर्वाण्यै स्वाहा इदं शर्वाण्यै । भवान्यै । स्वाहा इदं भवान्यै । अग्नये गृहपतये स्वाहा इदमग्नये गृहपतये । एताः पंचपत्नीसंयाजाहुतीर्जुहुयात् । ततः आहवनीये महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यहोमांते सर्ठ॰स्रवप्राशनानंतरं शूलगवपशुना तुल्यवयसं गां ब्रह्मणे दक्षिणां दद्यात् ततः पलाशपत्रेषु षट्सु प्राक्संस्थेषु उदक्संस्थेषु वा पशुलोहितेन ( यास्ते रुद्रपुरस्तात्सेनास्ताभ्यएषवलिस्ताभ्यस्ते नमः ) इदं रुद्राय सेनाभ्यइति सर्ववलिषु त्यागः एवं ( यास्ते रुद्रादक्षिणतः सेनास्ताभ्यएषवलिस्ताभ्यस्ते नमः ) इदं रुद्राय सेनाभ्यः ( यास्ते रुद्र पश्चात्सेनास्ताभ्यएषवलिस्ताभ्यस्ते नमः ) इदं रुद्राय सेनाभ्यः ( यास्ते रुद्रोत्तरतः सेनास्तभ्य एष वलिस्ताभ्यस्ते नमः इदं रुद्राय सेनाभ्यः ( यास्ते रुद्रोपरिष्टात्सेनास्ताभ्यएषवलिस्ते नमः ) इदं रुद्राय सेनाभ्यः ( यास्ते रुद्राधस्तात्सेनास्ताभ्यएषवलिस्ताभ्यस्ते नमः ) इदं रुद्राय सेनाभ्यः उवध्यस्य लोहितलिप्तस्याग्नौ प्रक्षेपः अधोनिखननं वा कृत्वा अनुवातं पशुमवस्थाप्य रुद्राध्यायेन नमस्तइत्यादिना प्रथमोक्ताभ्यां वानुवाकाभ्यां रुद्रानुपस्थाय उदकमुपस्पृशेत् एतस्य पशोर्मांसं ग्रामं नानयेत् ॥ समाप्तः शूलगवः ॥ अथ गोयज्ञपद्धतिः ॥ तत्र विहितमातृपूजाभ्युदयिकः स्वर्गपशुपुत्रधनयशआयुषां फलानामन्यतमफलकामः औपासनः मरण्यं नीत्वा तत्र परिसमूहनादिभिः संस्कृतायां भूमौ स्थापयेत् । ततोब्रह्मोपवेशनांते विशेषः । सक्षीरं प्रणयनं कृत्वा पायसं श्रपयित्वा आज्यभागाविष्ट्वा शूलगवदेवताभ्यः अग्निरुद्रसर्वपशुपत्युग्राशनिभवमहादेवेशानेभ्यः स्वाहाकारांतैर्नामभिश्चतुर्थ्यंतैर्नवभिर्मंत्रैः पायसेन

प्रत्येकं जुहुयात् ततः स्विष्टकृदादिप्राजापत्यादि होमांते संस्रवं प्राश्य पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं ब्रह्मणे दद्यात् ॥ इति गोयज्ञपद्धतिः ॥

इति पारस्करगृ० हरिहर० तृतीयकाण्डेऽष्टमीकण्डिका ॥ ८ ॥

अथ वृषोत्सर्गः ॥ १ ॥ गोयज्ञेन व्याख्यातः ॥ २ ॥ कार्तिक्यां पौर्णमास्यार्ठ०रेवत्यां वाश्वयुजस्य ॥ ३ ॥ मध्येगवर्ठ०सुसमिद्धमाग्नं कृत्वाज्यर्ठ०सर्ठ०स्कृत्येहरतिरिति षट् जुहोति ॥ ४ ॥ पूषागाअन्वेतुनः पूषा रक्षतु सर्वतः ॥ पूषा वाजर्ठ०सनोतु न इति पौष्णस्य जुहोति ॥ ५ ॥ रुद्रंजापित्वैकवर्णं द्विवर्णं वायोर्वा यूथं छादयति यं वा यूथं छादयेद्रोहितो वैवस्यात्सर्वांगैरुपेतोजीववत्सायाः पयस्विन्याः पुत्रो यूथे च रूपवत्तमः स्यात्तमलंकृत्य यूथे मुख्याश्चतस्रो वत्सतर्यस्ताश्चालंकृत्य एतं युवानं पतिं वोददामि तेन क्रीडतीश्चरत प्रियेण ॥ मानः साप्तजनुषा सुभगा रायस्पोषेण समिषामदेमेत्येतयैवोत्सृजेरन् ॥ ६ ॥ नाभ्यस्थमभिमंत्रयते मयोभूरित्यनुवाकशेषेण ॥ ७ ॥ सर्वासां पयसि पायसर्ठ०श्रपयित्वा ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ ८ ॥ पशुमप्येके कुर्वंति ॥ ९ ॥ तस्य शूलगवेन कल्पो व्याख्यातः ॥ १० ॥ ९ ॥

(अथ वृषोत्सर्गः) अथ शूलगवानंतरं वृषोत्सर्गः वृषस्य वक्ष्यमाणलक्षणस्य उत्सर्गः उत्सर्जनं व्याख्यास्यते । सच कामाधिकारात् फलस्य चानभिधानात् किं विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गः फलं कल्प्यते उत पूर्वोक्तः शूलगवानंतराभिधानात्तत्फलमिति संदेहः । तत्र विश्वजित्न्यास्य सर्वथा

श्रुतफलकर्मविषयत्वात् नात्र प्रवृत्तिः कुतः । सन्निधिश्रुतस्य शूलगव-फलस्य स्वर्गादेः स्वान्वययोग्यत्वात् तस्मात् अयमपि पशुः स्वर्गपशुपु-त्रधनयशआयुष्यकामस्यैवेत्याभिप्रेत्याह ( गोयज्ञेन व्याख्यातः ) सचगोय ज्ञोगवा रौद्रेण पशुना यज्ञः गोयज्ञः तेन व्याख्यातः गोयज्ञफलेतिकर्त्त-व्यतामित्यर्थः । ततश्चास्मिन्नपि स्वर्गपशुपुत्रधनयशआयुष्कामस्या-धिकारः । स कदा कर्त्तव्यइत्येपक्षायामाह ( कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यांरेव-त्यां वाश्वयुज्यस्य ) कार्तिक्यां पौर्णमास्याम् आश्विनस्य रेवत्यां रेवती-नक्षत्रे वा कर्त्तव्यः शास्त्रांतरात्तु चैत्र्यमाश्वयुज्यं वा ( मध्ये गवꣳ सुस-मिद्धमग्निं कृत्वाज्यꣳ संस्कृत्येहरतिरिति । षट् जुहोति ) प्रतिमंत्रं मध्येगवं गोष्ठे पंचभूसंस्कारपूर्वकम् आवसथ्याग्निं सुसमिद्धं प्रज्वलितं कृत्वा आज्यसंस्कारानंतरं पर्युक्षणांते इहरतिरित्यादिभिः वह्निमंत्रैः प्रतिमंत्रं षडाज्याहुतीर्जुहोति । अत्र मध्येगवमिति देशविशेषनियमानुविधानात् देशांतरस्येह यागानंगत्वं ( पूषागा अन्वेतु नः पूषाः रक्षतु सर्वतः पूषा वाजꣳ सनोतु नः स्वाहेति पौष्णस्य जुहोति ) पूषादेवता अस्येति पौष्णः चरुः तस्य पूषागाइत्यादिमंत्रेण जुहोति । होमसंख्यानभिधानात्सकृत् श्रपणानुपदेशात्सिद्धएवोपादीयते । अयं पौष्णः चरुः पिष्टमयो भवति । कुतः तस्माद्यंपूष्णे चरुंकुर्वंतेप्रपिष्टानामेव कुतः श्रुतेः ( रुद्रान् जपित्वैक-वर्णं द्विवर्णं वायोर्वा यूथं छादयाति यं वाझूथं छादयेद्रोहितोवैव स्यात्सर्वांगैरुपेतोजीवत्सायाः पयस्विन्याः पुत्रो यूथे च रूपवत्तमः स्यात्तमलंकृत्य ( यूथे मुख्याः चतस्रो वत्सतर्यस्ताश्चालंकृत्यै(एतं युवानं पतिं वोददामि तेन क्रीडंतीश्चरथ प्रियेण मानः सात्पजनुषासुभागारा-यस्पोषेण समिषामदेमेत्येतयैवोत्सृजेरन् ) रुद्रान्नमस्तइत्यध्यायाम्ना-तान् जपित्वा जपधर्मेण पठित्वा अत्र शूलगवातिदेशप्राप्तोपि रुद्रजप-विधिः प्रथमोत्तमानुवाकजपविकल्पानिवृत्त्यर्थः । जपावसरज्ञापनार्थोवा तन्न । अपूर्वश्चायं जप्यत्वेनाप्राप्तत्वात् । आकृतौ हि रुद्राणां शूलगवस्थाने करणत्वे त्वहितत्वात् एकएव शुक्लादिवर्णो रूपं यस्य स एकवर्णःतम् । अथ वा द्वौ वर्णौ यस्य स द्विवर्णः । विशेषनियममभिधाय अथ वृषस्य

पारमीणविशेषनियममाह यो वृषः यूथं कृत्स्नं वर्गं छादयति स्वपरिमाणेन अधः करोति वा यं वृषं यूथवर्गः छादयेत् अधः करोति तं वा यूथादधिकपरिमाणं वा न्यूनपरिमाणं वेत्यर्थः रोहितः लोहितो वा एव स्यात् एवकारेण लोहितस्य एकवर्णाद्विवर्णाभ्यां प्राशस्त्यमुच्यते पुनः कीदृक् सर्वैः अंगैः उपेतः समन्वितः च पुनः हीनांगः अधिकांगो वा तथा जीवाः प्राणवंतो वत्साः प्रसूतिर्यस्याः सा जीववत्सा तस्या गोः तथा पयः बहुक्षीरं विद्यते यस्याः सा पयस्विनी तस्याः बहुक्षीराया इत्यर्थः तथा यूथे वर्गविषये रूपमस्यास्तीति रूपस्वी अतिशयेन रूपस्वीतमः वृषः स्यात् तम् उक्तगुणविशिष्टं च वृषम् अलंकृत्य वस्त्रमाल्यानुरूपहेमपदिकाग्रैवेयकघंटादिभिर्वृषोचितभूषणैः भूषयित्वा न केवलं वृषमलंकृत्य ताश्च वत्सतरीः अलंकृत्य अलंकृताः कार्या यूथे स्ववर्गे मुख्या गुणैः श्रेष्ठा वत्सतर्यः कति चतस्रः चतुःसंख्योपेताः एवं युवानमित्येतयर्चोत्सृजेरन् त्यजेयुः ( नाभ्यस्थमभिमंत्रयते मयो भूरित्यनुवाकशेषेण ) नाभ्यस्थं वत्सतरीणां मध्ये तिष्ठंतम् अभिमंत्रयते आभिमुख्येन मंत्रयते मंत्रैः स्तौति केन मयोभूरभिमावाहि स्वाहेत्यारभ्य स्वर्णसूर्यः स्वाहेत्येतदंतेन अनुवाकशेषेण अथ पायसप्राशनं नामांतरं कर्म ( सर्वासां पयसि पायसं श्रपयित्वा ब्राह्मणान् भोजयेत् ) यस्य यावंत्यो गावः दोग्ध्र्यः संति सः तासां सर्वासां पयसि दुग्धे पायसं श्रपयित्वा साधयित्वा ब्राह्मणान् त्रिप्रभृतीन् यथाशक्ति भोजयेत्तर्पयेत् ( पशुमप्येके कुर्वंति तस्य शूलगवेन कल्पोव्याख्यातः ) एके आचार्याः पशुमपि छागं च कुर्वंति आलभंते उक्तविधिना पायसश्रपणपूर्वकं ब्राह्मणान् वा भोजयंति तस्य पशोः शूलगवेन शूलगवाख्येन कर्मणा कल्पः इतिकर्त्तव्यताकलापोऽव्याख्यातः कथितः इति सूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः ॥ तत्र स्वर्गादीनामन्यतमफलकामः कार्त्तिक्यां पौर्णमास्याम् आश्वयुजस्य रेवत्यां वा शास्त्रांतराच्चैत्र्याम् आश्वयुज्यां वा मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं कृत्वा गोष्ठे गवां मध्ये पंचभूसंस्कारान्कृत्वा आवसथ्याग्निं स्थापयेत् प्रणीता-

प्रणयने प्रणीतापात्रस्य मध्ये पिष्टादिना अंतर्धानं पिधाय मूलदेशे पयः इतरत्र जलं प्रक्षिप्य प्रणयेत्तंडुलानंतरं पौष्णं पिष्टचरुं सिद्धमासादयेत् प्रणीतेन पयसा पायसं श्रपयेत् पर्युक्षणांते सुसमिद्धेग्नौ इहरतिः स्वाहा इदमग्नये । इहरमध्वं स्वाहा इदमग्नये । इहधृतिः स्वाहा इदमग्नये । इह स्वधृतिः स्वाहा इदमग्नये । रायस्पोषमस्मासु दीधरत्स्वाहा इदमग्नये । इति त्यागसहिताः षडाज्याहुतीर्जुहोति तत आघारावाज्यभागांते पायसेन शूलगवदेवताभ्योग्न्यादिभ्यः ईशानांतेभ्यः पायसेन नवाहुतीर्हुत्वा पिष्टकचरोः पूषा गाअन्वेतु नः पूषा रक्षतु सर्वतः पूषा वाज ँ सनोतु नः स्वाहेति मंत्रेण एकामाहुतिं हुत्वा इदं पूष्णे इति त्यागं विधाय पायसपौष्णाभ्यां स्विष्टकृते हुत्वा महाव्याहृत्यादिहोमसंस्रवप्राशनांते पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं ब्रह्मणे दद्यात् अथ नमस्ते रुद्रमन्यवइत्यारभ्यासमाप्तेः रुद्राञ्जपित्वा एकवर्णादिगुणविशिष्टं वृषभं चतसृभिर्वत्सतरीभिः सहितं वस्त्रमाल्यहेमालंकारादिभिरलंकृतम् एतं युवानं पतिं वोददामि तेन क्रीडंतीश्चरथप्रियेण मानः साप्तजनुषासुभागारायस्पोषेण समिषामदेमेत्येतया ऋचा उत्सृजेरन् ततोवत्सतरीमध्यस्थं वृषभं मयोभूरभिमावहिस्वाहेत्यारभ्य वर्णः सूर्यं स्वाहेत्यंतेन अनुवाकशेषेण अभिमंत्रयते ॥ इति वृषोत्सर्गः ॥ अत्र यत् प्रेतकृत्यं तदन्योक्तं लिख्यते तत्र प्रेतपित्रादिगतनानाविधसमुचितस्वर्गादिफलकामस्य स्वगतपुण्यातिशयाशोकमोक्षगतिकामस्य वाधिकारः तत्र प्रथमसंवत्सराभ्यंतरे कृतसपिंडीकरणस्य च मातृस्थापनपूजनश्राद्धानि भवंति सूतकांतं द्वितीयमहरेवापरं तस्य वृषोत्सर्गकालः न कार्त्तिक्यादिः प्रथमसंवत्सरे काम्यकर्माभ्युदयिकयोरनाधिकारात् कुतः " तथैव काम्यं यत्कर्मवत्सरात्प्रथमादृतः " इति वचनात् सूतकांते द्वितीयेऽह्नि इति तु वचनं तथैव काम्यं यत्कर्मेति वचनं बाधित्वैव प्रवर्त्तते इति अनन्यविषयत्वात् कार्त्तिक्यादि तु संवत्सरोत्तरकालीनकार्त्तिक्यादिषु संकोच्य अन्यथाबाधापेक्षत्वाभ्यां वैषम्यापत्तेः ततश्च सवत्सरानंतरं कार्त्तिक्यादौ पित्रागतनानाविध

तृप्त्यादिकामेन क्रियमाणोवृषोत्सर्गोमातृस्थापनपूजनश्राद्धपूर्वकएव कर्त्तव्यः तस्य च कार्त्तिकी चैत्री आश्वयुजीरेवत्यां कालः ॥ अथ फल-श्रुतिः " उत्सृष्टोवृषभोयस्मिन्पिबत्यथजलाशये । शृंगेणोल्लिखते भूमिं यत्र क्वचनदर्पितः ॥ पितॄणामन्नपानं तत्प्रभृतिमुपतिष्ठते । वृषो-त्सर्गादृते नान्यत्पुण्यमस्ति महीतले ॥ तथा । वृषभस्य तु शब्देन पितरः सपितामहाः । आवर्तमाना दृश्यंते स्वर्गलोके न संशयः ॥ जले प्रक्षिप्य लांगूलं तोयं योद्धरते वृषः । दशवर्षसहस्राणि पितर-स्तेन तर्पिताः ॥ कूले समुद्धृता यावच्छृंगे तिष्ठति मृत्तिका । भक्ष्य-भोज्यमयैः शैलैः पितरस्तेन तर्पिताः ॥ गवां मध्ये यदा चैव वृषभः क्रीडते तु यत् । अप्सरौघसहस्रेण क्रीडंति पितरस्ततः ॥ लांगूल-मुद्यमं यावत्तोयेषु क्रीडते तु सः । अप्सरोगणसंघैश्च क्रीडंति पितरः सदा ॥ सहस्ररत्नपात्रेण कनकेन यथाविधि । तृप्तिस्तु या पितॄणां वै सा वृषेण समोच्यते ॥ " एतानि चार्थवादकफलानि समुचितान्ये-व कामनाविषयः ॥ अथ वृषस्वरूपं जीवद्वत्सायाः पयस्विन्याः पुत्रं मुखपुच्छपादेषु सर्वशुक्लः नीलो लोहितो वा वृषः तथा " उन्नतस्कंध-ककुद्मान् ऋजुलांगूलभूषणः । महाकटितटस्कंधो वैडूर्यमणिलोचनः ॥ प्रवालगर्भशृंगाग्रसुदीर्घऋजुवालधिः । नवाष्टदशसंख्यैस्तु तीक्ष्णा-ग्रैर्दशनैः शुभैः ॥ मल्लिकाख्यश्च मोक्तव्यस्तथा वर्णस्तु ताम्रकः । कपिलो वृषभः श्रेष्ठो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते ॥ श्वेतोरक्तश्च कृष्णश्च गौरः पाटल एव च ॥ तथा । पृथुकर्णो महास्कंधः सूक्ष्मरोमा च यो भवेत् ॥ रक्ताख्यः कपिलोयश्चरक्तशृंगगलोभवेत् । श्वेतोदरः कृष्णपृष्ठोब्राह्मणस्य प्रशस्यते॥स्निग्धवर्णेन रक्तेन क्षत्रियस्यप्रचक्षते । कांचनाभे वैश्यस्यकृष्णः शूद्रस्य शस्यते ॥ यस्य प्रगायते शृंगे श्वमुखाभिमुखे सदा । सर्वेषामेव वर्णानां सच सर्वार्थसाधकः ॥ " तथा " मार्जारपादकपिलः तथा कपिलपिंगलः । श्वेतोमार्जारपादश्च तथा मणिनिभेक्षणः " ॥ तथा गौरतित्तिरकृष्णतित्तिरसंनिभौ तथा आकर्णमूलात् श्वेतः यस्य मुखं सनांदीमुखः विशेषतोरक्तवर्णः तथा यस्य जठरं श्वेतवर्णं च पृष्ठं च

समुद्रनामा अतसीवर्णोजघन्यः तथा "भूमौ कर्षति लांगूलं पुनश्च स्थूल-वालधिः । पुरस्तादुन्नतोनीलः स श्रेयान् वृषभः स्मृतः ॥" तथा रक्त-शृंगाग्रनयनः श्वेतदंतः प्रवालसदृशमुखैर्धन्यतरः एते सर्वे धनधान्य-विवर्द्धनाः तथा " चरणानि मुखं पुच्छं यस्य श्वेतानि गोपतेः । लाक्षारससवर्णश्च तं नीलमिति निर्दिशेत् ॥ तथा । लोहितोयस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पांडुरः । श्वेतः खुरविषाणाभ्यां सवृषोनीलउच्यते ॥" नीलाधिकारे " एवं वृषं लक्षणसंप्रयुक्तं गृहोद्भवं क्रीतमथापि राजन् । मुक्तोनशोचेन्मरणं महात्मा मोक्षे मतिं चाहमतोविधास्ये ॥" तदर्थमेव गाथेयम् "एष्टव्याबहवः पुत्रायद्येकोपि गयां व्रजेत् । यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥" अथ वर्जनीयावृषाः " कृष्णताल्वोष्ठदशना रूक्षशृंगशफाश्चये ॥ असक्तदंताह्स्वाश्च व्याघ्रभस्मनिभाश्चये ॥ ध्वांक्षगृध्रसवर्णाश्च तथामूषकसंनिभाः । कुब्जाः काणाश्च खंजाक्षाः केकराक्षास्तथैव च ॥ अत्यंतश्वेतपादाश्च उद्भ्रांतनयनास्तथा । नैते वृषाः प्रमोक्तव्या गृहे धार्याः कथंचन ॥" उपादेयश्च वृषस्त्रिहायनः तथा वत्सतर्योपि त्रिहायन्यएव ॥ अथ स्नातआचांतः प्रेतपुत्रादिरन्यावा होता ब्रह्मा च तत्रान्यपक्षे ॐ अद्यामुकमासीयामुकतिथौ पित्रादिग-तस्वर्गकामोवृषोत्सर्गमहंकरिष्ये इति प्रतिज्ञाय अद्यकर्त्तव्ये वृषोत्सर्ग-होमकर्मणि भवान्मया निमंत्रितः तथैव होमकर्माणि कृतावेक्षकत्वेन मया भवान्निमंत्रितइति वस्त्रचंदनतांबूलादिहोतृब्राह्मणैः वृणुयात् ततः स्वयं गवां गोष्ठे पंचभूसंस्कारान् कृत्वाग्नेः स्थापनं कुर्यात् होतृब्रह्म-प्रणीतानामासनं ब्रह्मोपवेशनादि क्षीरोदकप्रणयनम् उदकमात्रप्रणयन-मिति केचित् आज्यतंडुलाः पौष्णः पिष्टमयः सिद्धएव चरुः होतुर्वस्त्र-युगं सुवर्णकांस्यानि दक्षिणः ब्रह्मणः पूर्णपात्रं वरोवा प्रोक्षण्युदकेन पात्रप्रोक्षणं पवित्रस्य च प्रणीतासु निधानं प्रणीतेन पयसा यथाविधि पायसचरुश्रपणं ततउद्वासनादि उपयमनकुशानादाय तिष्ठन्समिधस्ति-स्रस्तूष्णीमग्नौ निक्षिपेत् आज्येन होमः इहरतिरित्याद्याः षडाहुतय इदमग्नये इति त्यागः आघाराावाज्यभागौ ततः पायसेन अग्नये

रुद्रायेत्यादि ततः पिष्टचरुः पूषागाइत्यादि ततः पायसपिष्टचरुभ्यां स्विष्टकृद्धोमः ततोभूरित्यादिनवाहुतयः संस्रवप्राशनादिदक्षिणांते रुद्राञ्जपित्वा एकस्मिन्पार्श्वे चक्रेण परस्मिन् शूलेन वृषभमंकयित्वा वत्सतरीर्वृषभश्च हिरण्यवर्णेति चतसृभिः शन्नोदेवीरिति च स्नापयित्वा लोहघंटिकानूपुरकनकपटादिभिः पंचाप्यलंकृत्य वृषस्य दक्षिणे कर्णे जपेत् "वृषोहि भगवान्धर्मश्चतुष्पादः प्रकीर्तितः । वृणोमि तमहं भक्त्या स मां रक्षतु सर्वतः ॥" इति ॥ ततः उत्सर्गः ॐ अद्यामुकमासीयामुकतिथौ एनं युवानमित्यादि समिषामदेत्यंतेन पारस्करेण एतयैवोत्सृजेरन्निति एवकारेण निषेधात् तथा च ऋगर्थः हे वत्सतर्यो वोयुष्माकम् एनं युवानं पतिं ददामीत्यर्थः हे वत्सतर्यो यूयमपि न मयोपयोक्तव्याः किंतु तथा त्यक्ताः सत्योवनेषु अनेन प्रियेण पत्या सह चरथ स्वच्छंदं भ्रमथ चरथ तृणानि खादथेति वा चरगतिभक्षणयोः नोस्माकं गृहेषु साग्रजनुषा सप्तजन्मपर्यंतं असुभगामाचरथ किंच युष्मत्प्रसादात् रायष्पोषेण धनपुष्ट्या इषा अन्नेन च संमदेम सम्यक्तृप्येम इत्याशंसा तदुक्तं—ततः प्रमुदितास्तेन वृषेण च समन्विताः वनेषु गावः क्रीडंति वृषोत्सर्गः प्रसिद्धः ततोवत्सरीमध्यस्थं मंत्रयते मयोभूरित्यनुवाकशेषेण ततोयवतिलयुत जलं पित्रादिभ्यः पितृतीर्थेन दद्यादनेन मंत्रेण "स्वधापितृभ्यो मातृभ्यो बंधुभ्यश्चापि तृप्तये । मातृपक्षाश्च ये केचिद्ये चान्ये पितृपक्षजाः ॥ गुरुश्वशुरबंधूनां ये कुलेषु समुद्भवाः । ये प्रेतभावमापन्ना ये चान्ये श्राद्धवर्जिताः ॥ वृषोत्सर्गेण ते सर्वे लभंतां तृप्तिमुत्तमाम् । दद्यादनेन मंत्रेण तिलाक्षतयुतं जलम् । उत्सृष्टान्नोपयुंजीत स्वामीवान्योपि मानवः ॥" इति वापीकूपतडागादौ उत्सर्गे कृते परस्मिश्च स्वीकारिते निरिष्टिके तज्जलगोचरतया सर्वेषामौपादानिकं स्वत्वं भवति तथेहापि त्यक्तानां वृषादीनां केनचिदप्यस्वीकृतानां निरिष्टिकानामौपादानिकं स्वत्वं कुतो न भवतीत्याह "नचाज्यं न च तत्क्षीरं पातव्यं केनचित्क्वचित् । न वाह्योसौ वृषश्चैषामृते गोमूत्रगोमये ॥" ततश्च यथेष्टविनियोगनिषे-

धात्मके श्लोके न किंचिदप्युपादानं कार्यम् औपादानिकस्वत्वानंतरं विक्रियकपर्दकादानमेवास्त्विति चेत् ननु वाह्यइत्यस्य विनियोगमात्रोपलक्षणत्वात् विक्रयस्यापि यथेष्टविनियोगरूपत्वात किंतु गोपशुविक्रयस्य निषेधः श्रुतेः कथं तदर्थमुपादानम् उल्लंघितमर्यादोविक्रयं करोति चेत् तस्योच्छृंखलत्वेन हेयत्वात् शास्त्रानधिकृत्य शास्त्रप्रवृत्तेः संकल्पविरोधाच्च तर्ह्यनेन प्रियेण वनेष्वनवच्छिन्नकालं चरथेति संकल्पः न तु परोपेतं गोबलीवर्दरूपं मुंचतामिति संकल्पः वापीकूपादौ तु सर्वभूतानि स्नानपानावगाहनादीनि यथेष्टमिह कुर्वंत्वित्यनेन संकल्पः यदपि तु वत्सतरीणामपत्यानि केनचिदुपादाय दोह्यंते तदा न दोषः तत्पर्यंतं दोहनवाहननिषेधवाक्यस्य तात्पर्यात् भवेद्वचनमिति न्यायात् अथ पायसप्राशनं नाम कर्मांतरं प्रकरणैक्यात्स्वर्गाद्यन्यतमकामस्याभिधीयते तत्र कालविशेषानभिधानात् प्रकृतोत्सर्गकाल एव गृह्यते ततश्च वृषोत्सर्गविहितकार्तिक्याद्यन्यतमसमये मातृपूजाभ्युदयिकपूर्वकमावसथ्याग्नौ स्वकीयानां सर्वासां दोग्ध्रीणां गवां पयआदाय तस्मिन्पयसि तंडुलान्प्रक्षिप्य पायसं श्रपयित्वा त्रिप्रभृतीन् यथाशक्तियथासंभवं ब्राह्मणान् भोजयेत् । अथ वा—शूलगवविधिना छागं पशुं च कुर्यात् इति पायसंश्रपणम् एषवृषोत्सर्गविधिः स्वर्गादिकामस्यौपासनाग्नौ साग्नेर्भवति यः पुनः प्रेतगतः स्वर्गादिफलस्य साधनभूतोब्राह्मणादीनां वर्णानाम् एकादशत्रयोदश वा षोडशैकात्रिंशत्तमेष्वस्ति वृषोत्सर्गः स्मृत्यंतरे विहितः तत्रापि द्विजातीनां साग्निनिरग्नीनां काण्वमाध्यंदिनीयशाखानुसारिणां लौकिकाग्निनानेनैव विधिना मातृपूजाभ्युदयिकश्राद्धरहितः कर्त्ता भवति प्रेतसापिंडानां प्रथमेऽब्देकाम्याभ्युदयिकयोर्निषेधात् शूद्रस्य तु मंत्रवर्जं क्रियामात्रं निरग्नीनां तु स्वर्गादिकामानां कार्त्तिक्याद्यन्यतमकाले लौकिकाग्नौकर्त्तव्योभवतीति शेषः । अत्र केचिदाहुः “ एकादशेह्नि संप्राप्ते यस्य नोत्सृज्यते वृषः । प्रेतत्वं हि स्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि ॥ ” इत्यादिस्मृतिवचनात् क्षत्रियवैश्यशूद्रैरपि एकादशाहएव आशौचमध्ये नियतकालीनत्वाद्वृषोत्सर्गः

कर्त्तव्य इति तदयुक्तम् । अत्र प्रकरणे एकादशाहद्वादशाहादिशब्दाः आशौचसूतकांतकालोपलक्षकाः अन्यथा "अहन्येकादशे नाम" तथा "आनंत्यात्कुलधर्माणामायुषश्च परिक्षयात् । अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते ॥" इत्यादिभिर्वचनैर्नामकरणसापिंडनादिक्रिया क्षत्रियादीनां त्रयोदशे षोडशे एकत्रिंशत्तमे दिने भवति तस्मादेकादशाहइत्यादिशब्दाः सूतकांतमुपलक्षयंति ॥

इति श्रीपारस्करगृ० हरिह० तृतीयकाण्डे नवमीकण्डिका ॥ ९ ॥

अथोदककर्म ॥ १ ॥ आद्विवर्षे प्रेते मातापित्रोराशौचम् ॥ २ ॥ शौचमेवेतरेषाम् ॥ ३ ॥ एकरात्रं त्रिरात्रं वा ॥ ४ ॥ शरीरमदग्ध्वा निखनंति ॥ ५ ॥ अंतःसूतके चेदुत्थानादाशौचं सूतकवत् ॥ ६ ॥ नात्रोदककर्म ॥ ७ ॥ द्विवर्षप्रभृतिप्रेतमाश्मशानात्सर्वेऽनुगच्छेयुः ॥ ८ ॥ यमगाथां गायंतोयमसूक्तं च जपंत इत्येके ॥ ९ ॥ यद्युपेतोभूमिजोषणादिसमानमाहिताग्नेरोदकांतस्यगमनात् ॥ १० ॥ शालाग्निना दहंत्येनमाहितश्चेत् ॥ ११ ॥ तूष्णीं ग्रामाग्निनेतरम् ॥ १२ ॥ सँय्युक्तं मैथुनं वोदकं याचेरन्नुदकं करिष्यामह इति ॥ १३ ॥ कुरुध्वं मा चैवं पुनरित्यशतवर्षे प्रेते ॥ १४ ॥ कुरुध्वमित्येवेतरस्मिन् ॥ १५ ॥ सर्वे ज्ञातयोपोभ्यवयन्त्यासप्तमात्पुरुषाद्दशमाद्वा ॥ १६ ॥ समानग्रामवासे यावत्सम्बन्धमनुस्मरेयुः ॥ १७ ॥ एकवस्त्राः प्राचीनावीतिनः ॥ १८ ॥ सव्यस्यानामिकयापनोद्यापनः शोशुचदघमिति ॥ १९ ॥ दक्षिणामुखा निम-

न्नंति ॥ २० ॥ प्रेतायोदकर्ठसकृत्प्रसिंचत्यंजलिना-सावेतत्तउदकामिति ॥ २१ ॥ उत्तीर्णाच्छुचौ देशे शाद्वलवत्युपविष्टांस्तत्रैतानपवदेयुः ॥ २२ ॥ अनपेक्ष-माणाग्राममायांतिरीतिभूताः कनिष्ठपूर्वाः ॥ २३ ॥ निवेशनद्वारे पिचुमन्दपत्राणि विदश्याचम्योदकमग्निं गोमयं गौरसर्षपांस्तैलमालभ्याश्मानमाक्रम्यप्रविशं-ति ॥ २४ ॥ त्रिरात्रंब्रह्मचारिणोधःशायिनोन किंचन कर्म कुर्युर्नप्रकुर्वीरन् ॥ २५ ॥ क्रीत्वालब्ध्वावादिवा-न्नमश्नीयुरमार्ठसम् ॥ २६ ॥ प्रेताय पिंडं दत्त्वावने-जनदानप्रत्यवनेजनेषु नामग्राहम् ॥ २७ ॥ मृन्मये तार्ठरात्रीं क्षीरोदकेविहायसिनिदध्युः प्रेतात्रस्नाहीति ॥ २८ ॥ त्रिरात्रर्ठशावमाशौचम् ॥ २९ ॥ दशरात्रमि-त्येके ॥ ३० ॥ नस्वाध्यायमधीयीरन् ॥३१॥ नित्यानि निवर्तेरन्वैतानवर्ज्जम् ॥ ३२ ॥ शालाग्नौचैके ॥ ३३ ॥ अन्यएतानि कुर्युः ॥ ३४ ॥ प्रेतस्पर्शिनोग्रामंनप्रवि-शेयुरानक्षत्रदर्शनात् ॥ ३५ ॥ रात्रौचेदतीतस्य ॥ ॥ ३६ प्रवेशनादिसमानमितरैः ॥ ३७ ॥ पक्षं द्वौ वाशौचम् ॥ ३८ ॥ आचार्ये चैवम् ॥ ३९ ॥ माता-महयोश्च ॥ ४० ॥ स्त्रीणां चाप्रत्तानाम् ॥ ४१ ॥ प्रत्तानामितरेकुर्वीरन् ॥ ४२ ॥ ताश्च तेषाम् ॥ ४३ ॥ प्रोषितश्चेत्प्रेयाच्छ्रवणप्रभृति कृतोदकाः कालशेषमा-सीरन् ॥ ४४ ॥ अतीतश्चेदेकरात्रं त्रिरात्रं वा ॥ ४५ ॥

अथ कामोदकान्यृत्विक्श्वशुरसखिसम्बन्धिमातुलभागिनेयानाम् ॥ ४६ ॥ प्रत्तानां च ॥ ४७ ॥ एकादश्यामयुग्मान्ब्राह्मणान्भोजयित्वा माꣳसवत् ॥ ४८ ॥ प्रेतायोद्दिश्य गामप्येके घ्नंति ॥ ४९ ॥ पिंडकरणे प्रथमः पितॄणां प्रेतःस्यात्पुत्रवांश्चेत् ॥ ५० ॥ निवर्त्तेत चतुर्थः ॥ ५१ ॥ संवत्सरंपृथगेके ॥ ५२ ॥ न्यायस्तुनचतुर्थः पिंडो भवतीतिश्रुतेः ॥ ५३ ॥ अहरहरन्नमस्मै ब्राह्मणायोदकुंभं च दद्यात् ॥ ५४ ॥ पिंडमप्येके निपृणंति ॥ ५५ ॥ १० ॥

( अथोदककर्म ) अथ पुरुषसंस्कारकर्मक्रमप्राप्तम् उदककर्म उदकेन जलेन कर्म क्रिया अंजलिदानमित्यर्थः व्याख्यास्यते इति सूत्रशेषः उपलक्षणमेतत् येन आशौचादियमनियमा अपि वक्ष्यंते । ( अद्विवर्षे प्रेते मातापित्रोराशौचं शौचमेवेतरेषामेकरात्रं त्रिरात्रं वा ) द्वे वर्षे वयोयस्यसद्विवर्षः न द्विवर्षः तस्मिन् प्रेते प्रकर्षेण इतो गतः प्रेतोमृतः तस्मिन्निमित्ते माता च पिता च पितरौ तयोः मातापित्रोः आशौचम् अशुद्धिः वर्णाश्रमविहितः कर्मानुष्ठानसंकोचावस्थाः इतरेषां मातापितृभ्यामन्येषां शौचमेव नाशुद्धिः कियंतं कालम् एकरात्रम् एकमहोरात्रं वा अथवा त्रिरात्रम् अयं विकल्पः प्रेतस्य अकृतकृतचूडत्वेन व्यवस्थितः इतरेषां सद्यः शौचमिति गृह्यकारस्य मतं स्मृत्यंतरे तु तेषामथाशौचस्य विहितत्वात् आदंतजननात्सद्य इत्यादिना यच्च पुंस उपनयनात्प्राक् स्त्रियाश्च विवाहात्प्राक् वयोवस्थाविशेषेण सद्यएकरात्रत्रिरात्रादिकमाशौचमुक्तं तत्सर्ववर्णसाधारणं विशेषावगमस्याशक्यत्वात् शरीरमदग्ध्वा निखनंति । ऊनद्विवर्षस्य प्रेतस्य शरीरं कुणपम् अदग्ध्वा अग्निदाहमकृत्वा निखनंति गर्त्ते प्रक्षिपंति ( अंतःसूतके चेदुत्थानादाशौचं सूतकवत् ) चेद्यदि अंतर्मध्ये सूतके जनन-

निमित्ताऽशौचे उत्थानात् उत्थानं सूतकांतं यावत् अशौचं जननाशौचांतरमापतति तदा सूतकवत् एवं मरणाशौचमध्ये यदा मरणाशौचमेवापतति तदाऽपि पूर्वशेषेणैव उत्तरस्य शुद्धिः एतच्च सपिंडविषयो मातापित्रोस्तु विशेषः मातरिपूर्वम्मृतायाम् आशौचमध्ये पिता म्रियेत् तदा पितृमरणनिमित्तशौचांते शुद्धिः यदा पुनः पितरि मृते तदा पक्षिण्यंते द्वादशप्रहरांते शुद्धिः किंच यदि सूतके रात्रिमात्रावशिष्टे सूतकांतरमापद्यते शावे वा रात्रिमात्रावशिष्टे शावांतरमात्रावशिष्टे सूतकांतरमापद्यते शावे वा रात्रिमात्रावशिष्टे शावांतरमापद्यते तदा द्व्यहमधिकं वर्त्तते यदि पुनर्याममात्रावशिष्टे सूतके शावे वा सूतकं शावं सजातीयं वा पतति तदा त्र्यहमधिकं वर्त्तते तथा च स्मृतिः "मातर्यग्रे प्रमीतायामशुद्धौम्रियते पिता । न पूर्वशेषाच्छुद्धिः स्यान्मातुः कुर्याच्च पक्षिणी ॥ रात्रिशेषेद्व्यहाच्छुद्धिर्यामशेषे शुचिस्त्र्यहात् ॥" इति । अन्ये तु इदं सूत्रम् अन्यथा व्याचक्षते अंतःसूतके चेद्यदि बालस्य मरणमापद्यते तदा आदुत्थानात् आशौचम् अशुद्धिः सूतकवद्भवति नत्वाशौचनिवृत्तिः अन्ये बालमरणनिमित्ताशौचस्याकालीनत्वे बहुकालीनजननिमित्ताशौचशोधनासमर्थत्वात् यतः समानजातीयस्य समानकालीनस्यैव पूर्वोत्पन्नस्य अंतरापतितस्य वा शोधकत्वम् ( नात्रोदककर्म ) अत्र ऊनद्विवार्षिके प्रेते उदककर्म उदकांजलिदानं न भवति ( द्विवर्षप्रभृति प्रेतमाश्मशानात्सर्वेनुगच्छेयुर्यमगाथां गायंतोयमसूक्तं जपंत इत्येके ) द्विवर्षे वयोयस्य सद्विवर्षः तत्प्रभृतिः तदादिर्यः प्रेतः तम् आश्मशानात् श्मशानावधि सर्वे सपिंडा अनुगच्छेयुः श्मशाननयनविधानाद्दाह उपलक्ष्यते श्मशानशब्देन हि प्रेतदाहभूमिरुच्यते तस्माद्दाहमपि कुर्युः दाहसंनियोगशिष्टम् उदकं च दद्युः एके आचार्याः यमगाथां यमदैवत्यायामृचि गीतं साम गायंतः पठंतः तथा यमसूक्तं, यमदैवत्यानामृचां समुदायं सूक्तशब्दवाच्यं जपंतोऽनुगच्छेयुरित्याहुः ( यद्युपेतोभूमिजोषणादिसमानमाहिताग्नेरोदकांतत्य गमनात् ) यदि उपेतः उपनीतः प्रेतः स्यात् गृह्योक्तसं-

स्कारेषु तस्याधिकारात् वैतानिकस्य च मंत्रब्राह्मणकल्पसूत्रेषु पृथक् संस्काराम्नानात् तदा भूमिजोषणादिकर्मसमं तुल्यं केन आहिताग्नेः कर्मणा यथा आहिताग्नेः औपासनिकस्य किंपर्यंतम् आ उदकं तस्य उदकसमीपस्य गमनात् एतदुक्तं भवति यद्युपनीतः प्रेतो भवति तदा यथाहिताग्नेर्भूमिजोषणादि उदकांजलिदानपर्यंतं कर्म तथैव कुर्यात् ( शालाग्निना दहंत्येनमाहितश्चेत् ) चेद्यदि असौ प्रेतः आहितः कृतावसथ्याधानः स्यात् तदा एनं प्रेतं शालाग्निना औपासनेन दहनेन दहंति पुत्रादयः ( तूष्णीं ग्रामाग्निनेतरं ) तूष्णीं मंत्रवर्जं ग्रामाग्निना लौकिकेन पावकेन इतरमकृतावसथ्याधानं दहंतीत्यनुषंगः ( संयुक्तं मैथुनं वोदकं याचेरन्नुदकं करिष्यामह इति ) संयुक्तं केनचित् यौनेन संबंधेन संबंधो मैथुनः एकदेशलक्षणया मैथुनशब्दवाच्याया भार्यायाः भ्राता श्याल इत्यर्थः तं वा उदकं जलं याचेरन् प्रार्थयेरन् उदकं करिष्यामहइत्यनेन मंत्रेण ( कुरुध्वं मा चैवं पुनरित्यशतवर्षे प्रेते ) एवं पृष्टः संयुक्तः शालो वा प्रतिब्रूयात् किं कुरुध्वं क अशतवर्षे प्रेते शतवर्षेभ्योऽर्वाक् मृते सति ( कुरुध्वमेवेतरास्मिन् ) इतरः शतवर्षप्रभृतिः तस्मिन् मृते कुरुध्वम् इत्येव तावदेव प्रतिब्रूयात् न मा चैवं पुनरिति ( सर्वे ज्ञातयोपोभ्यवयंत्यासप्तमात्पुरुषाद्दशमाद्वा ) ज्ञातयः सपिंडाः समानोदकाश्च सर्वएव अपोभ्यवयंति स्नानार्थं नद्यादेर्जलं प्रविशंति किं यावत् आसप्तमात्पुरुषात् सप्तमं पुरुषमभिव्याप्य यावंतः सपिंडाः दशमाद्वा पुरुषात् आदशमं पुरुषमभिव्याप्य यावंतः समानोदकाश्च तावंतइत्यर्थः ( समानग्रामवासे यावत्संबंधमनुस्मरेयुः ) समाने एकस्मिन् ग्रामे वासः समानग्रामवासः अवस्थानं ग्रामवास इति तस्मिन् सति यावत् यदवधि संबंधः सापिंड्यं समानोदकत्वं सगोत्रत्वं वा अनुस्मरेयुः अस्मिन्पुरुषे वयं संबंध्यामहे इति जानीयुः तावंतः अपोभ्यवयंति ( एकवस्त्राः प्राचीनावीतिनः सव्यस्यानामिकयापनोद्याऽपनः शोशुचदघमिति दक्षिणमुखा निमज्जंति ) कथमित्याह एकं परिधानीयमेव येषां ते एकवस्त्राः प्राचीनावीतिन

कृतापसव्याः प्राचीनावीतं विद्यते येषां ते प्राचीनावीतिनः सव्यस्य वामस्य पाणेः अनामिकया उपकनिष्ठिकया उदकमपनोद्य अपनः शोशुचदघमित्येतावता मंत्रेणापसार्य दक्षिणमुखाः निमज्जंति युगपत्सकृत्स्नांति ( प्रेतायोदकं सकृत्प्रसिंचंत्यंजलिनासावेतत्त उदकमिति ) प्रेताय उदकांजलिं सकृत्प्रसिंचंति शुद्धायां भूमौ प्रक्षिपंति कथमसौ प्रेतएतत्ते उदकम् इत्यनेन मंत्रप्रयोगेण ( उत्तीर्णान् शुचौ देशे शाड्वलवत्युपविष्टास्तत्रैव तानपवदेयुः ) उत्तीर्णाञ्जलाद्बहिर्निर्गतान् शुचौ देशे मूत्रपुरीषभस्मतुषांगारास्थ्याद्यशुचिद्रव्यरहिते देशे भूभागे पुनः कीदृशे शाड्वलवति शाड्वलं हरिततृणं तदस्मिन्नस्तीति शाड्वलवान् तस्मिन् शाड्वलवति उपविष्टान् आसीनान् अन्ये लोकयात्रिकाः सुहृदः एतान् प्रेतपुत्रादीन् अपवदेयुः प्रेतस्य गुणानुकथनेन इतिहासपुराणादिविचित्रकथाभिः संसारासारताख्यापनेन तान् शोकरहितान् कुर्युः ( अनवेक्षमाणाग्राममायांति रीतिभूताः कनिष्ठपूर्वाः ) अनवेक्षमाणाः पश्चादनवलोकयंतः रीतिभूताः श्रेणीभूताः कनिष्ठपूर्वाः कनिष्ठोलघीयान् पूर्वः अग्रिमोयेषां ते कनिष्ठपूर्वाः स्वस्वकनिष्ठानुसारिणइत्यर्थः ग्रामम् आयाति आगच्छंति ( निवेशनद्वारे पिचुमंदपत्राणि विदश्याचम्योदकमग्निं गोमयं गौरसर्षपांस्तैलमालभ्याश्मशानमाक्रम्य प्रविशंति ) निवेशनस्य गृह्यपतिविहितगृहस्य द्वारे पिचुमंदस्य निंबस्य पत्राणि छदनानि विदश्य दंतैरवखंड्य आचम्य स्मार्त्तमाचमनं विधाय उदकं जलम् अग्निं द्वारि घृतं तथा गोमयमार्द्रं सर्षपान् गौरान् तैलं तिलसंभवम् एतानि प्रत्येकमालभ्य स्पृष्ट्वा अश्मानं प्रस्तरमाक्रम्य पादेनालभ्य प्रविशंति गृहं ( त्रिरात्रं ब्रह्मचारिणोधःशायिनो न किंचन कर्म कुर्युर्न प्रकुर्वीरन् ) त्रीण्यहोरात्राणि यावत् ब्रह्मचारिणः अकृतस्त्रीप्रसंगाः अधःखट्वाव्यतिरेकेण शेरत इत्येवंशीलाः अधःशायिनः किंचन किमपि कर्म गृहव्यापारादि लौकिकं न कुर्युः न प्रकुर्वीरन् अन्यैर्न कारयेयुः अंतर्भूतोऽत्र णिच् ज्ञेयः ( क्रीत्वा लब्ध्वा वा दिवान्नमश्नीयुरमांसं प्रेताय

पिंडं दत्त्वाऽवनेजनदानप्रत्यवनेजनेषु नामग्राहं ) क्रीत्वा मूल्येन गृहीत्वा लब्ध्वा वा अन्यतः प्राप्य दिवा दिवसे न रात्रौ अश्नीयुः भुंजीरन् अमांसं मांसवर्जं ।क कृत्वा प्रेताय पिंडम् अवयवपूरकं दत्त्वा कथं नामग्राहं प्रेतस्य नाम गृहीत्वा केषु अवनेजनदानप्रत्यवनेजनेषु अवनेजनं दानं च प्रत्यवनेजनं च अवनेजनदानप्रत्यवनेजनानि तेषु त्रिरात्रमयं धर्मः ( मृन्मयेता ५ रात्रिंक्षीरोदकेवि हायसि निदध्युः प्रेताऽत्र स्नाहीति ) मृन्मये शरावादौ पात्रे कृत्वा तां यस्मिन् दिने प्रेतोऽभूत्तत्संबंधिनं रात्रिक्षीरं च उदकं च रात्रिक्षीरोदके दुग्धपानीये पात्रैकवचनसामर्थ्यादेकीकृते विहायसि आकाशे निदध्युः स्थापयेयुः प्रेतात्रस्नाहीत्यनेन मंत्रेण । विज्ञानेश्वराचार्यस्तु द्रव्यद्वयनिधानसामर्थ्याद्द्वयोः पात्रयोः भेदेन निधानं मन्यते मंत्रं चोहति प्रेतात्र स्नाहि पिबस्वेदमिति ( त्रिरात्रशावमाशौचं दशरात्रमित्येके ) एवं प्रेतस्य पुत्रादीनां मरणदिनकृत्यमभिधायाशौचकालनिर्णयार्थमाह त्रिरात्रं त्रीण्यहोरात्राणि कालाध्वनोरत्यंतसंयोगइत्युपपदविभक्तिर्द्वितीया तेन संततम् आशौचम् अशुचित्वम् एके आचार्याः मन्वादयः उपनयनप्रभृति दशाहे मन्यंते दशाहं दशाहोरात्राणि अत्र प्रकरणे अहःशब्दो रात्रिशब्दश्च अहोरात्रोपलक्षकः एके त्रिरात्रम् एके दशरात्रं तच्च व्यवस्थितं वृत्तिस्वाध्यायापेक्षया यथाह " एकाहाच्छुध्यते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः । त्र्यहात्केवलवेदस्तु निर्गुणोदशभिर्दिनैः ॥" इति । एतदपि वृत्तिसंकोचे व्यवस्थापकं तद्यथा यदाह्यैहैकोऽश्वस्तनिकोवा स्वाध्यायाग्निसंपन्नोभवति तदा तस्य वृत्तिसंपादनाय सद्यःशौचंभवति यदा तु कुशूलकुंभीधान्यस्तु केवलस्वाध्यायसंपन्नश्च तदा त्रिरात्रं यदा दशरात्रकुटुंबवृत्तिपर्याप्तातिरिक्तधान्योवृत्तस्य स्वाध्यायवांश्च तदा दशरात्रं वृत्तिस्वाध्यायरहितस्य वृत्तिहीनस्यापि सर्वदा दशरात्रम् अयं वृत्तिसंकोचात् वृत्तिस्वाध्यायापेक्षयाऽयम् आशौचकालसंकोचः स वृत्तिसंपादनविषयएव न पुनः कर्मांतराधिकारसंपादनस्तेन यस्याशौचिनः आपद्भवति तदपाकरणार्थं व्रतस्वाध्याय-

संपन्नस्य च आशौचसंकोचोनेतरेषां जननाऽशौचेप्येवं ( न स्वाध्यायमधीयीरन् ) स्वाध्यायं वेदं नाधीयीरन् न पठेयुः न चाध्यापयेयुः येषां यावदाशौचं ( नित्यानि निवर्त्तेरन्वैतानवर्जं ) नित्यान्यावश्यकानि संध्यावंदनादीनि निवर्त्तेरन् अनधिकारान्न प्रवर्त्तते कथं वैतानवर्जं वितानोगार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निना विस्तारस्तत्र साध्यम् अग्निहोत्रादिकर्म तद्वैतानं तद्वर्जयित्वान्यन्निवर्त्ततइत्यर्थः(शालाग्नावेके अन्यएतानि कुर्युः ) शालाग्निः आवसथ्यः तत्र शालाग्नौ साध्यानि सायंप्रातर्होमस्थालीपाकादीनि वर्जयित्वा नित्यानि निवर्त्तेरन्नित्येके आचार्याः मन्यंते तस्मिन्पक्षे न स्वयं कुर्यात् कित्वन्येन कारयेयुः गृह्यकारपक्षे न कुर्यान्न च कारयेत् यथाह कात्यायनः " सूतके मृतके चैव स्मार्त्तं कर्म निवर्त्तते । पिंडयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत्॥" "वैतानिकं स्वयं कुर्यात्तत्त्यागो न प्रशस्यते " तथा " स्मार्त्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके । श्रौते कर्मणि तत्कालं स्नातः शुचिमवाप्नुयात्॥" इति स्मरणात् राहुदर्शने तु राहोरन्यत्र सूतकवचनात् यावद्राहुदर्शनं तावद्राहुदर्शननिमित्तकं स्नानतर्पणदेवार्चनजपहोमदानं कुर्यात् ( प्रेतस्पर्शिनोग्रामं न प्रविशेयुरानक्षत्रदर्शनात् ) प्रेतस्पर्शोविद्यते एषां ते प्रेतस्पर्शिनः सपिंडाः ग्रामं न प्रविशेयुः नागच्छेयुः किं यावत् आनक्षत्रदर्शनात् नक्षत्राणां दर्शनं नक्षत्रदर्शनं तस्मात् आअवधेः ( रात्रौ चेदादित्यस्य ) चेद्यदि रात्रौ दिशि प्रेतस्पर्शः तदा आदित्यस्य सूर्यस्य दर्शनात्प्राक् न प्रविशेयुरित्यनुषंगः प्रवेशनादि समानमितरैः प्रवेशनमादौ यस्य निंबपत्रादिदंशनस्य तत्प्रवेशनादि कर्म इतरैरसपिंडैः समानं तुल्यम् असपिंडानामयं नियमः प्राणायामः एव ब्राह्मणस्य आशौचमभिधाय असपिंडानां तु " प्रवेशनादिकं कर्म प्रेतसंस्पर्शिनामपि । इच्छतां तत्क्षणाच्छुद्धिः परेषां स्नानसंयमात् ॥ " इति याज्ञवल्क्योक्तेरिच्छतां विकल्पः संयमः प्राणायामः एवं ब्राह्मणस्य आशौचमभिधायाधुना इतरवर्णानामाशौचकालनिर्णयार्थमाह ( पक्षं द्वौ वाऽशौचं ) पक्षं पंचदशाहोरात्राणि वैश्यस्याशौचं भवति द्वौ पक्षौ त्रिंशदहोरा-

त्राणि शूद्रस्य वाशब्दात् द्वादशाहोरात्राणि क्षत्रियस्य तथा च स्मृत्यंतरे ॥ "शुध्येद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः । वैश्यः पंचदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति ॥" इति ( आचार्ये चैवं ) आचार्ये उपनयनपूर्वकं वेदाध्यापके च इदम् उदकदानादि कर्त्तव्यं मातामहयोश्च चशब्दादेवमेवेति द्विवचनं मातामह्यपेक्षया मातामही च मातामहश्च मातामहौ तयोः स्त्रीणां चाप्रत्तानाम् अप्रत्तानामपरिणीतानां च स्त्रीणां च कन्यानां चकारात् एषैव निखननदहनोदकदानप्रभृतीतिकर्त्तव्यता अशौचेपि विशेषोगृह्यकारमते नास्त्यभिधानात् स्मृत्यंतरे तु पुनर्दृश्यते अहस्तदत्तकन्यास्त्विति एतच्चूडाकरणानंतरं दानात्प्राक्कुतः॥ "स्त्रीणां चूडात्तथा दानात्संस्कारादप्यधः क्रमात् ॥ सद्यःशौचमथैकाहत्र्यहः स्यात् पितृबंधुषु॥" इतिस्मृतेः । तस्मादपरिणीतानांस्त्रीणांचूडाकरणात्प्राक्सद्यः शौचं चूडाकरणात् उपरि दानात् प्राक् एकाहं ततः उपरि विवाहात्प्राक् त्र्यहमिति निर्णयः ( प्रत्तानामितरे कुर्युः ताश्च तेषां ) प्रत्तानां परिणीतानां स्त्रीणाम् इतरे भर्त्रादयो दाहादि कर्म कुर्युः न पित्रादयः ताश्च प्रत्ताः स्त्रियस्तेषां भर्त्रादीनां यथाधिकारमुदकदानादि कर्म कुर्युः पित्रादीनाम् अत्र विशेषः "दत्ता नारी पितुर्गेहे सूयते म्रियतेऽपिवा । तद्बंधुवर्गस्त्वेकेन शुध्यते जनकस्त्रिभिः ॥" इतिवचनात् प्रत्तानामपि पितुर्बंधूनां च आशौचापत्तिमात्रं ( प्रोषितश्चेत्प्रेयाच्छ्रवणप्रभृतिकृतोदकाः कालविशेषमासरिन् ) प्रोषितः प्रवासं गतः चेद्यदि प्रेयात् म्रियते तदा पुत्रादयः तन्मरणश्रवणकालमारभ्य कृतं दत्तं स्नानपूर्वकमुक्तविधिना उदकं यैः ते कृतोदकाः संतः कालशेषमासीरन् आशौचसमयशेषमासीरन् आशौचधर्मेण वर्त्तरन्नित्यर्थः ( अतीतश्चेदेकरात्रं त्रिरात्रं वा ) चेद्यदि आशौचकालोऽतीतः प्रोषितमरणे च श्रुते तदा एकरात्रमाशौचं त्रिरात्रं वा अत्र यद्यपि सामान्येनोक्तं तथापि स्मृत्यतराद्विशेषोऽवगंतव्यः कथं " मासत्रये त्रिरात्रं स्यात् षण्मासं पक्षिणीभवेत् । अहस्तु नवमादर्वाक् सद्यः शौचमतः परम् ॥" तथा । "पितरौ यन्मृतौ स्यातां दूरस्थोपि हि पुत्रकः । श्रुत्वातादिनमा-

रभ्य दशाहं सूतकी भवेत् ॥ " इति ॥ अथ कामोदकान्यृत्विक्श्वशुर-संबंधिमातुलभागिनेयानां प्रत्तानां च ) अथ नियमेन कृत्यमभिधाय अधुना कामतः कृत्यमाह कामोदकानि कामेन इच्छया उदकानि उदकदानानि भवंति केषां ऋत्विक् याजकः श्वशुरो भार्यायाः माता-पितरौ सखा मित्रं संबंधिनः वैवाह्या मातुला मातृभ्रातरः भागिनेयाः भगिनीपुत्राः एतेषां प्रत्तानाम् ऊढानां दुहितृभागिन्यादीनां पंच स्त्रीणाम् इच्छया उदकदानम् अतोऽदानेप्रत्यवायोनास्ति ( एकाद-श्यामयुग्मान् ब्राह्मणान् भोजयित्वा ) श्राद्धविधिना ( मांसवत् ) मांसेन सहितं पायसौदनादि एके आचार्याः ( प्रेतमुद्दिश्य गामपि घ्नंति ) शाखापशुविधानेन तन्मांसेन श्राद्धं कुर्वंति तच्छ्राद्धमग्रे वक्ष्यति नद्यंतरे नावं कारयेत् नवेति ( पिंडकरणे प्रथमः ) आद्यः प्रेतः स्यात् तत्प्रभृति पिंडदानमित्यर्थः चेद्यदि स प्रेतः पुत्रवान् अधिकृतेन साग्निना पुत्रेण पुत्रीभवति अयमर्थः साग्नेः पुत्रस्य यदि पिता म्रियेत तदा पिंडपितृयज्ञानुष्ठानानुरोधेन द्वादशेहनि सपिंडीकरणं विधाय अमावा-स्यायां तत्प्रभृति पिंडपितृयज्ञे पिंडदानं पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धं च तत्प्रभृतिपार्वणमेव श्राद्धं भवतीति एकोद्दिष्टं तु निराग्निविषयं निवर्त्तेत चतुर्थः सपिंडने कृते पित्रादिभ्यस्त्रिभ्यः पिंडादिदानं चतुर्थः पिंडो निवर्त्तेत पिंडादिस्त्रिषु इति श्रुतेः । त्रिषु पिंडः प्रवर्त्तेत इति स्मृतेश्च ( संवत्सरं पृथगेके ) एके आचार्याः साग्नेरपि पुत्रस्य संवत्सरं यावत् पृथक् एकस्यैव पितुः पिंडदानमिति संवत्सरे सपिंडीकरणमिति स्मर-णात् न च असपिंडीकृतस्य इतरैः सहदानं युज्यते सपिंडीकरणमिति शब्दः सह पूर्वजैः समं पिंडीकरणम् एकीकरणं मेलनमिति यावत् इति व्युत्पत्त्या अन्वर्थः तेन संवत्सरं यावत् असपिंडीकृतस्य पितु-प्रेतस्य पृथग्दानमिच्छंत्येके तथा सति संवत्सरे सपिंडीकरणमिति स्मृतेरनुग्रहः कृतो भवति एवं प्राप्त उच्यते न्यायस्तु तुशब्देन पूर्वपक्ष-व्यावृत्तिः नैतदेवं स्मृत्यनुग्रहन्यायेन इदं परिकल्प्यते कुतः श्रुतिवि-रोधात् कासौ श्रुतिः ( न चतुर्थः पिंडो भवतीतिश्रुतिः ) कथं श्रुति-

विरोधः तेनाधिकृतस्य पुत्रस्य साग्नेः पृथक् २ क्रियमाणे चतुर्णामपि निर्वपणेधिकारो भवति अमावास्यायां पृथक् प्रेतस्य पार्वणं च त्रयाणामिति भवति श्रुतिविरोधः तेनाधिकृतस्य पुत्रस्य साग्नेः सपिंडीकरणादूर्ध्वम् एकोद्दिष्टं कर्त्तव्यं न भवति सपिंडीकरणं तु द्वादशाहएव नियतम् अनधिकृतस्य निरग्नेस्तु संवत्सरादिषु सपिंडीकरणकालेषु कृतस्य सपिंडनस्यापि पितुः संवत्सरादूर्ध्वमपि प्रतिसंवत्सरम् एकोद्दिष्टमेव ( अहरहरन्नमस्मै ब्राह्मणायोदकुंभं च दद्यात् ) अहरहः प्रतिदिनम् अस्मै प्रेतायोद्दिश्य ब्राह्मणाय संप्रदानभूताय अन्नं भोजनपर्याप्तम् उदकुंभं च जलपूर्णं च घटं संवत्सरं च यावद्दद्यात् प्रयच्छेत् ( पिंडमप्येके निपृणंति ) एके आचार्याः अहरहः पिंडनिर्वपणमपीच्छंति तच्चानधिकृत्याग्निराग्निविषयम् अधिकृतस्य हि साग्नेः पार्वणमेव भवति नैकः पिंडः न चैतत्प्रतिदिनमन्नोदककुंभदानं संवत्सरसपिंडीकरणपक्ष एव प्रागपि संवत्सरात् यदि वा वृद्धिरापद्येत इत्यादि स्मृतिविहितकालांतरे सपिंडीकरणेऽपि तदूर्ध्वं संवत्सरं द्विजइति तस्मात्साग्निना निराग्निना च पुत्रेणाहरहरन्नोदकुंभदानं कर्त्तव्यं पक्षे यत्पिंडदानं तन्निरग्नेरेव इतरस्य त्रिभ्यः पिंडदानं प्रसज्येत एकपिंडनिर्वपणनिषेधात् तर्हि त्रिभ्योऽपि ददातु न प्रेतस्य हि तत् स्मर्यते " मृतेहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् । प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्यमेकादशेहनि ॥ " इत्येतदेकोद्दिष्टं साग्नेः सपिंडीकरणात् प्राक् ऊर्ध्वं तु पार्वणमेव यथाह मनुः—"असपिंडक्रियाकर्म द्विजातेः संस्थितस्य तु । अदैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिंडमेकं तु निर्वपेत् । तथा । सहपिंडक्रियायां तु कृतायामस्य धर्मतः । अनयैवावृता कार्यं पिंडनिर्वपणं सुतैः॥" इति स्मृत्यंतरं च "यः सपिंडीकृतं प्रेतं पृथक् पिंडेन योजयेत् । विधिघ्नस्तेन भवति पितृहा चोपजायते॥" इति एतच्च औरसक्षेत्रजसाग्निपुत्रविषयं यतः स्मरंति "औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ विधिना पार्वणेन तु । दद्यातामितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं, सुता दश॥" इति अत्राशौचप्रसंगात् स्मृत्यंतरोक्तआशौचापवादो लिख्यते॥ " ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म कुर्वताम् ॥ सत्रव्रतिब्रह्मचारि-

दावृब्रह्मविदां तथा ॥ कारवः शिल्पिनो वैद्या दासीदासास्तथैव च । राजानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्तिताः ॥" इति एतच्च यज्ञादौ आरब्ध एव । कुतः । 'आरब्धे सूतकं नास्ति अनारब्धे तु सूतकम्' इति वचनात् आरंभश्चैवम् "आरंभो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतसत्रयोः । नांदी-श्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया ॥" इतिसूत्रार्थः ॥ अथ पद्धतिः ॥ तत्र ऊनद्विवार्षिकं प्रेतम् अरण्यं नीत्वा भूमौ निखनेत् द्विवर्षप्रभृति उपनयनादर्वाक् प्रेतं श्मशानं नीयमानम् एवं सपिंडाः यथाज्येष्ठ-पुरःसरं पंक्तीभूताः अनुगच्छंति पक्षे यमगाथां गायंतो यमसूक्तं च जपंत ततस्तत्र तं प्रेतं भूमिजोषणादिरहितं दग्ध्वा वक्ष्यमाणविधिना स्नात्वा उदकांजलिं च दत्त्वा गृहमागता यथोक्तमाशौचमाचरेयुः उपनयनादूर्ध्वं भूमिजोषणादिरहितम् उदकांतगमनपर्यंतं यथाहिताग्नेः कर्म तथैव यथासंभवं भवति अत्र औपासनिकं पुत्रादिराधिकारी दुर्बलं ज्ञात्वा स्नापयित्वा शुद्धवस्त्रेणाच्छाद्य दक्षिणाशिरसं दर्भवत्यां भूमौ निवेशयेत् " पूर्वपक्षे तु रात्रौ चेन्मृत्युशंकाग्निहोत्रिणः । हुत्वाऽवशिष्टाः पक्षेस्मिञ्जुहुयात्सकलाहुतीः ॥" दर्शं तत्र वैतरणीं यथाशक्ति यथाश्राद्धं हिरण्यं भूम्यादिकं सर्वपापक्षयार्थं दापयित्वा अथ गतासुं घृतेनाभ्यज्य उदकेनाप्लाव्य सुवस्त्रमुपवीतिनं चंदनोक्षितसर्वांगं पुष्पमालाविभूषितं मुखनासिकाचक्षुःश्रोत्ररंध्रेषु निक्षिप्तहिरण्यं सकलं वस्त्रेणाच्छाद्य पुत्रा-दयो निर्हरेयुः एतच्चावसथ्याग्निसन्निधौ गृहमरणपक्षे यदा तु गंगादितीर्थेऽग्निसन्निधौ अर्द्धजले मरणं तत्र तत्रैवेदं स्नपनादिहिरण्यशकलनिधा-नांतं कर्म कुर्यात् निर्हरणपक्षे आमपात्रे संतापाग्निमादायाग्निपुरःसरं प्रेतं यमगाथां यमसूक्तं वा जपंतः पुत्रादयः श्मशानं नयंति तत्राधि-कारी पुत्रादिराप्लुत्य भूमिजोषणपूर्वकं दक्षिणोत्तरायतं दारुचयं विधाय चितौ कृष्णाजिनं प्राग्ग्रीवमुत्तरलोमास्तीर्य तत्रोत्तानं दक्षिणशिरसमेनं निपात्य दक्षिणनासारंध्रे आज्यपूर्णं स्रुवं निधाय पादयोरधरारणिं प्रागग्रामुत्तरां पार्श्वयोः सव्यदक्षिणयोः शूर्पचमसौ मुसलसहित-मुलूखलं न्युब्जमूर्वोरंतराले तत्रैवं चात्रमोविलीं च अरुदन् भयरहि-

तो निदध्यात् अपसव्येन वाग्यतोदक्षिणामुखः सन् अथोपविश्य सव्यं जान्वाच्यौपासनाग्निं गृहीत्वा अस्मात्त्वमधिजातोसीत्यनयर्चास्वाहांतया दक्षिणतः शनैरग्निं दद्यात् अनावसथिकं तु एवमेव ग्रामाग्निना अमंत्रकं दहति ततो दाहांते नद्याद्युदकसमीपं गत्वा समीपस्थयोनिसंबधं श्यालकं वा उदकं करिष्यामह इत्यनेन मंत्रेण उदकं याचेरन् सपिंडादयः एवं याचिते यदि शतवर्षादर्वाक् प्रेतो भवति तदा कुरुध्वं मा चैवं पुनरित्येवं प्रतिवचनं दद्यात् अथ शतवर्षादूर्ध्वं प्रेतो भवति तदा कुरुध्वमित्येतावदेव ततः सप्तपुरुषसंबंधिनः सपिंडाः दशपुरुषसंबंधाः समानोदकाश्चैकग्रामवासे यावत्स्मृतेः संप्रविशंति एकवस्त्राः प्राचीनावीतिनः संत सव्यहस्तस्यानामिकयांगुल्याउदकमपनोद्यापनः शोशुचदघमित्येतावता मंत्रेण दक्षिणमुखं तूष्णीं निमज्जंति ततः प्रेतमुद्दिश्यामुकगोत्रामुकशर्मन् प्रेतैतत्ते उदकमुच्चार्यैकैकमंजलिं सकृत् भूमौ प्रक्षिपंति ततउदकादुत्तीर्य शुचौ देशे शाड्वलवत्युपविष्टान् सापिंडान् अन्ये सुहृद इतिहासपुराणादिविदग्धवाथाभिः संसारानित्यतां दर्शयंतोपवदेयुः तथा हि " कृतोदकात्समुत्तीर्णान्मृदुशाद्वलसंस्थितान् । स्नातानपवदेयुस्तानितिहासपुराणकैः ॥ मानुष्ये कदलीस्तंभनिःसारे सारमार्गणम् । करोति यः स संमूढो जलबुद्बुदसंनिभे ॥ पंचधा संभृतः कायो यदि पंचत्वमागतः । कर्मभिः स्वशरीरोत्थैस्तत्र का परिदेवना ॥ गंत्री वसुमती नाशमुदधिर्दैवतानि च ॥ फेनप्रख्यः कथं नाशं मर्त्यलोको न यास्यति ॥ श्लेष्माश्रुबांधवैर्मुक्तं प्रेतो भुंक्ते यतोऽवशः।अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः ॥ इति संश्रुत्य गच्छेयुर्गृहं बालपुरःसराः। विदश्य निंबपत्राणि नियता द्वारि वेश्मनः ॥ मा शोकं कुरुतानित्ये सर्वस्मिन्प्राणधारिणि ॥ धर्मं कुरुत यत्नेन यो वः सद्गतिमेष्यति ॥ " विष्णुः-यदुदगयनं दक्षिणायनं तदहः रात्रिः संवत्सरो ह्यहोरात्रं तत्त्रिंशता मासो द्वादशमासावर्षं द्वादशवर्षशतानि दिव्यानि कलियुगं द्विगुणानि द्वापरं त्रिगुणानि त्रेतायुगं चतुर्गुणानि कृतयुगं द्वादश-

सहस्राणि दिव्यानि चतुर्युगसहस्रं तु कल्पः सच पितामहस्याहस्तावती चास्यरात्रिरेवंविधेनाहोरात्रेण मासवर्षगणनया सर्वश्रेष्ठस्यैव ब्रह्मणो वर्षशतमायुरेवं ब्रह्मायुषा च परिच्छिन्नः पौरुषो दिवसस्तस्यांते महाकल्पस्तावत्येव चास्य निशा पुरुषाणामहोरात्राणामतीतानां संख्यैव नास्ति च भविष्याणामनाद्यंतत्वात्कालस्य " एवमस्मिन्निरालंबे काले सततयायिनि । न तद्रूपं प्रपश्यामि स्थितिर्यस्य भवेद्ध्रुवा ॥ गंगायाः सिकता धारा तथा वर्षति वासवे । शक्या गणयितुं लोके न व्यतीताः पितामहाः ॥ चतुर्दश विनश्यंति कल्पे कल्पे सुरेश्वराः । सर्वलोकप्रधानाश्च मनवश्च चतुर्दश ॥ बहूनींद्रसहस्राणि दैत्येंद्रनियुतानि च । विनष्टानीह कालेन मनुष्याणां तु का कथा ॥ राजर्षयश्च बहवः सर्वे समुदिता गुणैः । देवर्षयश्च कालेन सर्वे ते निधनं गताः ॥ ये समर्था जगत्त्राणाः सृष्टिसंहारकारिणः । तेऽपि कालेन नीयंते कालो हि बलवत्तरः ॥ आक्रम्य सर्वं कालेन परलोकाय नीयते । कर्मपथ्योदनो जंतुस्तत्र का परिदेवना ॥ जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च । अर्थे दुष्परिहार्येऽस्मिन्नास्ति शोकसहायता ॥ शोचंतो नोपकुर्वंति मृतस्येह जना यतः । अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः ॥ सुकृतं दुष्कृतं यस्य सहायौ यस्य गच्छतः ॥ बांधवैस्तस्य किं कार्यं शोचद्भिरथवा तथा ॥ बांधवैर्नाम शोचद्भिः स्थितिं प्रेतो न विंदति । अस्वस्थपतितान्येव पिंडतोयप्रदायिनः ॥ अर्वाक्सपिंडीकरणात् प्रेतो भवति वै मृतः । प्रेतलोकगतस्यान्नं सोदकुंभं प्रयच्छति ॥ देवतायतनस्थाने तिर्यग्योनौ तथैव च । मनुष्येषु तथा प्रेति श्राद्धं दत्तं स्वबांधवैः ॥ प्रेतश्च श्राद्धकर्तुश्च पृथक् श्राद्धे कृते ध्रुवम् । तस्माच्छ्राद्धं सदा कार्यं शोकं त्यक्त्वा निरर्थकम् ॥ एतावदेव कर्त्तव्यं सदा प्रेतस्य बंधुभिः । नोपकुर्यान्नरः शोचन् प्रेतस्यात्मन एव च ॥ दृश्यालोकमनानंदं म्रियमाणांश्च बांधवान् ॥ धर्ममेकं सहायार्थे वरयध्वं सदा नराः ॥ मृतोपि बांधवः शक्तो नानुगंतुं मृतं नरः ॥ जायावर्जं हि सर्वस्वं याम्यः पंथाश्च

विभ्यते । धर्म एकोनुयात्येनं यत्र क्वचन गामिनम् । तत्रासारे त्रिलोकेऽस्मिन् धर्मं कुरुत माचिरम् ॥ श्वः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्णिकम् । न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वास्य न वा कृतम् ॥ क्षेत्रापणगृहासक्तमन्यत्र गतमानसम् । वृकीवोरणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ॥ न कालस्य प्रियः कश्चिदप्रियो वा न विद्यते ॥ आयुष्ये कर्मणि क्षीणे प्रसह्य हरतेऽनिशम् ॥ नाप्राप्तकालो म्रियते विद्धः शरशतैरपि । कुशाग्रेणापि संस्पृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥ नौषधानि न मंत्राश्च न होमा न पुनर्जपाः । त्रायंते मृत्युनोपेतं जरया वापि मानवम् ॥ यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विंदति मातरम् । तथा पूर्वकृतं कर्म कर्त्तारमनुविंदति ॥ आगामिनमनर्थं हि प्रतिष्ठानशतैरपि । न निवारयितुं शक्तस्तत्र का परिदेवना ॥" भारते—"यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ । समेत्य च व्यपेयातां तद्वद्भूतसमागमः ।" रामायणे—"शोचमानास्तु सस्नेहा बांधवाः सुहृदस्तथा । पातयंति जनं स्वर्गादश्रुपातेन राघव ॥ श्रूयते हि नरव्याघ्र पुरा परमधार्मिकः । भूरिद्युम्नो गतः स्वर्गं राजा पुण्येन कर्मणा ॥ स पुनर्बंधुवर्गस्य शोकव्याजेन राघव । कृत्स्ने च क्षयिते धर्मे पुनः स्वर्गान्निपातितः ॥ अतः शोकाग्निना दग्धः पिता ते स्वर्गतः प्रभो । शपे त्वां मन्युनाविष्टः तस्मादुत्तिष्ठ माशुचः ॥" ततः पश्चादनवलोकयंतः कनिष्ठानग्रतः कृत्वा पंक्तीभूता ग्राममायांत्यागम्य च गृहद्वारे स्थित्वा निंबपत्राणि दंतैरवखंड्याचम्योदकमग्निगोमयगौरसर्षपांस्तैलमित्यनुक्रमेणालभ्य पादेनाश्मानमाक्रम्य गृहं प्रविशंति ततः प्रभृति त्रिरात्रं यावत् ज्ञातिनां यमनियमा उच्यंते ब्रह्मचर्यमधःशयनं लौकिककर्माकरणमन्येषां कुरु इत्यप्रेरणं कृत्वा लब्ध्वा वा दिवैव भोजनं मांसवर्ज्यम् एते च नियमाः ज्ञातीनां पुत्रादीनां पुनर्यावदाशौचमधमस्तेषां मध्ये प्रेतक्रियाधिकारी पुत्रादिः दशरात्रं यावत् प्रत्यहमेकैकमवयवपूरकं पिंडं प्रेताय दद्यात् आशौचदिनहानौ वृद्धौ वा दशैव पिंडान् दिनानि विभज्य दद्यात्, कथम्—अमुक गोत्रअमुकशर्मन् प्रेत अवनेनिक्ष्व ततो दर्भानास्तीर्य अमुकगोत्र अमुकशर्मन् प्रेतैषते

शिरःपूरकः पिंडो मया दीयत इति पिंडं दत्त्वा पूर्ववत्पुनरवनेजनं दत्त्वा ततोनुलेपनं पुष्पधूपदीपशीतलतोयोर्णातंतुदानं पिंडे स्मृत्यंतरोक्तमपि कुर्यात् अथ यस्मिन्नहोरात्रे स म्रियते तस्यां रात्रौ मृन्मये पात्रे क्षीरोदके कृत्वा यष्ट्यादिकमवलंब्याकाशे धारयेत् प्रेतात्र स्नाहि पिब क्षीरमित्यनेन मंत्रेण ततो द्वितीयादिषु नवसु दिनेषु प्रत्यहम् अनेनैव विधिना एकैकं पिंडमवयवपूरकं दद्यात् ब्राह्मणः क्षत्रियश्च नवमेऽहनि नवमं पिंडं दत्त्वा दशमं द्वादशेहनि दद्यात् वैश्यश्चेत्पंचदशेऽहनि शूद्रश्चेत्त्रिंशत्तमे तथैव एकैकमंजालिम् एकैकं वर्द्धयेत्तत्र वाक्यम् अमुकसगोत्र अमुकशर्मन् अमुकप्रेत एष ते तिलतोयांजलिर्मया दत्तः तवोपतिष्ठताम् । अमुकगोत्र प्रेत एतत्तेतिलतोयपात्रं मया दत्तं तवोपतिष्ठताम् । सद्यः शौचपक्षे तु एकस्मिन्नेव दिने क्रमेण दशपूरकान् तथा पंचपंचाशत्तोयांजलीन् पंचपंचाशत्तोयपात्राणि दद्यात् त्र्यहाशौचे पुनः प्रथमदिने त्रीन् पिंडान् षडंजलीन् षट्पात्राणि च दद्यात् द्वितीयदिने चतुरः पिंडान् रिक्तानां प्रेतानां निर्हरणादिकं न कुर्यात् यथाह याज्ञवल्क्यः " आदिष्टी नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात् । समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ तथा--आचार्यपित्रुपाध्यायान्निर्हृत्यापि व्रती तु यः ॥ शकटान्नं नचाश्नीयान्न च तैः सह संविशेत् ॥ " इति । यदि मोहात्करोति तदा व्रतात् च्यवते पुनरुपनयनेन शुद्ध्यति तथाऽस्थिसंचयनं ब्राह्मणस्य चतुर्थेऽहनि पंचमे क्षत्रियस्य नवमे वैश्यस्य एकादशे शूद्रस्य त्र्यहाशौचे द्वितीयेह्नि सर्वेषां सद्यः शौचे तु दाहानंतरमेव तत्रास्थिसंचयननिमित्तम् एकोद्दिष्टं विधाय पुष्पधूपनैवेद्यानि संभृत्य ॐ क्रव्यादमुखेभ्यो देवेभ्यो नम इति अर्घादिपूजां कुर्यात् श्मशाने ततः नमः क्रव्यादमुखेभ्यो देवेभ्य इति बलिदानं तत्र मंत्रः "देवा यस्मिन् स्थाने देव्याः स्युर्भवंतः सनातनाः । तेस्मत्सकाशाद्गृह्णीयुर्बलिमष्टांगमक्षयम् ॥ प्रेतस्यास्य शुभान् कामान्प्रयच्छंत्वपि शाश्वतान् । अस्माकमायुरारोग्यं सुखं च ददताक्षयम् ॥ " एवं बलिं कृत्वा विसर्जयेत् ततोऽपसव्यं पलाशवृंतेनास्थीनि परिवृत्यांगुष्ठक-

निष्ठिकाभ्याम् आदाय पलाशपुटेधारयति तत्र शमीशैवालं कर्दमं च धारयति ततो घृतेनाक्तसर्वौषधीमिश्राण्यस्थीनि दक्षिणपूर्वाय-तान् यवाकारान् कर्षून् खात्वा तत्र कुशानास्तीर्य हरिद्रया पीत-वस्त्रखण्डं निपात्यैतद्वक्ष्यमाणमंत्रेण निक्षिपेत् ॐ वाचा मनसा आर्त्तेन ब्राह्मणाः त्रय्या विद्यया पृथिव्याक्षतायामपाठं-रसेन निर्व-पाम्यसाविति मंत्रेण असौ-स्थाने प्रेतनामादेशः ततः कुंभे निधाय तूष्णीं तं कुंभम् अरण्यवृक्षमूले वा भूमौ खात्वा धारयेत् भस्म चितास्थितं सर्वमेव तोये निक्षिपेत् चिताभूमिं गोमयेन विलिप्य तत्र तेनैव पूर्वोक्तबलिमंत्रेण बलिं दद्यात् तं च बलिं क्षीरेणाभ्यज्य देवता विसर्जयेत् चिताभूमिच्छादनार्थं तत्र वृक्षं पदकं वा कारयेत् सभाविश्रामार्थं काष्ठपाषाणविन्यासविशेषः पदकः कट्टहरः इति कान्यकुब्जे प्रसिद्धः लोकाचारादेव कुटीं वा ततः कदाचिदस्थिकुंभम् उत्पाटयादाय तीर्थं गच्छेत् " अस्थीनि मातापितृवंशजानां नयंति गंगामपि ये कदाचित् । सद्बंधवोस्थीनि दयाभिभुतास्तेषां च तीर्थानि फलप्रदानि ॥ " ततश्च गंगां गत्वा स्नात्वा ततः पंचगव्येनसिक्ता हिरण्यमध्वाज्यतिलैः संयोज्य ततस्तु मृत्पिंडे पुटे निधाय दक्षिणां दिशं पश्यन् नमोऽस्तु धर्मायेति वदन् जलं प्रविश्य स मे प्रीत इत्यभि-धाय गंगांभसि निक्षिप्य जलादुत्थाय सूर्यमवेक्ष्य विप्रमुख्याय यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् एवं कृते प्रेतक्रियाकर्त्रोः स्वर्गः स्यात् तथा चोक्तं " विगाह्य गंगां समियाय तोयमिहास्थिराशिं सकलैश्च गव्यैः । हिरण्यमध्वाज्यतिलैस्तु युक्तं ततस्तु मृत्पिंडपुटे निधाय ॥ यस्यां दिशि प्रेतगणोपगूढो विलोकयंस्तां सलिले क्षिपंतम् । उत्तीर्य दृष्ट्वा रविमात्मशक्त्या सुदक्षिणां मुख्यद्विजाय दद्यात् ॥ एवंकृते प्रेतपुरः-स्थितस्य स्वर्गे गतिः स्याच्च महेंद्रतुल्या । क्षीणेषु पुण्येषु पतन्दिविस्था नैवं व्युदस्य च्यवनं द्युलोकात् ॥ यावदस्थि मनुष्याणां गंगातोयेषु तिष्ठति । तावद्वर्षसहस्राणि ब्रह्मलोके महीयते ॥ " यमः " गंगातोये च यस्यास्थि प्लवते शुभकर्मणः । न तस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात्कदा-

चन ॥ गंगातोये च यस्यास्थि नीत्वा संक्षिप्यते नरैः । युगानां तु सहस्राणि तस्य स्वर्गे भवेद्गतिः ॥ मातुः कुलं पितृकुलं वर्जयित्वा नराधमः । अस्थीन्यन्यकुलोत्थस्य नीत्वा चांद्रायणाच्छुचिः ॥ " एतच्च द्रव्यादिलोभेन यतः न श्रेयोर्थिनः अथ साग्नेः पत्नी यदि जीवद्भर्तृका म्रियेत तदा केचित् देशाचारात् क्षौरं नाहुः अन्यो विधिः सर्वो युक्तो भवति भर्त्तरि मृते यदि म्रियेत तदा अरण्यंतरं संपाद्य ततो निर्मथ्ये नाग्निना पात्रैर्विना तां दहेत् तदलाभे लौकिकाग्निना एवं पश्चान्मृतस्य पुंसोऽपि भवति अन्वारोहणे तु प्रथमाहुतिः पात्रासादनं तु यजमान-देहे एव अथ यदि साग्नेः शवस्य दाहे क्रियमाणे वृष्ट्याद्याघाते-नाग्निनाशे ऊर्ध्वदग्धदेहशेषं वृष्टौ शांतायामर्द्धदग्धारणी निर्मथ्य तदलाभेऽर्द्धदग्धकाष्ठं निर्मथ्यतदलाभे अश्वत्थादिपवित्रकाष्ठमथनो-त्थेनाग्निना पुनर्दहेत् अथ प्रोषिते तु मृतेग्निहोत्रिणि तदस्थीन्यानी-योक्तविधिना त्रेतया पुनर्दहेत् अस्थ्नामप्यलाभे षष्ट्यधिक-त्रिशत्तामिति पलाशवृंतान्युच्चित्य कृष्णसारचर्मणि पुरुषाकारेण प्रसारिते तदुपरि पुरुषाकारं प्रसार्य तत्र पलाशवृंतानि चत्वा-रिंशता शिरः दशभिर्ग्रीवा त्रिंशता उरः विंशत्योदरं शतेन भुजद्वयं दशभिर्हस्तांगुलीः षड्भिर्वृषणौ चतुर्भिः शिश्नं शतेनोरुद्वयं त्रिंशता जानुनी जंघे च दशभिः पादांगुलीः परिकल्प्योर्णसूत्रेण सम्यग्बद्ध्वा तनैव मृगचर्मणा संवेष्ट्य ऊर्णासूत्रेणैव बद्ध्वा यवपिष्टजलेन संप्रलिप्य मंत्रपूर्वकं पूर्ववत्पात्रैर्दहेत एवं पर्णशरे दग्धे त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् द्वितीये-हनि तु तदस्थ्नां वृंतरूपाणां दग्धानां संचयनम् एवं मृतबुद्ध्या पर्णशरे दग्धे तस्य दैवात्पुनरागमने पुनराधानं कृत्वा आयुष्यार्थामिष्टिं कुर्यात् पर्णशरदाहानंतरं तु तदस्थ्नां लाभेऽर्द्धदग्धकाष्ठाग्निं निर्मथ्याग्निमुत्पाद्य तेनाग्निनास्थीनि पुनर्दहेत् निरग्नेस्तु नास्ति संस्कारः एवं साग्नेः दहन-दिनात् निरग्नेर्मरणादिनाद्गणना अथैषां प्रेतदेहानां रजस्वलादिस्पर्शे मृन्मये कुंभे पूर्णजले पंचगव्यं प्रक्षिप्य कृतस्नानं शवं तेनोदकेनाभि-षिंचेत आपोहिष्ठेत्यादिभिरब्लिंगैर्मंत्रैर्वामदेव्यादिभिर्ऋग्भिस्तिसृभिः

भिषिंचेत् एवं सूतिकां रजस्वलां चापि एकादशे चतुर्थे वाऽहनि प्रायश्चित्तं कृत्वा पंचगव्येन प्रक्षाल्य वाससा संवेष्ट्य उक्तविधिना दहेदिति एवं तावत्प्रेतायोद्दिश्य गामप्यैके घ्नंतीति सूत्रकृता एकादशेह्नि प्रेतमुद्दिष्य गोपश्वालंभोभिहितस्तत्प्रसंगादन्येपि यावंतः अर्घपशवस्तत्कर्माभिधातुमिदमारभ्यते ॥

इति पारस्करगृह्यसूत्रे हरिहर० तृतीयकाण्डे दशमी कण्डिका ॥ १० ॥

**पशुश्चेदाप्लाव्यागामग्रेणाग्नीन्परीत्य पलाशशाखान्निहन्ति ॥ १ ॥ परिव्ययणोपाकरणानि योजनप्रोक्षणान्यावृताकुर्याद्यच्चान्यत् ॥ २ ॥ परिपशव्ये हुत्वा तूष्णीमपराः पंच ॥ ३ ॥ वपोद्धरणं चाभिघारयेत् ॥ ॥ ४ ॥ देवतांचादिशेत् उपाकरणनियोजनप्रोक्षणेषु ॥ ॥ ५ ॥ स्थालीपाके चैवम् ॥ ६ ॥ वपाठंहुत्वावदानान्यवद्यति सर्वाणि त्रीणि पंच वा ॥ ७ ॥ स्थालीपाकमिश्राण्यवदानानि जुहोति ॥ ८ ॥ पश्वंगं दक्षिणा ॥ ९ ॥ यद्देवते तद्दैवतं यजेत्तस्मै च भागं कुर्यात्तं च ब्रूयादिममनुप्रापयेति ॥ १० ॥ नद्यंतरे नावं कारयेन्न वा ॥ ११ ॥ ११ ॥**

( पशुश्चेदाप्लाव्यागामग्रेणाग्नीन्परीत्य पलाशशाखां निहंति ) चेद्यदि स्मार्त्तः पशुः क्रियते तदा तं पशुं गोपशुवर्जमाप्लाव्य स्नापयित्वा नियुंज्यात् गोपशौ आप्लाव्याभावः पशुनियोजनं यूपे श्रयते अस्य कुत्रेत्यपेक्षायामाह अस्य अग्रेण पुरस्तात् अग्नीन् वितानपक्षे गार्हपत्यादीन् आवसथ्यपक्षे एकमग्निं परीत्य प्रादक्षिण्येन गत्वा पलाशस्य ब्रह्मवृक्षस्य शाखा तां निहंति निखनंति आसादनानंतरं यूपकार्यत्वाच्छाखायाः परिव्ययणोपकरणानि योजनप्रोक्षणान्यावृत्या कुर्या-

यच्चान्यत् परिव्ययणत्रिगुणरशनया शाखायाः उपाकरणं तृणेन पशोः नियोजनं द्विगुणरशनया अंतरा शृंगबद्धस्य पशोः पलाशशाखायां बंधनं प्रोक्षणीभिरद्भिः पशोरासेचनमेतानि ( परिव्ययणोपाकरणनियोजनप्रोक्षणानि आवृता कुर्याद्यच्चान्यत् ) पशुप्रकरणविहितया मंत्रावर्जितया क्रियया कुर्यात् विदधीत न केवलमेतान्येव अन्यदपि संस्कारकं पशुसमंजनपर्यग्निकरणादिकं तथैव कुर्यात् ( परिपशव्ये हुत्वा तूष्णीमपराः पंच ) पशुसंज्ञपनं परि उभयतः हूयेते ये ते परिपशव्ये स्वाहा देवेभ्यः देवेभ्यः स्वाहेति परिपशव्ये ते हुत्वा तूष्णीं मंत्रवर्जम् अपराः अन्याः पंच आज्याहुतीर्जुहोति ( वपोद्धरणं चाभिघारयेत् ) पशोर्वपायाः उद्धरणं यथोक्तं कृत्वा तां वपाम् अभिघारयेत् उद्धृत्यैव ( देवतां त्वादिशेदुपाकरणनियोजनप्रोक्षणेषु ) उपाकरणं च नियोजनं च प्रोक्षणं च उपाकरणनियोजनप्रोक्षणानि तेषु देवतां यद्दैवत्यः पशुर्भवति तां देवतामादिशेत् अमुष्मै त्वा उपाकरोमि अमुष्मै त्वा नियुनज्मि अमुष्मै त्वा जुष्टं प्रोक्षामीत्येवं स्थालीपाके चैवम् स्थालीपाके चरौ च एवं देवतामादिशेत् चरोरुपाकरणनियोजनाभावात् प्रोक्षणे अमुष्मै त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति तंडुलप्रोक्षणे देवतोद्देशः (वपार्ठ·हुत्वाऽवदानान्यवद्यति सर्वाणि त्रीणि पंच वा ) वपां विधिना हुत्वा अवदानानि पशोः हृदयादीनि अवद्यति छिनत्ति कति सर्वाणि हृदयं जिह्वां क्रोडं सव्यबाहुपार्श्वद्वयं यकृत् वृक्यौ गुदमध्यं दक्षिणश्रोणिरित्येकादशप्रधानार्थानि दक्षिणबाहुं गुदतृतीयनिष्ठं सव्या श्रोणिः इति त्रीणि सौविष्टकृतानि यद्वा त्रीणि हृदयं जिह्वां क्रोडा अथ वा पंच हृदयजिह्वाक्रोडसव्यबाहुदक्षिणपार्श्वानि अत्र पंच अवदानपक्षे त्रीणि पक्षे वा तेभ्य एव स्विष्टकृद्यागः वपार्ठ· हुत्वावदानान्यवद्यतीविवदता सूत्रकृता पशुपुरोडाशोनिरस्तः ( स्थालीपाकमिश्राण्यवदानानि जुहोति ) स्थालीपाकेन चरुणा मिश्राणि संयुक्तान्यवदानानि जुहोति स्थालीपाकस्य च श्रपणं वचनात्सहैव पाकः ( पश्वंगं दक्षिणा ) पशोः अंगं पश्वंगं दक्षिणा अस्य पशुबंधस्य ( यद्दैवते तद्दैवतं यजेत्तस्मै च भागं

कुर्यात् तं च ब्रूयादिममनुप्रापयेदिति ) एतदर्घपशून्प्रकृत्य कर्माभिहितं तत्र यस्यार्घस्य आचार्यादेः या देवता तद्दैवतः सपशुयागः तस्मिंस्तद्दैवते यागे तद्दैवतम्, अर्घ्यदैवतं बृहस्पत्यादिकं च यजेत् तत्रार्घ्योः देवताः आचार्यस्य बृहस्पतिः, ब्रह्मणश्चन्द्रमाः, उद्गातुः पर्जन्यः, अग्निर्होतुः, अश्विनावध्वर्योः, विवाह्यस्य प्रजापतिः, राज्ञ इंद्रः, प्रियस्य मित्रः, स्नातस्य विश्वेदेवाः, इंद्राग्नी वेति, तस्मै च अर्घ्याय आचार्यादिभागं च पशोः किंचिदंगं कुर्यात् तं च अर्घ्यमाचार्यादिकमिममनुप्रापयेति ब्रूयात् ( नद्यंतरे नावं कारयेन्नवा ) इदानीं प्रेतोद्देशेन गामप्येके घ्नन्तीति यदुक्तं तस्य देशविधानार्थमाह नद्यन्तरे नद्यनंतरे द्वीपे नावं नवमेकादशाहश्राद्धं तदर्थमिमं नावं गोपशुं कारयेत् अनुतिष्ठेत् कोर्थः प्रेतोद्देशेन गोपशुम् एकादशेह्नि नद्यन्तरे आलभेत नवा आलभेत इति सूत्रार्थः ॥ एवं तावन्नद्यंतरे नावं कारयेदित्यनेन नवश्राद्धप्रयोजनपशुरुक्तस्तत्प्रसंगान्नैमित्तिकं पश्वन्तरं व्याख्यातुमाह ॥

इति पारस्करगृ० हरिहरभाष्ये तृ० काण्डे एकादशी कंडिका ॥११॥

अथातोवकीर्णिप्रायश्चित्तम् ॥ १ ॥ अमावास्यायां चतुष्पथे गर्दभं पशुमालभते ॥ २ ॥ निर्ऋतिं पाकयज्ञेन यजेत ॥ ३ ॥ अप्स्ववदानहोमः ॥ ४ ॥ भूमौ पशुपुरोडाशश्रपणम् ॥ ५ ॥ तां छविं परिदधीत ॥ ६ ॥ ऊर्द्ध्ववालामित्येके ॥ ७ ॥ सँव्वत्सरं भिक्षाचर्यं चरेत्स्वकर्म परिकीर्त्तयन् ॥ ८ ॥ अथापरमाज्याहुतीर्जुहोति । कामावकीर्णोस्म्यवकीर्णोस्मि कामकामाय स्वाहा । कामाभिदुग्धोस्म्याभिदुग्धोस्मि कामकामाय स्वाहेति ॥ ९ ॥ अथोपतिष्ठते सम्मासिंचंतु मरुतः समिन्द्रः सम्बृहस्पतिः संमायमग्निः सिञ्चतु प्रजया च धनेन चेति ॥ १० ॥ एतदेव प्रायश्चित्तम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

( अथातोवकीर्णिप्रायश्चित्तम् ) अथ इदानीं यतः पशुरभिहितः अतस्तत्प्रसंगात् अवकीर्णिनः स्खलितब्रह्मचर्यस्य ब्रह्मचारिणः प्रायःश्चित्तं शुद्धिसंपादकं कर्म व्याख्यास्यते ( अमावास्यायां चतुष्पथे गर्दभं पशुमालभेत ) यो ब्रह्मचारी सन् अवकीर्णी भवति स्त्रीगमनात् सः अमावास्यायां कस्यांचित् कृष्णपंचदश्यां चतुष्पथे चत्वारः पंथानः यत्र असौ चतुष्पथः तस्मिन् चतुष्पथे देशे गर्दभं रासभं पशुम् आलभते संज्ञपयाति ( निर्ऋतिं पाकयज्ञेन यजेत ) निर्ऋतिं पाकयज्ञविधानेन पशुना यजेत तत्रावकीर्णिनः अन्योपि हविर्यज्ञरूपः पशुरस्ति तेन हेतुना पाकयज्ञेन यजेत इत्युक्तम् ( अप्स्ववदानहोमः ) अप्सु जलेऽवदानानां होमः प्रक्षेपो देवतोद्देशेन भवति नाग्नौ अवदानग्रहणात् आघारादीनां लौकिकाग्नावेव होमः ( भूमौ पशुपुरोडाशश्रपणं ) भूमौ एव न कपालेषु पुरोडाशस्य श्रपणं पाको भवाति शाखापशौ पुरोडाशाभावात् इहापूर्वपुरोडाशोऽर्थात् विधीयते तस्य च संस्कारः आज्येन सह क्रियते ( तां छविंपरिदधीतोर्ध्ववालामित्येके संवत्सरं भिक्षाचर्यं चरेत्स्वकर्म परिकीर्त्तयन् ) ताम् आलब्धस्य गर्दभस्य छविं कृत्तिं परिदधीत प्रोर्णुवीत आच्छादयीतेति यावत् एके आचार्यः तां ऊर्ध्ववालामुपरिपुच्छां परिदधीतेति वर्णयंति अपरे तिर्यग्वालां ततश्च विकल्पः गर्दभपश्वालंभानंतरं तच्छविं परिदधानः संवत्सरं यावद्भिक्षाचर्यं चरेत् । किं कुर्वन् स्वकर्म परिकीर्त्तयन्, अवकीर्णित्वं कथयन् अहमवकीर्णी, भवति भिक्षां देहीत्येवं स्वकर्मपरिख्यापनं कुतइतिचेत निरुक्तं वा एनः कनीयोभवाति इतिश्रुतेः ( अथापरमाज्याहुतीर्जुहोति कामावकीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽस्मि कामकामाय स्वाहा कामाभिदुग्धोऽस्मि कामकामाय स्वाहेति ) अथ इदानीम् अपरम् अन्यत् प्रायश्चितम् अवकीर्णिनो विधीयते कामावकीर्णोस्मि कामाभिदुग्धोस्मित्येताभ्या प्रतिमंत्रमाज्याहुतीर्जुहोति इदं कामायेति त्यागः ते च द्वे आगंतुत्वाचतुर्दशाहुत्यंते आगंतूनामंते निवेश इति न्यायात् ( अथोपतिष्ठते सम्मासिंचंतु मरुतः समिद्रः सं बृहस्पतिः समायमग्निः सिंचंतु प्रजया

च धनेन चेति एतदेव प्रायश्चित्तम् ) अथ होमानंतरमुपतिष्ठते ऊर्द्ध्वी भूय समासिंचंत्वित्यादि सौत्रमंत्रेणालिंगोक्तादेवताः प्रार्थयते संवत्सरमित्यत्राप्यनुवर्त्तते अतः प्रतिदिनं पंचभूसंस्कारपूर्वकं लौकिकाग्निं स्थापयित्वा आघारादिस्विष्टकृदंताश्चतुर्दशाहुतीर्हुत्वा कामावकीर्णोऽस्मि कामावदुग्धोस्मीत्येताभ्यां प्रतिमंत्रम् आज्याहुतिद्वयं हुत्वा समासिंचंत्विति मंत्रेण उपतिष्ठति संवत्सरं यावत् एतदेव यदुक्तं गर्दभपश्वालंभरूपम् आज्याहुतिहोमात्मकं च अवकीर्णिनः प्रायश्चित्तद्वयं विज्ञेयम् ॥ इति सूत्रार्थः ॥

इति पारस्करगृ० हरिहर० तृतीयकाण्डे द्वादशीकण्डिका ॥ १२ ॥

अथातः सभाप्रवेशनम् ॥ १ ॥ सभामभ्यात सभाङ्गिरसि वादिर्नामासि त्विषिर्नामासि तस्यै ते नम इति ॥ ॥ २ ॥ अथ प्रविशति सभां च मासमितिश्चोभे प्रजापतेर्दुहितरौ सचेतसौ ॥ योमा न विद्यादुपमासतिष्ठेत्सचेतनोभवतु शर्ठंसथे जन इति ॥ ३ ॥ पर्षदमेत्य जपेदभिभूरहमागमं विराडप्रतिवाच्यः ॥ अस्याः पर्षदईशानः सहसा सुदुष्टरोजन इति ॥ ४ ॥ स यदि मन्येत क्रुद्धोयामिति तमभिमंत्रयते यात एषा रराट्या तनूर्मन्योः क्रोधस्य नाशनी ॥ तां देवब्रह्मचारिणो विनयंतु सुमेधसः ॥ द्यौरहं पृथिवी चाहं तौ भविते क्रोधं न यामासि गर्भमश्वतर्यंसहासाविति ॥ ५ ॥ अथ यदि मन्येतदुग्धोयमिति तमभिमंत्रयते तां ते वाचमस्या आदत्ते हृदय आददे यत्र यत्र निहितावाक्तां ततस्तत आददे यदहं ब्रवीमि तत्सत्यमधरोमत्यद्यस्वेति ॥ ६ ॥ एतदेव वशीकरणम् ॥ ७ ॥ १३ ॥

( अथातः सभाप्रवेशनम् ) अथावसथ्याग्निकर्मसाध्यविधानानंतरं साधारणानि कर्माणि अनुविधेयानि यतः अतो हेतोः सभाप्रवेशनं कर्म व्याख्यायते ( सभामभ्येति सभांगिरसि वादिर्नामासित्विषिर्नामासि तस्यै ते नम इति ) यदा द्विजः सभां गच्छति तदा सभामभि आभिमुख्येन एति केन मंत्रेण सभांगिरसीत्यादिना ( अथ प्रविशति सभां च मासमितिश्चोभे प्रजापतेर्दुहितरौ सचेतसौ योमा न विद्यादुपमासतिष्ठेत्सचेतनो भवतु शठं सथे जन इति ) अथाभिमुखमेत्य सभां च मासमित्यादिना मंत्रेण सभां प्रविशति ( पर्षदमेत्य जपेत् ) पर्षदं सभां प्रत्येत्यप्रविश्य ( अभिभूरहमागमंविराडप्रतिवाच्य अस्यापरिषदईशानः सहवा सुदुष्टरो जन इति ) पर्षदं सभां प्रविष्टः यदि चेन्मन्येत जानीयात् अयं सभापातिः क्रुद्ध इति तं क्रुद्धम् अभिलक्षीकृत्य मंत्रयते क्रोधापनयनाय या त एषा रावाररराट्या तनूर्मन्योः क्रोधस्य नाशनी तां देवाब्रह्मचारिणोविनयंतु सुमेधस द्यौरहं पृथिवी चाहं तौ ते क्रोध नयामासि गर्भमश्वतर्या सहसावित्यनेन मंत्रेण असावीति क्रुद्धस्य नाम ( अथ यदि मन्येत दुग्धोयमिति तमभिमंत्रयते तां ते वाचमित्यादि ) अथ यदि गोदोहस्य कर्त्ता अयं मन्येत तर्हि ( तां ते वाचमास्य आदत्ते हृदय आदधे यत्र यत्र निहिता वाक् तां ततस्तत आददे यदहं ब्रवीमि तत्सत्यमधरोमत्यद्यस्व ) इत्यनेन मंत्रेण अनुमंत्रणम् अवशस्य वशीकरणम् । इति सूत्रार्थः ॥

इति पारस्करगृ० हरिहर० तृतीयकाण्डे त्रयोदशीकण्डिका ॥ १३ ॥

**अथातो रथारोहणम् ॥ १ ॥ युंक्तेति संप्रेष्य युक्त इत्युक्ते साविराडित्येत्यचक्रे अभिमृशति ॥ २ ॥ रथंतरमसीति दक्षिणम् ॥ ३ ॥ बृहदसीत्युत्तरम् ॥ ४ ॥ वामदेव्यमसीति कूबरीम् ॥ ५ ॥ हस्तेनोपस्थमभिमृशति अकौन्यंकावभितोरथं यौ ध्वांतं वाताग्रमनुसंचरंतौ दूरे हेतिरिन्द्रियावान्पतत्रिस्ते नोग्नयः पप्रयः**

पारयन्त्विति ॥ ६ ॥ नमोमाणिचरायेतिदक्षिणं धुर्य्यांप्राजति ॥ ७ ॥ अप्राप्य देवताः प्रत्यवरोहेत्संप्रति ब्राह्मणान्मध्ये गाअभिक्रम्य पितॄन् ॥ ८ ॥ न स्त्रीब्रह्मचारिणौ सारथी स्याताम् ॥ ९ ॥ मुहूर्त्तमतीयाय जपेदिहरतिरिह रमध्वम् ॥ १० ॥ एके मास्त्विह रंत्विति च ॥ ११ ॥ सयदि दुर्बलोरथः स्यात्तमास्थाय जपेदयं वामाश्विनारथोमादुर्गे मास्तरोषदिति ॥ १२ ॥ स यदि भ्रम्यात्स्तंभमुपस्पृश्यभूमिं वा जपेदेषवामाश्विना रथोमादुर्गे मास्त रोरिषदिति ॥ १३ ॥ तस्य नकाचनार्त्तिर्न्नरिष्टिभवति॥ १४॥ यात्वाध्वानं विमुच्य रथं यवसोदके दापयेदेषउहवाहनस्यानपह्नव इति श्रुतेः ॥ १५ ॥ १४ ॥

( अथातोरथारोहणम् ) अथ कार्यार्थं जिगमिषोः द्विजस्य यतो यानारोहणं तावत् व्याख्यायते ( युंक्तेति संप्रेष्य युक्त इत्युक्ते साविराडित्यचक्रे अभिमृशति रथांतरमसीति दक्षिणं बृहदसीत्युत्तरम्) तत्र युक्तेति सारथिं संप्रेष्याऽज्ञाप्य ततः प्रेषितेन सारथिना युक्तो रथ इति प्रोक्ते सेति सा विराट इत्यनेन मंत्रेण एत्य रथसमपिमागत्य चक्रे रथांगे अभिमृशति कथं रथांतरम् अस्मिइत्यनेनन दक्षिणं बृहदसीत्यनेनोत्तरं चक्रं वामदेव्यमसीति मंत्रेण कूबरीम् ईषादंडाग्रम् अभिमृशतीत्यनुवर्त्तते (हस्तेनोपस्थमभिमृशति )उपस्थं रथमध्यम् उपवेशनस्थानमभिमृशति आलभते हस्तेनेतिसर्वत्र तत्र मंत्रः ( अकौन्यंकावभितोरथं योवातं वाताग्रमनुसंचरंती दूरे होतीरिंद्रियावान्पतत्रिस्तेनाग्नयः पप्रयः पारयंत्विति ) मोमाणिचरायति दक्षिणंधुर्यं प्राजति गवां मध्ये स्थापयति नमोमाणिचरायेत्यनेन दक्षिणधुर्यं दक्षिणधुरायां युक्तं वृषभं प्राजति प्रतोदेन

प्रेरयति तूष्णीं वाममेवं गवां मध्ये स्थापयति ( अप्राप्य देवताः प्रत्यवरोहेत् संप्रति ब्राह्मणान्मध्ये गा अभिक्रम्य पितॄन् ( प्राप्य अनासाद्य दूरत एव देवताहरिहरब्रह्मादिकाः प्रति अवरोहेत् (रथादवरोहेत् ) संप्रति ब्राह्मणान् संप्रति निकटे प्रत्यवरोहेत् मध्येगाः सुरभीः प्राप्य मध्ये प्रत्यवरोहेत् अभिक्रम्य पितॄन् अभिमुखमेत्य पितॄन् पित्रादीन् मान्यान् प्रत्यवरोहेत् ( न स्त्रीब्रह्मचारिणौ सारथी स्यातां ) स्त्रीनारी ब्रह्मचारी उपकुर्वाणको नैष्ठिकश्च स्त्रीब्रह्मचारिणौ सारथी न स्यातां न भवेतां ( मुहूर्त्तमतीयाय जपेदिह रतिरिहरमध्वमेके मास्विहरातिरिति च ) मुहूर्तं क्षणम् अभीयाय अभ्येत्य जपेत् इहरतिरित्यादिकं मंत्रं ( सयदि दुर्बलोरथः स्यात्तमास्थाय जपेत् ) सः रथी यदि चेदध्वानं गच्छन् दुर्बलः क्षीणोरथोऽस्येति दुर्बलरथः स्यात्तदा यं रथमास्थाय आरुह्य वक्ष्यमाणं मंत्रं जपेत् ( अयं वामाश्विनारथोमा दुर्गमास्तरोरिषत् इति सयदि भ्रम्यादूमार्ठ·स्तंभमुपस्पृश्य भूमिं वाजपेदेषवाश्विन रथोमादुर्गमास्तरोरिषदिति ) सरथः यदि पुनः भ्रम्यात् चलने कुटिलोभवेत् तथा स्तंभं रथध्वजदंडमपस्पृश्य भूमिं वा उपस्पृश्य जपेत् एषा वामाश्विना रथ इति मंत्रं ( तस्य न काचनार्त्तिर्भवति ) तस्य रथिनः न काचन आर्त्तिः पीडा न च रिष्टिरुपसर्गो भवति य एवं दुर्बलः रथ उद्भ्रान्तरथो वा जपति ( यात्वाध्वानं विमुच्य रथं यवसोदके दापयेदेष उ वाहनस्थानपह्नव इति श्रुतेः ) यात्वा गत्वा अध्वानं मार्गं विमुच्य मुक्त्वा किं रथं रथयुक्तं वाहं यवसोदके यवसं च उदकं च यवसोदके घासपानीये ते दापयेत् यवसोदके दीयेतामिति भृत्यान् प्रेषयेत् कुतः एष उ वाहनस्य अश्वादेः अपह्नवः क्षमापने इति श्रुतेः वचनात् एष कः कस्मात् येन वाहनेन धावयेद्विमुच्य ब्रूयात् पाययततत्सुहितं कुरुतेति सूत्रार्थः ॥

इति पा० गृ० हरि० भा०तृतीयकाण्डे चतुर्दशीकण्डिका ॥ १४ ॥

**अथातो हस्त्यारोहणम् ॥ १ ॥ एत्य हस्तिनमभिमृशति हस्तियशसमसिहस्तिवर्चसमसीति ॥ २ ॥ अथा-**

रोहतीन्द्रस्य त्वा वज्रेणाभितिष्ठामि स्वस्ति मा संपारयेति ॥ ३ ॥ एतेनैवाश्वारोहणं व्याख्यातम् ॥ ४ ॥ उष्ट्रमारोक्ष्यन्नभिमंत्रयते त्वाष्ट्रोसि त्वष्टृदैवत्यः स्वास्ति-मा संपारयेति ॥ ५ ॥ रासभमारोक्ष्यन्नभिमंत्रयते शूद्रोसि शूद्रोजन्माग्नेयो वै द्विरेताः स्वस्तिमा संपारयेति ॥ ६ ॥ पन्थानमभिमंत्रयते नमो रुद्राय पथिषदे स्वस्ति मा संपारयेति ॥ ७ ॥ चतुष्पथमभिमंत्रयते नमो रुद्राय चतुष्पथसदे स्वस्ति मा संपारयेति ॥ ८ ॥ नदीमुत्तरिष्यन्नभिमंत्रयते नमो रुद्रायाप्सुषदे स्वस्ति मा संपारयेति ॥ ९ ॥ नावमारोक्ष्यन्नभिमंत्रयते सुनावमिति ॥ १० ॥ उत्तरिष्यन्नभिमंत्रयते सुत्रामाणमिति ॥ ११ ॥ वनमभिमंत्रयते नमो रुद्राय वनसदे स्वस्ति मा संपारयेति ॥ १२ ॥ गिरिमभिमंत्रयते नमो रुद्राय गिरिषदे स्वस्ति मा संपारयेति ॥ १३ ॥ श्मशानमभिमंत्रयते नमो रुद्राय पितृषदे स्वस्ति मा संपारयेति ॥ १४ ॥ गोष्ठमभिमंत्रयते नमो रुद्राय शकृत्पिंडसदे स्वस्ति मा सम्पारयेति ॥ १५ ॥ यत्र चान्यत्रापि नमो रुद्रायेत्येव ब्रूयाद्रुद्रो ह्येवेदꣳसर्वमिति श्रुतेः ॥ १६ ॥ सिचावधूतोऽभिमंत्रयते सिगासि न वज्रोसि नमस्तेऽअस्तु मामाहिꣳसीरिति ॥ १७ ॥ स्तनयित्नुमभिमंत्रयते शिवानो वर्षाः संतु शिवा नः संतु हेतयः शिवा नस्ताः

सन्तुयास्त्वर्ठ्ंसृजासि वृत्रहन्निति ॥ ॥ १८ ॥ शिवां वाश्यमानामभिमंत्रयते शिवो नामेति ॥ १९ ॥ शकुनिं वाश्यामनमभिमंत्रयते हिरण्यपर्ण शुकने देवानां प्रहितंगम ॥ यमदूत नमस्तेऽस्तु किन्त्वाकाक्कारिणो ब्रवीदिति ॥ २० ॥ लक्षण्यं वृक्षमभिमंत्रयते मा त्वाशनिर्म्मा परशुर्मावातोमाराजप्रेषितोदंडः ॥ अंकुरास्ते प्ररोहंतु निवाते त्वाभिवर्षतु अग्निष्टे मूलम्माहिर्ठ्ंसीत्स्वस्तितेऽस्तुवनस्पते स्वस्ति मेस्तु व्वनस्पत इति ॥ २१ ॥ स यदि किंचिल्लभेत्तत्प्रतिगृह्णाति द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णात्विति सास्य न ददतः क्षीयते भूयसी च प्रतिग्रहीता भवति अथ यद्योदनं लभेत्तत्तत्प्रतिगृह्य द्यौस्त्वेति तस्य द्विः प्राश्नाति ब्रह्मा त्वा प्राश्नातु ब्रह्मा त्वा प्राश्नात्विति ॥ ॥ २२ ॥ अथ यदि मन्थँल्लभेत तत्प्रतिगृह्य द्यौस्त्वेति तस्य त्रिः प्राश्नाति ब्रह्मा त्वा प्प्राश्नातु ब्रह्मा त्वा प्राश्नातु ब्रह्मा त्वा पिबत्विति ॥ २३ ॥ १५ ॥

( अथातो हस्त्यारोहणम् ) अथ रथारोहणानंतरं रथेधिकृतस्य हस्त्यारोहणमप्यपेक्षितं भाति अतो हेतोः हस्त्यारोहणं व्याख्यायते ( एत्य हस्तिनमभिमृशाति ), एत्य हस्तिसमीपमागत्य हस्तिनं गजम् अभिमृशाति आलभते वक्ष्यमाणेन मंत्रेण ( हस्तियशसमासि हस्तिवर्चसमसीति ) मंत्रण ( अथारोहतींद्रस्य त्वा वज्रेणाभितीष्ठामि स्वस्ति मा संपारयेति ) अथ अभिमर्शनानंतरमारोहति हस्तिनम् इंद्रस्यत्वेति मंत्रण ( एतेनैवाश्वारोहणं व्याख्यातम् ) एतेन हस्त्यारोहणेवाऽश्वारो-

हणं व्याख्यातं कथितमतश्च अश्वसमीपमेत्य अश्वमभिमृशति अश्वयशसमश्वस्यवर्चसमसीतिमंत्रेण ( ततोऽश्वमारोहतींद्रस्य त्वा वज्रेणाभितिष्ठामि स्वस्ति मा संपारयेति अनेन मंत्रेण ( उष्ट्रमारोक्ष्यन्नभिमंत्रयते त्वाष्ट्रोसि त्वष्ट्रदेवत्यः स्वस्ति मा संपारयेति ) उष्ट्रं च क्रमेलकमारोढुमिच्छन् अभिमंत्रयते त्वाष्ट्रोसीत्यादिना मंत्रेण ( रासभमारोक्ष्यन्नभिमंत्रयते शूद्रोसि शूद्रजन्माग्ने यो वै द्विरेताः स्वस्ति मा संपारयेति ) रासभं गर्दभमारोढुमिच्छन् शूद्रोसीत्यादिना मंत्रेणाभिमंत्रयते। नमो रुद्रायेत्यादि चतुष्पथं चत्वारः पंथानो यस्मिन् सचतुष्पथः तं चतुष्पथं चतुर्मार्गाभिसरणप्रदेशस्तमेत्य ( नमो रुद्राय चतुष्पथसदे स्वस्ति मा संपारय ) इत्यनेन मंत्रेण ( नदीमुत्तरिष्यन्नभिमंत्रयते नमो रुद्रायाप्सुषदे स्वस्ति मा संपारयेति ) नदीं स्रवंतीमुत्तरिष्यन् पारं गंतुमिच्छन् नमो रुद्रायाप्सुषद इत्यादिना मंत्रेणाभिमंत्रयते ( नावमारोक्ष्यन्नभिमंत्रयते सुनावमिति ) नावं तरीमारोढुमिच्छन् सुनावमारोहेत्यनयर्चाऽभिमंत्रयते ( उत्तरिष्यन्नभिमंत्रयते सुत्रामाणमिति ) उत्तरिष्यन्नुत्तर्तुं प्रत्यवरोढुमिच्छन् तामेवाभिमंत्रयते सुत्रामाणमित्यनयर्चा ( वनमभिमंत्रयंते नमो रुद्राय वनसदे स्वस्ति मा संपारयेति ) वनं काननं प्रवेष्टुकामः नमो रुद्राय वनसद इत्यादिना मंत्रेणाभिमंत्रयते ( गिरिमभिमंत्रयते नमो रुद्राय गिरिषदे स्वस्ति मा संपारयेति ) गिरिं पर्वतम् आरोढुकामोऽभिमंत्रयते नमो रुद्राय गिरिषद इति मंत्रेण ( श्मशानमभिमंत्रयते नमो रुद्राय पितृषदे स्वस्ति मा संपारयेति ) श्मशानं प्रेतदहनभूमिं कार्यवशात्प्राप्य नमो रुद्राय पितृषद इत्यादिना मंत्रेणाभिमंत्रयते ( गोष्ठमभिमंत्रयते नमोरुद्राय शकृत्पिंडसदे स्वस्ति मा संपारयेति ) गोष्ठं गोवाटं नमो रुद्राय शकृत्पिंडसदे इत्यादिना मंत्रेणाभिमंत्रयते यत्र चान्यत्रापि ( नमो रुद्रायेत्येव ब्रूयाद्रुद्रोह्येवेदꣳसर्वमिति श्रुतेः ) यत्र येषु अन्येष्वपि अनुक्तकार्येषु पूर्वं नमो रुद्रायेत्येव ब्रूयात् पश्चात्तत्तत्कार्यं कुर्यात् हि यस्मात् इदं सर्वं रुद्र एव इति श्रुतेः वेदवचनात् ( सिचावधूतोभिमंत्रयते सिगसि ) इत्यादि सिचा वस्त्रप्रांते

नाऽवधूतः तद्वाताहतः सिचमभिमंत्रयते वक्ष्यमाणेन मंत्रेण ( सिगासि नवज्रोसि नमस्ते अस्तु मामाहिꣳसीः ) इत्यनेन मंत्रेण ( स्तनयित्नुमभिमंत्रयते शिवानोवर्षा ) इत्यादि स्तनयित्नुं मेघं गर्जंतं ( शिवा नो वर्षाः संतु शिवा नः संतु विद्युतः । शिवानस्ताः संतु यास्त्वꣳसृजासि वृत्रहम् ) इत्यनेन मंत्रेण अभिमंत्रयते ( शिवां वाश्यमानामभिमंत्रयते ) शिवां सृगालीं वाश्यमानां शिवो नामासीत्यादिना मामाहिꣳसीरित्यन्तेन मंत्रेणाभिमंत्रयते ( शकुनिं वाश्यमानमभिमंत्रयते हिरण्यपर्णे त्यादि ) शकुनिं पक्षिणं कृष्णकमिति यावत् वाश्यमानं कूजंतं वक्ष्यमाणमंत्रेण ( हिरण्यपर्ण शकुने देवानां प्रहितंगम । यमदूत नमस्तेऽस्तु किं त्वा कार्कारिणोब्रवीत् ) इत्यनेन मंत्रेणाभिमंत्रयते ( लक्षण्यं वृक्षमभिमंत्रयते मात्वाशनिः ) इत्यादि लक्षण्यं वृक्षं शोभनं मंगल्यमाम्रादिकमासाद्य ( मात्वाशनिर्मा परशुर्मा वातोमाराजप्रेषितोदंडः अंकुरास्ते प्ररोहंतु निवाते त्वाभिवर्षतु अग्निष्टे मूलं माहिꣳसीःस्वस्ति तेऽस्तुवनस्पते स्वस्तिमेस्तु वनस्पते ) इत्यनेन मंत्रेणाभिमंत्रयते ( स यदि किंचित् लभेत्तत्प्रतिगृह्णाति द्यौस्त्वा ददातु पृथिवीत्वा प्रतिगृह्णात्विति अथ यद्योदनं लभेत तत्प्रतिगृह्य द्यौस्त्वा ददातु पृथिवीत्वा प्रतिगृह्णात्विति ) अथ कदाचित् यदि ओदनं भक्तं लभेत प्राप्नुयात्तदा तं प्रतिगृह्य द्यौस्त्वा मंत्र पठेत् मंत्रपाठस्तु आदानानंतरं सर्वत्र स्वसत्तापत्तये ( तस्य द्विः प्राश्नाति ) इति प्रथमं ( ब्रह्मा त्वाप्राश्नातु तस्य ) लब्धस्योदनसिद्धिः द्विवारं प्राश्नाति अत्ति कथं ( ब्रह्मात्वा प्राश्नात्विति ) द्वितीयं स यदि मंथं लभते द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णात्विति प्रतिगृह्य ( तस्य त्रिःप्राश्नाति ब्रह्मा प्राश्नातु ब्रह्मात्वात्विति ) स द्विजः यदि मंथं दधिमंथं प्राप्नुयात्तदा द्यौस्त्वेत्यनेन प्रतिगृह्य स्वीकृत्य तस्य मंथस्य त्रिस्त्रीन्वारान्प्राश्नाति ब्रह्मा त्वा प्राश्नात्विति प्रथमं ब्रह्मा त्वां प्राश्नात्विति द्वितीयं ( ब्रह्मा त्वा पिबत्विति ) तृतीयमिति त्रिभिर्मंत्रैः ॥

इति श्रीपारस्करगृ० हरिह० तृतीयकाण्डे पञ्चदशीकण्डिका ॥ १५ ॥

अथातोधीत्याधीत्यानिराकरणं प्रतीकम्मे विचक्षणं जिह्वा मे मधु यद्वचः ॥ कर्णाभ्यां भूरि शुश्रुवे मात्वꣳ हार्षीः श्रुतम्मयि ॥ ब्रह्मणः प्रवचनमासि ब्रह्मणः प्प्रतिष्ठानमासि ब्रह्मकोशोऽसि सनिरासिशांतिरस्यनिराकरणमासि ब्रह्मकोशं मे विशम् ॥ वाचा त्वा पिदधामि वाचा त्वा पिदधामि स्वरकरणकंठचौरसदंत्यौष्ठयग्रहणधारणोच्चारणशक्तिर्म्मयि भवतु आप्यायंतु मेंगानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं यशोबलम् ॥ यन्मे श्रुतमधीतं तन्मे मनासि तिष्ठतु तिष्ठतु ॥ १ ॥ १६ ॥

इति श्रीपारस्कराचार्यकृतं कातीयगृह्यसूत्रं समाप्तम् ॥

( अथातोऽधीत्याधीत्य आनिराकरणम् ) अथ इदानीं द्विजानां प्रतिदिनमध्ययनं विहितम् अतः कारणात् अधीत्याधीत्य पठित्वा पठित्वा अनिराकरणमपरित्यागः कर्त्तव्यः वक्ष्यमाणनिगदेन तद्यथा ( प्रतीकं मे विचक्षणं जिह्वा मे मधु यद्वचः कर्णाभ्यां भूरि शुश्रुवे मात्व ꣳ हार्षीः श्रुतमपि ब्रह्मणः प्रवचनमासि ब्रह्मणः प्रतिष्ठानमासि ब्रह्मकोशोसिसनिरसि शांतिरस्यनिराकरणमासि ब्रह्मकोशं मे विश वाचा त्वा पिदधामि वाचा त्वापिदधामि तिष्ठ स्वरकरणकण्ठचौरसदंतौष्ठयग्रहणधारणोच्चारणशक्तिर्मयि भवत्वाप्यायंतुमेंऽगानि वाक्प्राणः चक्षुः श्रोत्रं यशोबलं यन्मे श्रुतमधीतं तन्मे मनासि तिष्ठतु तिष्ठत्विति ) अस्यार्थः-प्रतीकं मुखं मे मम विचक्षणं साधु शब्दोच्चारणसमर्थं मे मम जिह्वा यद्वचो मधुरं स्रवत् तद्वदत्विति शेषः एवमभीप्सितः शेषः सर्वत्र पूरणीयः कर्णाभ्यां भूरि शुश्रुवे शृणुयामहं मात्वं हार्षीर्मयि विषये यत् श्रुतम् अधीतं पठितं वर्त्तते तत्त्वं माहार्षीः मापनय मयि विषये ब्रह्मणो वेदस्य प्रवचनमध्ययनं व्याख्यानं वा आसि भवासि भवात्वित्यर्थः ।

तथा ब्रह्मणो वेदस्य प्रतिष्ठानं प्रतिष्ठा स्थितिरित्यर्थः असि मयीत्य-नुवर्त्तते । ब्रह्मकोशोऽसि ब्रह्मणः शब्दरूपस्य कोशः गोपनगृहं गुप्ति-स्थानं मयि असि । तथा सति मम जीवनमसि तथा शांतिरसि शांतिरसि शांतिः अनिष्टस्य अनिष्टहेतोश्च शमनमसि । तथा निरा-करणं निराकृतिःपरित्यागः न निराकरणम् अनिराकरणमसि । ब्रह्मणः कोशं मे विश मे मम ब्रह्मकोशं हृदयं विश 'सर्वेषां वेदानाᳬं हृदयमे-कायनम्' इति श्रुतेः । वाचागिरा त्वा त्वाम् अपिदधाम्याच्छदयामि स्वराः उदात्तानुदात्तस्वरिताः करणानि शब्दोत्पत्तेः शब्दाभिव्यक्ते-र्वासाधनानि । उरः कंठः शिरो जिह्वा मूलदंतनासिकौष्ठतालूनि, इत्यष्टौ कंठे भवाः कंठ्या अवर्णहकारवर्णविसर्गाः उरसि भवा औरसा हकाररहिताः वर्गपंचमांतस्थाः दंतेषु भवा दंत्याः लवर्णतवर्गसकाराः ओष्ठे भवा ओष्ठ्याः उवर्णपवर्गोपध्मानीयाः स्वराश्च करणानि च कंठ्याश्च औरसाश्च दंत्याश्च ओष्ठ्याश्च स्वरकरणकंठ्यौरसदंत्योष्ठ्याः । एतेषां ग्रहणमुपादानं धारणं स्थिरीकरणमुच्चारणं प्रयोगग्रहणधारणोच्चा-रणानितेषु मयि शक्तिर्भवतु' स्वरादीनां धारणादेर्मयिसामर्थ्यमस्तु । मे मम अंगानि गात्राणि आप्यायंतुवर्द्धतां, न केवलमंगानि किंतु वाक् गीः प्राण घ्राणेंद्रियं प्राणो वायुः सूत्रात्मेति यावत् चक्षुः नयनेंद्रियं, श्रोत्रं श्रव-णेंद्रियं यशः कीर्तिः बलं शारीरमोजः । एतान्यपि वागादीनि चाप्यायंत्वित्यनुषंगः । यन्मे श्रुतमधीतं तन्मे मनसि तिष्ठतु । यन्मे मया श्रुतं मीमांसादि अधीत्य ऋगादि तत्सर्वं मे मनसि तिष्ठतु स्थिरीभवतु । अत्र वीप्सा अर्थभूयस्त्वप्रतिपादनार्था ग्रंथसमाप्तिज्ञाप-नार्था वा ॥ इति सूत्रार्थः ॥ इति पा०गृ०हरि०षोडशीकंडिका॥१६॥

अथ पृष्टोदिविविधानम् ॥ अथ परिशिष्टोक्तं पृष्टोदिविविधानं वक्ष्या-मि । केशांतादूर्ध्वमपत्नीक उत्सन्ननिरग्निकोऽप्रवासी ब्रह्मचारी वा मातृ-पूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा अन्वग्निरित्यनयर्चाग्निमाहृत्य पंचभू-संस्कारं कृत्वा पृष्टोदिविपृष्टोअग्निः पृथिव्यामित्यनयर्चाग्नेः स्थापनं व्याहृतिभिः ताᳬं सवितुस्तत्सवितुर्विश्वानिदेवसवितरित्येताभिस्तिसृभिः

सावित्रीभिः प्रज्वालनमग्नेः, अथ तस्मिन्नग्नौ अक्षतहोमपंचमहायज्ञ-पिंडपितृयज्ञपक्षाद्याग्रयणादिकुर्यात्पूर्ववद्गृह्योक्तं पृष्टोदिविविधानम् ॥ इत्यग्निहोत्रिहरिहरविरचितायां पारस्करगृह्यसूत्रव्याख्यानपूर्विकायां प्रयोगपद्धतौ तृतीयः काण्डः समाप्तः ॥ इति श्रीहरिहरभाष्यसहितं पारस्कराचार्यकृतं कातीयगृह्यसूत्रं समाप्तम् ॥

## ॥ परिशिष्टकंडिका ॥

अथातो वापीकूपतडागारामदेवतायतनपुष्करिण्याः प्रतिष्ठापनं व्याख्यास्यामः । तत्रोदगयनआपूर्यमाण-पक्षे पुण्याहे तिथिवारकरणे नक्षत्रे च गुणान्विते तत्र वारुणं यवमयं चरुꣳ श्रपयित्वाज्यभागाविष्ट्वा-ज्याहुतीर्जुहोति त्वन्नो अग्ने, सत्वन्नोअग्ने, इमंमे वरुण, तत्वायामि, ये ते शतमयाश्चाग्नउदुत्तममुरुꣳ हि राजा, वरुणस्योत्तम्भनमग्नेरनीकमिति दशर्चꣳहुत्वा स्थालीपाकस्य जुहोत्यग्नये स्वाहा । सोमाय स्वाहा । वरुणाय स्वाहा । यज्ञाय स्वाहा । उग्राय स्वाहा । भीमा-य स्वाहा । शतक्रतवे स्वाहा । व्युष्ट्यै स्वाहा । स्वर्गा-य स्वाहेति यथोक्तꣳस्विष्टकृत्प्राशनांते जलचराणि क्षिप्त्वालंकृत्य गांतारयित्वाचार्याय वरं दत्त्वा कर्णवे-ष्टकौ वासाꣳसि धेनुर्दक्षिणा ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥१॥

॥ इति परिशिष्टकंडिका समाप्ता ॥

## ॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥


### पुस्तक मिलनेका ठिकाना–

गङ्गाविष्णु श्रीकृष्णदास,
"लक्ष्मीवेंकटेश्वर" स्टीम् प्रेस,
कल्याण–मुंबई.

खेमराज श्रीकृष्णदास,
"श्रीवेंकटेश्वर" स्टीम् प्रेस,
खेतवाडी–मुंबई.





